

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ПАНТЮХОВ БОРИС ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 378.015.31:172.15

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ КУРСАНТІВ
ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ
(1992 – 2016 рр.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

01 Освіта / Педагогіка

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Б.О. Пантюхов**

Науковий керівник: **Невмержицька Олена Василівна,**
доктор педагогічних наук, доцент

Дрогобич – 2019

АНОТАЦІЯ

Пантюхов Б.О. Патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів України (1992 – 2016 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Дрогобич, 2019.

У дослідженні проаналізовано теоретико-методичні засади патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів України впродовж 1992 – 2016 рр.

Встановлено, що проблематика формування патріотизму військових кадрів протягом століть викликає значний інтерес дослідників, і як педагогічний феномен вивчається за різними напрямками. Будучи міждисциплінарною галуззю, вона стала предметом дослідження різних галузей науки – філософії, соціології, історії, педагогіки тощо. У зв'язку з цим історіографія проблеми військово-патріотичного вишколу захисників Батьківщини передбачає вивчення результатів досліджень декількох генерацій філософів, істориків, педагогів та інших суспільствознавців.

У процесі дослідження доведено, що означена проблематика обсервувалася у таких напрямках:

1) дослідження національно-патріотичного виховання української молоді та патріотичного вишколу вояків українських військових формацій минулого (М. Голик, С. Головчук, О. Даценко, Н. Дмитришина, В. Кіндрат, А. Науменко, В. Огнєв, Н. Сабат, А. Тимчак, М. Ткачук, В. Футулуйчук, Я. Яців та ін.);

2) вивчення зарубіжного досвіду громадянсько-патріотичного виховання молодих поколінь та формування громадянськості і патріотизму у системі професійної військової освіти (О. Алексеєва, Є. Брижаний, А. Бухун,

О. Гончаренко, М. Кузякіна, Т. Лібел, Т. Ліхневська, Х. Мулер, М. Нещадим, С. Полторак, С.А. Уотсон та ін.);

З) аналіз сучасного стану військово-патріотичного виховання допризовної молоді та формування патріотизму як особистісної і професійної якості військового фахівців (А. Афанасьєв, В. Дзюба, Я. Зорій, М. Зубалій, Г. Коваль, Р. Кутовий, Ю. Красильник, Б. Мисак, В. Мірошніченко та ін.).

Критично-аналітична характеристика наукової літератури окреслених напрямів посприяла об'єктивному осмисленню напрацювань дослідників щодо питань формування патріотизму кадрового забезпечення військово-оборонної сфери в Україні й водночас виявила відсутність комплексного наукового дослідження проблеми патріотичного виховання майбутніх військових фахівців у системі вищої військової освіти та перспектив його удосконалення у контексті сучасних політичних, суспільних, воєнних тощо реалій.

У роботі визначено базові категорії дослідження – «патріот», «патріотизм», «патріотичне виховання», розкрито сутність, зміст та зміни їх сучасних дефініцій, з'ясовано системні зв'язки з іншими педагогічними поняттями. На підставі аналізу широкого діапазону тлумачень окреслених понять вітчизняними і зарубіжними вченими (І. Бех, О. Вишневський, М. Віролі, Ю. Габермас, С. Гончаренко, Ю. Зайферт, А. Макінтайр, Р. Рорті, Ю. Руденко, М. Сендел, Б. Ступарик, Ч. Тейлор, А. Штернбергер та ін.) «патріотизм» визначено як багатогранну систему світоглядних поглядів, переконань і почуттів людини, пов'язаних з любов'ю до Батьківщини, готовністю до її захисту та самопожертви в ім'я її процвітання, повагою, відданістю та служінню своєму народові в різних сферах суспільно корисної, продуктивної діяльності. З огляду на це патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів розглядаємо як системно-організований і цілеспрямований процес передачі національно-культурних цінностей та моральних норм, спрямований на формування у майбутніх професійних військовослужбовців високого рівня національної самосвідомості, стійкої громадянської позиції, високих моральних почуттів і переконань, глибокого

усвідомлення власних вчинків і дій на благо народу та держави, психологічної готовності до виконання конституційного й професійного обов'язку із захисту Вітчизни.

Дослідженням охарактеризовано сучасні військово-політичні, військово-професійні та військово-освітні умови патріотичного виховання у системі вищої військової освіти. Доведено їхній вплив на формування теоретико-методичних засад патріотичного виховання майбутніх офіцерів.

У роботі проаналізовано завдання виховної роботи у вищих військових навчальних закладах, серед яких вагома роль відводиться формуванню високих моральних і бойових якостей, серед яких виділяється, зокрема, патріотизм.

Аналіз змісту патріотичного виховання курсантів переконливо довів, що завданням вищого військового закладу освіти має стати виховання любові до Батьківщини та вірності військовій присязі; формування готовності до самопожертви в ім'я Вітчизни та її народу; розвиток національної самосвідомості, гідності та гордості за свою Батьківщину, любові та поваги до української культури, мови, мистецтва, історичного минулого, державних символів України тощо.

Створення умов для гуманізації освіти у вищих військових навчальних закладах зумовило посилення гуманітарної складової освітнього процесу. Відтак вдосконалений зміст навчальних дисциплін, що викладаються в умовах вищих військових навчальних закладів забезпечує формування когнітивного компонента патріотичної вихованості.

Аналіз освітніх програм і навчальних планів ВВНЗ України дав підставу диференціювати зміст патріотичного виховання майбутніх офіцерів на гуманітарні напрями: культурно-історичний, духовно-моральний, соціально-політичний, воєнно-історичний, правовий, філологічний, економіко-управлінський, інформатичний, психолого-педагогічний та безпековий. Контент-аналіз робочих навчальних програм дисциплін соціально-гуманітарного циклу за виокремленими напрямками та виявлення спільних і

відмінних змістових ліній допоміг встановити, що названі дисципліни володіють значним виховним потенціалом.

У дослідженні проаналізовано організацію позааудиторної роботи в напрямі патріотичного виховання низки вищих військових навчальних закладів. Встановлено, що педагогічний інструментарій позааудиторної діяльності впродовж кінця XX – початку XXI ст. постійно змінювався. Основними формами роботи із патріотичного виховання у системі військової освіти впродовж хронологічних меж дослідження були: лекції, бесіди, диспути, вікторини, тематичні вечори з питань історії України та її Збройних Сил; творчі зустрічі курсантів з учасниками війни, ветеранами Збройних Сил, працівниками культури, мистецтва, творчої інтелігенції, трудових та творчих колективів; тематичні вечори на історико-патріотичну тематику, присвячені конкретним історичним і пам'ятним датам, державним й всенародним святам; літературно-художні та музичні вечори, читацькі конференції, обговорення художньої та публіцистичної літератури, огляди матеріалів періодичних видань щодо питань військової справи; місячники військово-патріотичного виховання і оборонно-масової роботи; відвідування військово-історичних та історичних музеїв, місць бойової слави, меморіалів і пам'ятників борцям за свободу та незалежність України; військові ритуали (урочисте прийняття Військової присяги, вручення особистої зброї тощо); проведення Днів відкритих дверей; участь в історико-патріотичних заходах, які проводяться місцевими органами влади, громадськими організаціями і рухами, музеями, закладами культури; кінолекторії із військово-патріотичної та історичної тематики; огляди-конкурси художньої самодіяльності тощо.

У роботі актуалізовано досвід патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів та констатовано необхідність: збагачення змісту та урізноманітнення педагогічного інструментарію патріотичного виховання курсантів, а також поступова переорієнтація взаємин з майбутніми офіцерами з суб'єкт-об'єктних на суб'єкт-суб'єктні.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягають у тому, що:

- *вперше* комплексно досліджено процес патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів у кінці XX – на початку XXI ст. і на цій основі актуалізовано ідеї, що можуть посприяти підвищенню ефективності виховної роботи ВВНЗ (вищих військових навчальних закладів);
- *розроблено* періодизацію патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів означеного періоду; *визначено* тенденції патріотичного виховання курсантів на кожному з виокремлених етапів;
- *визначено* умови патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів (військово-політичні, військово-професійні; військово-освітні);
- *уточнено* педагогічний інструментарій патріотичного виховання курсантів у межах аудиторної та позааудиторної діяльності вищих військових навчальних закладів;
- *деталізовано* зміст понять, що розкривають проблему і специфіку патріотичного виховання курсантів ВВНЗ («патріотизм», «патріотичне виховання»);
- *подальшого розвитку* набули ідеї удосконалення патріотичного виховання молоді в сучасних умовах.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що її матеріали розширюють і доповнюють уявлення про особливості виховного процесу у вищих військових навчальних закладах України і дають змогу вдосконалити зміст та організацію патріотичного виховання не лише майбутніх офіцерів, але й допризовної молоді, а також студентів цивільних закладів вищої освіти.

Результати дослідження можуть бути використані в освітньому процесі вищих військових навчальних закладів для удосконалення змістових та організаційно-методичних засад виховного процесу. Матеріали дисертаційного дослідження можуть використовуватися під час викладання дисциплін

«Педагогіка», «Військова педагогіка», «Історія педагогіки» у цивільних і військових вишах.

Здобуті у процесі дослідження дані можуть бути використані у процесі підготовки нових праць теоретико-методологічного та методичного характеру, присвячених вивченню вітчизняного педагогічного досвіду: статей, монографій, навчальних посібників та підручників тощо.

Ключові слова: виховання, патріотичне виховання, патріотизм, курсант, вищий військовий навчальний заклад, зміст, форми і методи патріотичного виховання.

ABSTRACT

B.O. Pantyukhov. Patriotic education of cadets in higher military educational institutions of Ukraine (1992 – 2016). – Qualifying scientific work on the rights of a manuscript.

Dissertation for the degree of a candidate of pedagogical sciences on the specialty 13.00.01 – general pedagogics and history of pedagogy. – Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, 2019.

The research analyzes theoretical and methodological principles of patriotic education of cadets in higher military educational institutions of Ukraine from 1992 to 2016.

It has been established that the problems of formation of patriotism in military personnel has been attracting considerable interest of researchers for many centuries, and as a pedagogical phenomenon it is studied in different directions. Being an interdisciplinary field, it became the subject of research of various branches of science, such as philosophy, sociology, history, pedagogy, etc. In this regard, the historiography of the problem of patriotic military training of the defenders of the Motherland involves the study of the results of several generations of philosophers, historians, educators and other social scientists.

In the course of the study, it was proved that the mentioned issues were monitored in the following areas:

1) the study of the national-patriotic education of Ukrainian youth and the patriotic training of soldiers of the past Ukrainian military formations (M. Holyk, S. Holovchuk, A. Datsenko, N. Dmytryshyna, V. Kondrat, A. Naumenko, V. Ognev, N. Sabat, A. Tymchak, M. Tkachuk, V. Futuluichuk, Y. Yatsiv and others);

2) study of foreign experience of civic patriotism education of younger generations and the formation of citizenship and patriotism in the system of professional military education (O. Alekseyev, Y. Bryzhatyi, A. Buhun, O. Honcharenko, M. Kuzyakina, T. Libel, T. Lichnevskaya, H. Mulier, M. Neschadym, S. Poltorak, S. Watson, and others);

3) analysis of the current state of military-patriotic upbringing of pre-consular youth and the formation of patriotism as a personal and professional quality of military specialists (A. Afanasyev, V. Dzyuba, Y. Zorii, M. Zubaliy, G. Koval, R. Kutovyi, Y. Krasyl'nyk, B. Mysak, V. Miroshnychenko and others).

The critical analytical characteristics of the scientific literature of the aforementioned areas contributed to the objective comprehension of the researchers' experiences regarding the formation of the patriotism of staffing of the military-defense sphere in Ukraine, and at the same time, revealed the lack of a comprehensive scientific study of the problem of patriotic education of future military specialists in the system of higher military education and the prospects for its improvement in the context of modern political, social and military realities.

The basic categories of the research ("patriot", "patriotism", "patriotic upbringing") are defined in the paper, their essence, content and changes of their current definitions are revealed, and their system relations with other pedagogical concepts are clarified. Based on the analysis of a wide range of interpretations of the outlined concepts by domestic and foreign scientists (including I. Bech, O. Vishnevsky, M. Viroli, Y. Habermas, S. Honcharenko, Y. Seifert, A. McIntyre, R. Rorty, Y. Rudenko, M. Sandal, B. Stuparyk, C. Taylor, A. Sternberger), patriotism is defined as a multi-faceted system of ideological views, beliefs and

feelings of a person related to the love of the Motherland, readiness for its protection and self-sacrifice in the name of its prosperity, respect, devotion and service to its people in various spheres of productive activities. In view of this, the patriotic education of cadets in higher military educational institutions is viewed as a systematically organized and purposeful process of transferring national and cultural values (as well as moral norms) aimed at the formation of a high level of national consciousness, a stable civic position, high moral feelings and beliefs in future professional soldiers, a deep awareness of their own actions and actions for the good of the people and the state, psychological readiness to exercise constitutional and professional duty to protect the Motherland.

The research describes modern military-political, military-professional and military-educational conditions of patriotic education in the system of higher military education. Their influence on the formation of theoretical and methodical foundations of patriotic education in future officers is proved.

The work analyzes the tasks of educational work in higher military educational institutions, among which a significant role is assigned to the formation of high moral and combat qualities, among which, in particular, patriotism is allocated.

An analysis of the content of cadets' patriotic education convincingly proved that the task of the higher military educational institutions should be to raise the love of the Motherland and loyalty to the military oath, to form readiness for self-sacrifice in the name of the Motherland and its people, to develop national self-awareness, dignity and pride for their homeland, love and respect for Ukrainian culture, language, art, historical past, state symbols, etc.

Creation of conditions for the humanization of education in the higher military educational institutions led to the strengthening of the humanitarian component of the educational process. Therefore, the improved content of the disciplines taught in higher military educational institutions provides for the formation of a cognitive component of patriotic education.

The analysis of educational programs and curricula of the higher military educational institutions of Ukraine gave grounds for differentiating the content of the

patriotic education of future officers in such humanities as cultural and historical, spiritual and moral, socio-political, military-historical, legal, philological, economic-managerial, informatics, psychological and pedagogical. Content analysis of the work syllabus of the disciplines of the social and humanitarian cycle in the identified areas, as well as the identification of common and distinct content lines helped establish that the aforementioned disciplines have significant educational potential.

The research analyzed the organization of non-auditing work in the direction of patriotic education of a number of higher military educational establishments. It was established that the pedagogical tools of non-auditing activity from the late 20th – to the early 21st century constantly changed. The main forms of work on patriotic education in the system of military education during the chronological boundaries of the study were lectures, talks, debates, quizzes, thematic evenings dedicated to the history of Ukraine and its Armed Forces, creative meetings of cadets with war veterans, veterans of the Armed Forces, workers of culture, art, creative intelligentsia, labor and creative teams, thematic evenings on the historical and patriotic themes devoted to specific historical dates, state and national holidays, literary, artistic and musical evenings, reader conferences, discussion of artistic and journalistic literature, reviews of materials of periodicals on military affairs, months of military patriotic education and defense work, visits to military and historical museums, places of military glory, memorials and monuments to fighters for freedom and independence of Ukraine, military rituals (solemn acceptance of the Military oath, the delivery of personal weapons, etc.), Open Door Days, participation in historical and patriotic events held by local authorities, public organizations and movements, museums, cultural institutions, film screenings dedicated to the military-patriotic and historical subjects, competitions of amateur performances, etc.

The experience of patriotic education of the students of higher military educational establishments has been updated. The necessity of enrichment of the content and diversification of the pedagogical tools of patriotic education of the cadets, as well as gradual reorientation of relations with future officers are confirmed.

Scientific novelty and theoretical significance of the study are that:

- the process of patriotic education of cadets in higher military educational institutions from the late 20th – to the early 21st century was explored for the first time and on this basis, ideas which can contribute to improving the efficiency of educational work of the higher military educational institutions have been updated;
- the periodization of patriotic education of the cadets in higher military educational institutions of the specified period was developed; the tendencies of patriotic education of cadets on each of the isolated stages are determined;
- the conditions of patriotic education of cadets in higher military educational institutions (military-political, military-professional, military-educational) are determined;
- pedagogical toolkit of patriotic education of cadets within the limits of auditorium and non-auditing activities of higher military educational institutions is specified;
- the content of the concepts that reveal the problem and specificity of the patriotic education of the cadets in higher military educational institutions ("patriotism", "patriotic education") is detailed;
- ideas for improving the patriotic education of youth in modern conditions have been further developed.

The practical significance of the study is that its materials expand and complement the notion of the peculiarities of the educational process in the higher military educational institutions of Ukraine and make it possible to improve the content and organization of the patriotic education of not only future officers, but also pre-adolescent youth, as well as students of civilian higher education institutions.

The results of the study can be used in the educational process of higher military educational institutions to improve the content of organizational and methodological foundations of the educational process. Materials of the dissertation research can be used during the teaching of disciplines "Pedagogy", "Military Pedagogy", "History of Pedagogy" in civilian and military higher educational

institutions. The data obtained during the research process can be used in the process of preparation of new works of theoretical and methodological and methodical nature devoted to the study of the national pedagogical experience: articles, monographs, textbooks and other manuals.

Key words: education, patriotic upbringing, patriotism, cadet, higher military educational institution, content, forms and methods of patriotic education.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Пантюхов Б.О. Патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів України: історичний аспект : монографія. Дрогобич :Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2018. 224 с.

2. Пантюхов Б.О. Зміст патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів. *Молодь і ринок*. 2018. № 7. С. 135–139 (Index Copernicus. ICV 2016: 48,83, ICV 2017: 63,05).

3. Пантюхов Б.О. Патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів як педагогічна проблема. *Педагогічні науки* : збірник наукових праць. Херсон, 2018. Випуск LXXXII. Том 2. С. 80–84 (Index Copernicus. ICV 2016: 40,05).

4. Пантюхов Б.О. Патріотичне виховання курсантів військових закладів вищої освіти в умовах позааудиторної діяльності (кінець XX – початок XXI ст.). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. Вип. 155. Чернігів : ЧНПУ, 2018. С. 280–284. (Серія: Педагогічні науки).

5. Пантюхов Б.О. Патріотизм: сутність та характеристика поняття. *Інноваційна педагогіка* : науковий журнал. Одеса, 2018. Вип. 6. С. 28–31 (Index Copernicus. ICV 2017: 45,31).

6. Пантюхов Б.О. Актуалізація досвіду патріотичного виховання курсантів військових закладів вищої освіти в сучасних умовах. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань : ФОП Жовтий О.О., 2018. Вип. 2. С. 197–210 (Index Copernicus. ICV 2016: 68,88, ICV 2017: 53,77).

7. Пантюхов Б.О. Патріотичне виховання курсантів військових закладів вищої освіти засобами соціально-гуманітарних дисциплін. *Педагогічні науки : збірник наукових праць*. Херсон, 2018. Випуск LXXXV. С. 61–66 (Index Copernicus. ICV 2016: 40,05).

8. Пантюхов Б.О. Військове виховання в умовах сьогодення: проблеми і перспективи. *Молодь і ринок*. 2018. № 12. С. 161–165 (Index Copernicus. ICV 2016: 48,83, ICV 2017: 63,05).

9. Пантюхов Б.О. Проблема патріотичного виховання курсантів у культурно-історичних обставинах України кінця XX – початку XXI століття. *Perspectives of science and education*. New York, USA, 2018. С. 315–323.

Праці апробаційного характеру

10. Пантюхов Б.О. Патріотичне виховання в системі виховної роботи. *Формування цінностей особистості: європейський вектор і національний контекст* : зб. матеріалів міжнародної наук.-практ. конф., м. Дрогобич, 26 – 27 жовтня 2017 р.. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2017. С. 204–207.

11. Пантюхов Б.О. Наукові засади патріотичного виховання курсантів у військових ЗВО. *Розвиток життєвої компетентності особистості в умовах освітніх трансформацій: виховний, психологічний, інклюзивний виміри* : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (20 – 21 вересня 2018 року, м. Херсон). Херсон : Айлант, 2018. Том II. С. 7–9.

12. Пантюхов Б.О. Феномен патріотизму у зарубіжній науковій думці. *Концептуальні напрями розвитку наукових знань (частина II)* : матеріали

Міжнародної науково-практичної конференції м. Київ, 24 – 25 листопада 2018 року. Київ : МЦНД, 2018. С. 26–28.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

13. Пантюхов Б.О. Нормативне забезпечення патріотичного виховання курсантів військових закладів вищої освіти. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Аксіологічні аспекти в розвитку науки та освіти*. Конін – Ужгород – Херсон – Кривий Ріг : Посвіт, 2018. – С. 183–184.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	16
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ КУРСАНТІВ ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ.....	27
1.1. Ступінь дослідженості проблеми.....	27
1.2. Понятійно-категоріальний апарат і наукові засади патріотичного виховання.....	58
1.3. Умови патріотичного виховання курсантів у системі вищої військової освіти України.....	80
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.....	102
РОЗДІЛ 2 ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ КУРСАНТІВ ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ (1992 – 2016 рр.)	105
2.1. Патріотичне виховання майбутніх офіцерів Збройних Сил України засобами аудиторної роботи.....	105
2.2. Патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів в умовах позааудиторної діяльності..	136
2.3. Актуалізація досвіду патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів в сучасних умовах.....	158
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2.....	177
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	185
ДОДАТКИ.....	215

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АТО – антитерористична операція на сході України

«АТОвці» – учасники антитерористичної операції на сході України

ВВНЗ – вищий військовий навчальний заклад

ЗВО – заклад вищої освіти

ЗМІ – засоби масової інформації

ЗСУ, ЗС України – Збройні Сили України

ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка

МВС України – Міністерство внутрішніх справ України

НАТО – (від англ. *North Atlantic Treaty Organization* – *NATO*) – Організація Північноатлантичного договору

ООС – Операція Об’єднаних Сил

РХБЗ – війська радіаційного, хімічного та біологічного захисту

ТРК – телерадіокомпанія

УНР – Українська Народна Республіка

УТР – Державна телерадіокомпанія «Всесвітня служба „Українське телебачення і радіомовлення“»

DEEP (Defence Education Enhancement Program) – «Удосконалення військової освіти»

ВСТУП

Актуальність дослідження. Кінець XX – початок XXI ст. визначив новий політичний та соціокультурний контекст для розвитку національно-патріотичної свідомості і самосвідомості людини, її перевірки на готовність робити морально-етичний вибір у складних життєвих ситуаціях суспільного і власного буття. Особливо актуальною сьогодні є проблема патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів (ВВНЗ) (у нормативній та науковій літературі також вживаються такі терміни на позначення цього типу ЗВО: заклади вищої освіти із специфічними умовами навчання, вищі військові заклади освіти, військові заклади вищої освіти), оскільки:

- вища військова освіта є складовою системи вищої освіти України і у цьому взаємозв'язку і цілісності зазнає реформування відповідно до нових культурно-історичних обставин розвитку України та світу;

- курсантський корпус у системі вищої військової освіти є елітним, адже, щоб стати курсантом, молодій людині необхідно пройти особливі вступні інтелектуальні, фізичні та психо-емоційні випробування на придатність до професії військовослужбовця, вибір якої апріорі передбачає високий рівень патріотичної мотивації.

Однак проблема патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів є недостатньо дослідженою у низці теоретичних та практичних аспектів, про що свідчать суперечності між:

- суспільними викликами щодо потреби реалізувати положення гуманістичної парадигми виховання у системі військової освіти, особистісно орієнтованого підходу в ньому і застосуванням традиційних форм та засобів педагогічної взаємодії у процесі військової професійної підготовки, властивих авторитарній парадигмі;

- задекларованими патріотичними постулатами та низьким рівнем патріотичної культури суспільства;

– значним зарубіжним досвідом військової освіти, зокрема з 2012 р. представленим в Україні Програмою НАТО DEEP (Defence Education Enhancement Program – «Удосконалення військової освіти» з метою реформування системи військової освіти в Україні відповідно до кращих світових стандартів), традицією національно-патріотичного виховання в українській професійній та козацькій педагогіці і слабкою інтенсивністю їх використання у виховній практиці вищого військового навчального закладу.

Проблема патріотичного виховання військовослужбовців актуалізується також сучасною політичною ситуацією: анексією Криму, окупацією частини східних територій Росією, а отже, й необхідністю зі зброєю в руках захищати суверенітет та територіальну цілісність України. Зі сказаного вище органічно випливає одне із найважливіших завдань державної політики у сфері військово-педагогічної освіти – забезпечення високої якості професійної підготовки та патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів. Реалізація цього завдання можлива лише за умови досягнення сучасної якості професійної освіти і виховання особистості курсанта в дусі високого почуття патріотизму; зростання педагогічної ролі усіх учасників освітнього процесу; посилення військово-професійної спрямованості підготовки курсантів тощо. Безперечно, робити це потрібно із врахуванням традицій підготовки офіцерів, що актуалізує вивчення проблеми патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів в історичній ретроспективі.

Аналіз останніх досліджень виявляє розробленість проблеми у двох напрямках: як загальнопедагогічної та з урахуванням специфіки військової справи у фаховій підготовці курсантів вищих військових навчальних закладів.

Проблемі патріотичного виховання дітей та молоді присвячені праці О. Абрамчука [1], І. Бега [13 – 15], А. Богуш [21], О. Вишневського [34 – 35], В. Гарнійчука [45], С. Головчук [50 – 51], М. Зубалія [86 – 87], О. Кириченка [100], В. Кіндрата [101], Г. Коваль [103 – 105], Г. Корж [116], Б. Мисака [142], О. Онопрієнка [174], Г. П'янківського [215],

М. Стельмаховича [243], М. Ткачук [252] та ін.

Предметом досліджень В. Алещенка [5], І. Біжана [18], Г. Воробйова [41], А. Галімова [43], І. Грязнова [56 – 57], Т. Ісаєнко [94 – 95], Т. Іщенко [96], Ю. Красильника [120 – 121], С. Полторака [210], Г. Темка [249 – 250], І. Толока [255], М. Феденка [271] та інших педагогів і психологів стали шляхи розвитку й формування майбутніх офіцерів. Розв'язанню проблеми національно-патріотичного, громадянського виховання у контексті цілей і задач військової освіти присвятили праці А. Афанасьєв [7 – 8], В. Барановський [12], Є. Брижаний [24 – 25], А. Бухун [27], Р. Ваврик [28], Я. Зорій [84 – 85], В. Мірошніченко [144 – 145], М. Нещадим [165 – 166], Ю. Приходько [248], Я. Романовський [221 – 222], В. Телелим [248], В. Федоренко [273], В. Ягупов [292 – 293] та інші.

Однак, патріотичне виховання майбутніх офіцерів Збройних Сил як педагогічна проблема цілісно не розглядалося, що й обумовило вибір теми дисертаційного дослідження: **«Патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів України (1992 – 2016 рр.)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою науково-дослідницької роботи кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка «Формування цінностей особистості в європейському освітньому просторі: теорія і практика» (державний реєстраційний номер 0113U001233).

Тему дисертаційної роботи затверджено на засіданні вченої ради Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 11 від 30 серпня 2016 р.).

Мета дослідження – здійснити комплексний аналіз процесу патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів України упродовж 1992 – 2016 рр.

Завдання дослідження:

- 1) проаналізувати стан дослідженості проблеми в педагогічній теорії та практиці;
- 2) визначити умови патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів України впродовж хронологічних меж дослідження;
- 3) здійснити періодизацію розвитку патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів України в означений період та визначити основні напрями і провідні тенденції виховання патріотизму майбутніх офіцерів на кожному з виокремлених періодів;
- 4) актуалізувати досвід патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів України в сучасних умовах.

Об’єкт дослідження – теорія і практика патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів.

Предмет дослідження – сутність, зміст і педагогічний інструментарій патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів України впродовж 1992–2016 рр.

Методологічною основою дослідження є системний підхід; загальні положення діалектичної єдності загального, часткового та одиничного з погляду взаємозв’язків і взаємозумовленості педагогічних явищ на різних історичних етапах, зв’язку історії із сьогоденням, теорії та практики у висвітленні педагогічних явищ; взаємозв’язку процесів навчання і виховання; положення про необхідність вивчення педагогічних явищ у конкретних історичних умовах.

Теоретичну основу дослідження становлять:

– наукові ідеї методології історико-педагогічного дослідження (О. Адаменко [2], А. Бойко [22], Л. Ваховський [29], А. Вихрущ [33], С. Гончаренко [53], І. Зязюн [88], В. Кравець [119], О. Сухомлинська [246] та ін.);

– вивчення проблем історії освіти та педагогічної думки (А. Алексюк [4], Н. Гупан [58], О. Квас [99], В. Кемінь [99], О. Любар [137], М. Пантюк [178], Ю. Руденко [225], М. Стельмахович [243], Д. Федоренко [137], М. Чепіль [283], М. Ярмаченко [295] та ін.);

– основні ідеї теорії і практики виховання військовослужбовців (А. Афанасьєв [7 – 8], І. Біжан [18], Є. Брижаний [24 – 25], Р. Ваврик [28], О. Гончаренко [52], В. Зонь [82 – 83], Я. Зорій [85], Ю. Красильник [120 – 121], В. Ягупов [292 – 293] та ін.);

– положення теорії і практики патріотичного виховання (О. Абрамчук [1], І. Бех [13 – 15], А. Богущ [21], О. Вишневський [34 – 35], М. Зубалій [86 – 87], В. Кузь [125], Б. Мисак [142], О. Онопрієнко [174] та ін.);

– ідеї та положення, втілені у законодавчих та нормативних актах: Конституції України [111], Концепції підготовки Збройних Сил України [155], Концепції ідеологічної роботи у Збройних Силах України [156], Концепції військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України [162], Концепції розвитку державно-патріотичних та військових традицій у Збройних Силах України [160], Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді [159] тощо.

Методи дослідження. Задля розв’язання поставлених завдань та реалізації мети дослідження було використано такі методи:

теоретичні:

– аналіз педагогічної, психологічної, філософської та військової літератури – для визначення теоретико-методичних засад дослідження і здійснення історико-педагогічного вивчення проблеми;

– проблемно-хронологічний – для дослідження еволюції проблеми патріотичного виховання у вищих військових навчальних закладах України;

– структурний – для структурування і класифікації педагогічного інструментарію, а також умов патріотичного виховання курсантів ВВНЗ;

– систематизація та узагальнення – для формулювання висновків дослідження;

емпіричні:

- інтерв'ювання курсантів з метою вивчення стану патріотичного виховання у вищих військових навчальних закладах України;
- контент-аналіз – для дослідження змістових аспектів навчальних дисциплін, що викладаються у військових ВНЗ з точки зору їхнього виховного потенціалу.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період кінця XX – початку XXI ст.

Нижня межа (1992) пов'язана із прийняттям Постанови Кабінету Міністрів України від 19 серпня 1992 року № 490 «Про реформу системи військової освіти», яка передбачала створення дев'яти вищих військових навчальних закладів, що склали основу національної вищої військової освіти.

Верхня межа (2016) визначається виданням Наказу Генерального штабу Збройних Сил України від 30.11.2016 № 445 «Про затвердження Програми військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України на 2016–2020 роки та Перспективного плану реалізації Програми військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України на 2016–2020 роки», яким визначено мету, принципи, зміст патріотичного виховання військовослужбовців із врахуванням сучасного соціально-політичного становища України.

Джерельну базу дослідження складають:

- різноманітні за змістом і походженням документи та матеріали (монографії, наукові статті, педагогічна і навчально-методична література) з проблем теорії та практики патріотичного виховання молоді;
- нормативні документи: Укази Президента України, накази Міністерства оборони України, накази Генерального штабу Збройних Сил України, Директиви Міністра оборони України тощо;
- матеріали періодичної преси («Військова освіта», «Офіцер України», «Зарубежное военное обозрение», «Народна армія», «Військово-науковий вісник», «Наука і оборона», «Світ виховання» та ін.);

- дисертаційні роботи, предметом дослідження яких є патріотичне виховання дітей та молоді;
- матеріали наукових і науково-практичних конференцій з проблем виховання.

У процесі дослідження вивчалися фонди Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Національної парламентської бібліотеки України, Державної науково-педагогічної бібліотеки НАПН України ім. В. Сухомлинського, Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника, бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка, бібліотеки Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Вивчалися інтернет-джерела, зокрема, сайти вищих військових навчальних закладів України: Національного університету оборони України імені Івана Черняховського (<http://nuou.org.ua/>), Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (<http://www.asv.gov.ua/>), Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба (<http://www.hups.mil.gov.ua/>), Військової академії (м. Одеса) (<http://vaodesa.mil.gov.ua/>), Військового інституту телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут (<http://www.viti.edu.ua/>), Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка (<http://mil.univ.kiev.ua/>), Інституту Військово-Морських Сил Національного університету «Одеська морська академія» (<http://www.onma.edu.ua/>) тощо.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягають у тому, що:

- *вперше* комплексно досліджено процес патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів у кінці XX – на початку XXI століття і на цій основі актуалізовано ідеї, що можуть посприяти підвищенню ефективності виховної роботи ВВНЗ;
- *розроблено* періодизацію патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів означеного періоду, в основу якої покладено соціально-політичні умови життя країни, специфіку педагогічного інструментарію

патріотичного виховання, а також розвиток практики взаємодії учасників освітнього процесу: 1992–2014 рр. – період стагнації у розвитку патріотичного виховання курсантів ВВНЗ; 2014–2016 рр. – період пожвавлення процесу патріотичного виховання майбутніх офіцерів, пов'язаний насамперед із необхідністю захисту територіальної цілісності та суверенітету України; *визначено* тенденції патріотичного виховання курсантів на кожному з виокремлених етапів;

– *охарактеризовано* умови патріотичного виховання курсантів (військово-політичні, військово-професійні; військово-освітні);

– *уточнено* педагогічний інструментарій патріотичного виховання курсантів у межах аудиторної та позааудиторної діяльності вищих військових навчальних закладів;

– *деталізовано* зміст понять, що розкривають проблему і специфіку патріотичного виховання курсантів ВВНЗ («патріотизм», «патріотичне виховання», «патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів»);

– *подальшого розвитку* набули ідеї удосконалення патріотичного виховання молоді в сучасних умовах.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що його матеріали розширюють і доповнюють уявлення про особливості виховного процесу у вищих військових навчальних закладах України і дають змогу вдосконалити зміст та організацію патріотичного виховання не лише майбутніх офіцерів, але й допризовної молоді, а також студентів цивільних закладів вищої освіти.

Результати дослідження можуть бути використані в освітньому процесі вищих військових навчальних закладів для удосконалення змістових та організаційно-методичних засад виховної роботи.

Матеріали дисертаційного дослідження можуть використовуватися під час викладання дисциплін «Педагогіка», «Військова педагогіка», «Історія педагогіки» у цивільних і військових вишах.

Здобуті у процесі дослідження дані можуть слугувати підготовці нових праць теоретико-методологічного та методичного характеру, присвячених

вивченню вітчизняного педагогічного досвіду: статей, монографій, навчальних посібників та підручників тощо.

Основні результати дослідження **впроваджено** в освітній процес Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (акт № 1589 від 26.11.2018 р.), Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради (акт № 01-07/632 від 05.12.2018 р.), Рівненського державного гуманітарного університету (довідка № 137-01-12 від 18.12.2018 р.), Львівського національного університету імені Івана Франка (довідка № 474-Н від 11.02.2019 р.), Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (довідка № 99-33/03 від 23.01.2019 р.), Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (акт від 16.01.2019 р.).

Апробація матеріалів дослідження відбувалася шляхом обговорень на науково-методичних семінарах і засіданнях кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Основні теоретичні положення й практичні результати дослідження доповідалися на науково-практичних конференціях різного рівня:

міжнародних: «Виховання у контексті цивілізаційних процесів: вітчизняний і зарубіжний досвід» (м. Дрогобич, 2016 р.), «Педагогічні аспекти підготовки фахівців в університетах до професійної діяльності» (м. Дрогобич, 2016 р.), «Формування цінностей особистості: європейський вектор і національний контекст» (м. Дрогобич, 2017 р.), «Perspectives of science and education» (м. Нью-Йорк, 2018 р.), «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи» (Конін – Ужгород – Херсон – Кривий Ріг, 2018 р.), «Концептуальні напрями розвитку наукових знань» (м. Київ, 2018 р.);

всеукраїнських: «Виховна робота з дітьми: теорія і практика» (м. Дрогобич, 2017 р.), «Національно-патріотичне виховання засобами козацької педагогіки та краєзнавства» (м. Умань, 2018 р.), «Педагогіка Василя Сухомлинського: від традицій до інновацій» (м. Дрогобич, 2018 р.), «Розвиток життєвої

компетентності особистості в умовах освітніх трансформацій: виховний, психологічний, інклюзивний виміри» (м. Херсон, 2018 р.);

регіональних: «Психолого-педагогічні аспекти виховання особистості в системі неперервної освіти» (м. Дрогобич, 2016 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображені в 13 одноосібних публікаціях, із них 1 монографія та 12 наукових статей, з яких 7 – у фахових наукових виданнях, 1 – у зарубіжному виданні, 1 – у збірнику наукових праць, 3 – у збірниках матеріалів конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, 7 додатків. Загальний обсяг дисертації – 265 сторінок. Основний текст викладено на 170 сторінках. Список використаних джерел складає 319 найменувань (із них 23 – іноземними мовами).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ КУРСАНТІВ ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

1.1. Ступінь дослідженості проблеми

Ідея патріотизму впродовж віків займає чільне місце в усіх найважливіших сферах життєдіяльності українського суспільства – ідеології, політиці, культурі, освіті тощо, а відтак стала об'єктом дослідницької уваги в межах цілої низки наукових галузей, зокрема філософії, історії, соціології, політології, психології, педагогіки та ін. Особливе значення у рамках проблематики патріотизму сьогодні відводиться питанням створення ефективної системи патріотичного виховання фахівців військової сфери, з огляду на необхідність розбудови українського війська, формування його високого морально-бойового стану в умовах відстоювання самостійності і незалежності нашої країни.

У пошуках шляхів розв'язання проблеми формування патріотизму молодого покоління висококваліфікованих військовиків та усвідомлення ними особистої відповідальності за безпеку держави дослідники звертаються до різних джерел, а передовсім до відповідного історичного досвіду, оскільки військово-патріотичне виховання української молоді завжди було важливим суспільним запитом в умовах тривалої боротьби за свободу і незалежність. У результаті наукових пошуків у цьому напрямі накопичено значну кількість праць, що розкривають еволюцію поглядів на військово-патріотичне виховання молодого покоління у контексті розгортання процесів державотворення, розвитку військової справи та педагогічних концепцій в історичній ретроспективі.

Насамперед у межах групи праць на історичну тематику важливе місце займають дослідження теорій і концепцій патріотичного виховання молоді видатних педагогів минулого, зокібна Г. Ващенко, О. Духновича,

В. Сухомлинського, С. Русової, К. Ушинського, Я. Чепіги та ін., які приділяли велику увагу питанням формування національної самосвідомості молодих поколінь, вихованню любові до своєї землі, рідної мови, поваги до історичного минулого [21; 50; 51; 75; 126; 256; 258; 283]. З огляду на складний історичний шлях українського народу до самостійності і незалежності ідея патріотичного виховання молодих поколінь та їх підготовки до боротьби за свою Батьківщину є однією з найвиразніших в історії української науково-педагогічної думки. Відтак напрацювання видатних діячів і педагогів минулого в цій царині цілком справедливо оцінюються сучасними дослідниками як невичерпна скарбниця ідей для розв'язання широкого розмаїття проблем виховання справжнього громадянина й патріота своєї країни в умовах сьогодення.

Серед широкого масиву досліджень цієї тематики вирізняється низка фундаментальних наукових праць, що, ґрунтуючись на персоніфікованому підході, висвітлюють внесок українських педагогів у розробку проблеми патріотичного виховання молоді. Маємо на увазі передовсім роботу С. Головчук [51], присвячену проблемі виховання патріота-державника у педагогічній спадщині Г. Ващенка, працю В. Кіндрата [101], що презентує концепцію патріотичного виховання молоді В. Сухомлинського, дослідження М. Ткачук [252], яке розкриває ідеї національно-патріотичного виховання у педагогічному доробку цілої когорти видатних вітчизняних педагогів, громадських та культурно-освітніх діячів другої половини ХІХ – початку ХХ століття (М. Грушевського, Б. Грінченка, М. Драгоманова, В. Дурдуківського, М. Костомарова, П. Куліша, І. Огієнка, В. Прокоповича, С. Русової, С. Сірополка, І. Франка, Я. Чепіги, І. Ющишина та багатьох інших). Наукові студії персоніфікованого напрямку охоплюють широкий спектр дослідницьких цілей і завдань, зокрема аналіз становлення і розвитку поглядів видатних діячів та педагогів минулого на проблему виховання патріота, характеристику засадничих положень їхніх концепцій формування патріотизму як особистісної якості людини, визначення умов і чинників, методів, засобів і

організаційних форм процесу патріотичного виховання дітей та молоді. Аналіз праць персоніфікованого напрямку дає підстави стверджувати, що сучасні дослідники аналізують доробок відомих українських діячів і педагогів з питань виховання патріотизму з нових позицій педагогічної науки, переосмислюють їхню творчість, інтерпретують авторські ідеї відповідно до актуальних проблем освітньої теорії і практики. Вивчаючи питання патріотичного виховання у спадщині видатних педагогів, згадані науковці спираються на системний підхід до дослідження педагогічних персоналій, презентують їхні напрацювання в сукупності історичних, суспільних, особистісних тощо зв'язків.

У межах широкого спектру історико-педагогічних студій з проблеми патріотичного виховання варто також звернути увагу на дослідження змістових та організаційно-методичних засад формування патріотизму молодого покоління в різних типах освітніх установ на теренах України в різні історичні періоди [48; 104; 116; 137; 225; 242; 243]. Адже аналіз наукових розвідок з питань патріотичного виховання на різних етапах становлення і розвитку системи українського шкільництва дає змогу досягнути основні здобутки і прогалини у розв'язанні проблеми формування патріотизму молодого покоління в історичній ретроспективі, що, своєю чергою, допомагає окреслити перспективи на майбутнє у цій сфері та уникнути помилок минулого. У дослідженнях цього напрямку спостерігаємо передовсім активне звернення до досвіду патріотичного виховання молоді на західноукраїнських землях, що, опираючись на засади християнської моралі, наскрізь пройнятий національним духом та забезпечував належні умови формування особистості молодого українського патріота.

Показовими в цьому контексті є дослідження Н. Сабат [229], об'єктом якого виступає теорія і практика національно-патріотичного виховання учнівської молоді Галичини протягом 1869–1914 років, робота Н. Дмитришиної [68], що розкриває галицький досвід національно-патріотичного виховання дітей і молоді в освітньо-виховних закладах

українського чернецтва впродовж кінця XIX – 30-х років XX століття, праця Я. Яціва [296], присвячена питанням національно-патріотичного виховання учнівської молоді у позаурочний час на західноукраїнських землях (1919–1939 рр.). Названі наукові дослідження розв’язують широкий спектр завдань, серед яких: аналіз соціально-економічного становища західноукраїнських земель у досліджуваний період та соціокультурного тла становлення і поширення ідей національно-патріотичного виховання молодого покоління українців, виявлення теоретичних та концептуальних засад формування національної свідомості і патріотизму, характеристика організаційно-методичних основ виховання патріотизму дітей і молоді, обґрунтування перспектив використання цінного історичного досвіду національно-патріотичного виховання в умовах сьогодення. Згадані історико-педагогічні студії за своєю суттю є одночасно інноваційними та знаковими, адже дають змогу осмислити історичні здобутки в царині виховання патріотичної державотворчої української молоді, їх матеріали і висновки уможливають прогнозування перебігу сучасних освітньо-виховних процесів та новацій на основі врахування ретроспективного вітчизняного досвіду.

Проблематика історико-педагогічних студій, дотичних до нашого дослідження, окрім питань виховання патріотизму в науково-педагогічній спадщині видатних українських педагогів минулого та теорії і практики національно-патріотичного виховання молоді на теренах України в різні історичні періоди, охоплює й історію становлення і розвитку вітчизняної системи військово-патріотичного вишколу молодого покоління українських воїнів [20; 46; 107; 122; 123; 202; 282]. Наукові розвідки цього тематичного напрямку містять насамперед цінну інформацію стосовно розвитку вітчизняної військово-педагогічної думки та теорії і практики військової освіти у різні історичні періоди. Значимими з цієї позиції видаються дослідження В. Огнева [171], в якому комплексно проаналізовано проблеми навчання і виховання військовослужбовців у спадщині відомого військового діяча і науковця М. Драгомирова, робота А. Тимчака [251], спрямована на вивчення історії

військового виховання в Україні протягом IX–XVIII століть, праця М. Голика [49], що всебічно відображає історичні передумови ставлення та особливості розвитку української системи військової освіти впродовж першого десятиліття незалежності нашої країни. Цінність цих наукових студій для нашого дослідження вбачаємо передовсім у можливості простежити генезис військової педагогіки та освіти в Україні, з'ясувати історичні витoki їх становлення та основні віхи розвитку, усвідомити історичні тенденції, здобутки і прогалини професійної підготовки військовослужбовців та їх вплив на сучасні реалії у цій галузі. Належні наукові результати цієї групи наукових досліджень забезпечуються широким спектром науково-методологічних підходів, що дають змогу врахувати складність суспільно-історичних умов професійної підготовки українських військовослужбовців, комплексність досліджуваного феномену, об'єктивно і неупереджено оцінити часом суперечливі події, факти, явища в історії становлення і розвитку військової освіти на теренах Української держави.

У межах великого корпусу історико-педагогічних досліджень проблем військової освіти важливе місце займають праці про патріотичне виховання молоді в різноманітних військових формуваннях, а відтак мають виняткову значущість для нашої дослідницької діяльності та потребують докладнішого розгляду. Особливо повчальним українським вченим видається досвід організації системи вишколу, виховної та культурно-освітньої роботи в історичних збройних формаціях українського війська, представники яких в умовах тривалої боротьби за свободу і незалежність демонстрували високі морально-етичні якості та загальнолюдські цінності. Наукові студії цього напрямку презентують цікаві авторські бачення досліджуваних об'єктів і процесів, сформовані на основі застосування різнопланових першоджерел.

Так, увагу В. Футулуйчука [279] привернули особливості патріотичного виховання у Збройних Силах Західно-Української Народної Республіки – Галицькій армії періоду визвольних змагань 1918–1920 років. У процесі дослідження автор докладно аналізує національно-історичні традиції

військового вишколу й патріотичного виховання, успадковані Галицькою армією від попередніх українських збройних формувань, зокрема Легіону Українських Січових Стрільців періоду Першої світової війни 1914–1918 рр., характеризує систему вишколу й виховання галицького стрілецтва, визначає основні тенденції, методи й засоби формування національно-державницької ідеології, морально-бойових якостей особового складу Галицької армії і актуалізує досвід тогочасних вишкільно-виховних структур для сучасних Збройних Сил України. Дослідник обґрунтовує формування свідомого, патріотично налаштованого, мужнього вояка Галицької армії як складний і довготривалий процес, що здійснювався на традиціях наддніпрянського козацтва, галицького стрілецтва, героїчному минулому українського народу та опирався передовсім на українську національну ідею, принципи соборно-державної єдності українського народу й християнської моралі [279].

Варто відзначити і критичний аналіз та об'єктивну оцінку розмаїття форм і методів виховної роботи командирів, відповідних структур, військового духовенства, правоохоронних органів. У підсумку на основі вивчення широкого корпусу документів і матеріалів, глибокого аналізу стану вишкільної і виховної роботи у Галицькій армії дослідник сформулював низку принципових висновків щодо місця і ролі тодішніх структур у загальному виховному процесі, впливу ідеологічної, культурно-освітньої роботи на піднесення національної свідомості українського населення. Завдяки такій постановці проблеми і завдань дослідження, застосуванню раціонально дібраних дослідницьких підходів і методів праця В. Футулуйчука відображає цілісну картину змісту й організації військово-патріотичного виховання в Українській Галицькій армії, комплексно розкриває процес ідейно-політичної та культурно-освітньої роботи, спрямованої на формування високих морально-бойових якостей вояків.

Цікаві факти з питань формування патріотизму в історичних збройних формаціях знаходимо також у дослідженні О. Даценка [59], присвяченому проблемі військово-патріотичного виховання військовослужбовців українських

збройних формувань періоду визвольної боротьби 1917–1920 років. Проблематика дослідження охоплює широке коло питань, серед яких – становлення і розвиток державної системи військово-патріотичного виховання, діяльність провідних державних і військових структур з організації й проведення ідейно-політичної та культурно-освітньої роботи серед громадян та військовослужбовців, засоби військово-патріотичного виховання особового складу українських військових підрозділів, форми і методи їх вишколу, особливості системи військової освіти для підготовки національних командних кадрів та ін. Передовсім автор зосереджує увагу на вивченні становища українського суспільства в досліджуваний період, суспільно-політичних процесів та рухів, що сприяли розвитку національної свідомості українців, консолідації українського суспільства, поширенню в ньому державотворчих прагнень і розуміння потреби стати в обороні української державності.

Наступним кроком автора у ході дослідження став аналіз становлення і розвитку системи військово-патріотичного виховання, висвітлення діяльності українських державних утворень зі створення національних військових підрозділів, становлення державної системи військового вишколу та виховання військовослужбовців [59]. Розглядаючи в подальшому особливості патріотичного виховання військовослужбовців українських збройних формувань періоду визвольної боротьби 1917–1920 років, автор наголошує, що процес становлення патріотичних елементів вишкільної та виховної системи тісно переплітався з усім комплексом національного державотворення і військового будівництва, передбачаючи виховання особового складу в дусі відданості демократичній суверенній Українській державі, відсутність агресивної ідеології у виховному процесі особового складу, відродження кращих національних військових традицій минулого, зокрема княжої доби, епохи козаччини.

На основі аналізу використаних архівних і опублікованих матеріалів дослідник дійшов висновку, що досвід становлення та утвердження державницької ідеї протягом 1917–1920 років, безумовно, накреслив основні

концептуальні напрями становлення і розвитку національної системи військово-патріотичного виховання особового складу українських збройних формувань та заслуговує на використання при відпрацюванні і впровадженні у життя державної концепції військово-патріотичного виховання громадян України.

Багатою на фактичний матеріал є наукова розробка А. Науменка [164] щодо проблеми ролі і місця національно-патріотичного виховання особового складу у створенні й зміцненні боєздатності Армії УНР періоду Директорії. З метою розв'язання поставленої проблеми дослідник спрямував свої наукові пошуки на визначення факторів, які обумовлювали потребу в національно-патріотичному вихованні військовослужбовців Армії УНР, вивчення нормативної бази національно-патріотичного виховання воїнів, виявлення характерних тенденцій національно-патріотичного виховання особового складу Армії УНР, аналіз його основних напрямів тощо.

Передовсім варто відзначити критичний підхід автора до вивчення обраної проблеми та намагання об'єктивної оцінки відповідного історичного досвіду розбудови українського війська і патріотичного виховання його особового складу. Загалом він досить високо оцінює діяльність Директорії Української Народної Республіки в питаннях військового будівництва, вбачаючи її заслугу насамперед у тому, що, взявши на себе в один з критичних періодів української історії завдання відновлення й подальшого будівництва української державності у формі УНР, вона в неймовірно складних зовнішньополітичних і внутрішніх умовах протягом двох років очолювала героїчну боротьбу патріотичних сил проти численних противників незалежної Української держави [164]. Водночас дослідник не ігнорує і прорахунки, допущені тогочасними українськими політиками і військовими у формуванні національної свідомості та патріотизму особового складу армії, що, зрештою, стали однією з причин втрати державності.

Дослідження виконане за проблемно-хронологічним принципом, завдяки чому у логічній послідовності схарактеризовано воєнно-політичні

умови означеного періоду й визначено їх вплив на якість виховних заходів у військах, проаналізовано основні напрями виховного процесу, висвітлено діяльність уряду УНР і командування української армії щодо його реалізації, досліджено специфіку функціонування спеціальних структурних підрозділів у складі органів управління українських військ для проведення виховних заходів тощо. У підсумку автор переконливо доводить, що вдало організовані заходи з національно-патріотичного виховання воїнів у період Директорії УНР сприяли продовженню національно-визвольної боротьби українського народу, обґрунтовує актуальність історичного досвіду 1918–1920 років для реформування сучасних Збройних Сил України.

Отож, цінність історико-педагогічних студій окресленої вище тематики у процесі нашого дослідження є незаперечною. Роботи з історії освіти та персоніфіковані дослідження з проблем патріотичного виховання дають нам змогу досягнути еволюцію поняття «патріотизм» в українській науково-педагогічній думці, відстежити якісні зміни в розвитку теорії і практики патріотичного виховання, усвідомити прогресивні і реакційні тенденції в цьому процесі, сприяючи, таким чином, глибшому розумінню реалій сьогодення.

Своєю чергою, дослідження з питань історії військової освіти та патріотичного виховання військовослужбовців дають доволі глибоку картину організації військово-патріотичного вишколу українського війська в історичній ретроспективі, знайомлять з цінними традиціями і здобутками та водночас розкривають невдачі як цінні повчальні уроки у сучасних умовах розбудови Збройних Сил України, налагодження ефективного процесу патріотичного виховання українських військових фахівців. З огляду на це вивчення історико-педагогічних досліджень було важливою передумовою для ґрунтовнішого осмислення низки завдань нашої дослідницької діяльності.

Окрім історико-педагогічних студій, вагомого значення в рамках нашого дослідження набувають компаративне вивчення проблем патріотичного виховання, військової освіти та, власне, формування патріотизму фахівців військового профілю, адже в країнах зарубіжжя, доводить аналіз наукових

праць, накопичений цікавий досвід формування патріотичної свідомості суспільства [9; 67; 45; 298 306; 308; 310; 318].

Означена мета реалізується насамперед у рамках громадянської чи громадянсько-політичної освіти, що охоплює моральне, правове, патріотичне, трудове, фізичне виховання, у тісному взаємозв'язку та спрямована на розв'язання цілої низки завдань, серед яких – розвиток патріотизму, національної самосвідомості громадян, формування політичної культури та культури міжетнічних відносин, розвиток правосвідомості і моральності особистості тощо. Закономірно, що особливу увагу українських науковців привертає насамперед досвід тих країн, які досягли значних успіхів у розбудові громадянського суспільства з притаманними йому демократичністю, відкритістю, спрямованістю на прогресивний поступ та водночас шанобливим ставленням до національних традицій і надбань.

У межах цієї групи наукових студій викликає зацікавлення праця Т. Ліхневської [134], що системно розкриває американський досвід формування громадянської свідомості молоді, дослідження О. Алексєєвої [3], спрямоване на вивчення специфіки організації громадянсько-патріотичного виховання молоді у Франції, наукові розвідки М. Кузякіної [127] з питань виховання громадянина німецького демократичного суспільства.

Спектр дослідницьких цілей і завдань авторів – доволі широкий, найважливішими серед них є: аналіз концептуальних засад громадянського виховання у названих країнах в тісному зв'язку із соціальними, політичними та економічними трансформаціями суспільства, що привели до усвідомлення важливості виховання молодих поколінь як свідомих, відповідальних громадян, здатних реалізувати себе в демократичному суспільстві та чітко розуміти свою роль у розвитку держави; характеристика змісту, методів і форм організації громадянської освіти дітей і молоді, спрямованої на набуття знань про соціально-політичний устрій своєї країни, історію і традиції свого народу та формування на цій основі готовності до виконання своїх громадянських обов'язків перед суспільством і державою; розробка практичних рекомендацій

щодо використання зарубіжного досвіду виховання громадянина в умовах української школи з огляду на необхідність підвищення стану громадянської відповідальності молоді за долю своєї країни.

Компаративні студії з питань формування громадянськості і патріотизму молоді у країнах зарубіжжя насамперед знайомлять нас з підходами зарубіжних науковців до теоретичного осмислення означеної проблеми, спонукають до переосмислення термінології і методології обраної нами дослідницької проблеми, демонструють раціональні способи розв'язання дилеми національно самобутнього та універсально цінного в сфері громадянсько-патріотичного виховання.

Серед масиву компаративних наукових студій особливо важливе значення для нашого дослідження мають ті, що заторкують проблеми професійної підготовки та виховання військових фахівців за кордоном з урахуванням намірів України щодо інтеграції у міжнародні військові структури [203; 77; 89; 210; 235; 245; 271; 285]. Серед українських учених цінними здобутками в цьому напрямі наукових пошуків видаються напрацювання М. Нещадима [165; 166], в яких здійснено аналіз стану і розвитку військової професійної освіти зарубіжних країн на прикладі провідних країн НАТО, КНР та Російської Федерації, розвідки Є. Брижатого [24; 25], який зосереджує увагу на вивченні кращих світових взірців системи професійної підготовки військових фахівців, зокрема США, Німеччини та Франції, а також дослідження О. Гончаренка [52], предметом якого є західна парадигма формування особистості сучасного військового професіонала та системи військової освіти розвинених країн світу.

Вивчення зарубіжного досвіду професійної підготовки спеціалістів військового профілю здійснюється українськими вченими за цілою низкою критеріїв, серед яких – роль військової освіти в контексті національної безпеки і оборони держави, військова освіта як складова національної системи освіти, структура і функції військової освітньої системи, нормативно-правова основа функціонування системи військової освіти, структура і сутність

педагогічної системи військових навчальних закладів, організація підготовки кваліфікованих кадрів військової галузі та ін. Результати проведених порівняльних досліджень автори ефективно використали у процесі окреслення пріоритетів удосконалення української системи професійної підготовки військових фахівців та розробки цінних методичних рекомендацій, що спрямовують процес військової освіти на випереджальний розвиток суспільства, Збройних Сил, професійної кар'єри військовослужбовця.

Цінну інформацію про зарубіжний досвід професійної підготовки фахівців військового профілю, зокрема в дотичній до проблеми патріотичного виховання сфері формування їх громадянської компетентності, знаходимо в дослідженні А. Бухуна [27]. Розвиток громадянської компетентності майбутнього офіцера автор цілком справедливо визначає одним із актуальних завдань педагогічної теорії і практики військової освіти, що орієнтує як науковців, так і командирів-практиків на пошук ефективних шляхів, форм, методів і засобів його розв'язання. З цією метою дослідник звертається і до напрацювань розвинених країн світу у сфері організації громадянської освіти. У результаті автор переконливо доводить, що в арміях зарубіжних держав, передовсім Великобританії, Канади, Німеччини, США, Франції, накопичений багатовіковий досвід громадянського виховання військовослужбовців, характеризує ключові принципи громадянського виховання у збройних силах цих країн, серед яких називає такі: єдність теорії і практики, цілісність мети, форм і засобів виховної роботи, цілеспрямованість і конкретність, урахування в процесі військового виховання змін і тенденцій у розвитку військової справи та ін. Крім того, докладно розкриває цілі і зміст, методи і форми організації громадянського виховання військовослужбовців у провідних країнах світу [27].

У результаті дослідник високо оцінює здобутки зарубіжних держав у розв'язанні проблеми формування громадянської компетентності військових фахівців, закликає до його творчого використання у вітчизняних умовах, що дасть змогу модернізувати систему громадянської освіти в Збройних Силах України. При цьому автор наголошує, що використання зарубіжного досвіду

громадянського виховання військовослужбовців і громадянської освіти майбутніх офіцерів має поєднуватися з національною самобутністю українських військових, адже сліпе копіювання зарубіжної практики може призвести до негативних результатів, оскільки враховує лише зовнішні ознаки явищ, залишаючи поза межами уваги їхню справжню сутність. Саме такого принципу автор дотримувався, спираючись на зарубіжний досвід при обґрунтуванні моделі формування громадянської компетентності майбутніх офіцерів НГУ як особистісно-професійної структури якостей і особливого стану готовності особистості до професії офіцера, що відображає усвідомлення цінності захисту Вітчизни й охорони правопорядку в умовах громадянського суспільства, розробці її методичного супроводу та укладенні рекомендацій щодо її реалізації у вищих військових навчальних закладах.

Більш докладно цей аспект, звісно, викладено у зарубіжній науковій літературі. Так, проблема громадянсько-патріотичного виховання фахівців військового профілю у зарубіжних наукових студіях аналізується в широкому історичному, військово-політичному, науково-педагогічному контексті. Серед праць на цю тематику особливо привертає увагу дослідження Т. Лібела [303], присвячене ґрунтовному соціально-філософському осмисленню різноманітних аспектів військової освіти на теренах Європи, зокрема у Великій Британії, Німеччині, Фінляндії, Румунії та країнах Балтії, що створило передумови для обґрунтування й узагальнення сучасних тенденцій професійної підготовки військових фахівців, засад національної та міжнародної політики у цій сфері. Комплексному осмисленню систем військової освіти європейських країн сприяло органічне використання автором теоретичних і методологічних підходів, передовсім історико-філософського, системно-структурного та структурно-функціонального. У праці чітко простежується і міждисциплінарний підхід, що уможливив залучення матеріалів з питань професійної підготовки кадрових ресурсів військової галузі з різних галузей науки – історії, соціології, філософії, педагогіки, психології тощо.

Особливо цінними напрацюваннями автора вважаємо насамперед обґрунтування ролі та місця армії у суспільному житті названих країн, аналіз їх військово-безпекових доктрин і, власне, систем професійної військової освіти. Важливими видаються міркування дослідника про процеси зближення європейських військових культур з кінця «холодної війни», наслідком чого стала конвергенція національних систем військової освіти, що виражається у переосмисленні цілей і завдань військових навчальних закладів, орієнтації їх навчально-виховної діяльності на формування професійних якостей фахівців військового профілю, впровадження системи управління якістю у військові навчальні заклади тощо [303].

У цьому контексті автор особливо відзначає тенденцію інтенсифікації громадянсько-політичного виховання у системах військової освіти досліджуваних європейських країн, спрямованого на формування готовності військового спеціаліста до збереження і відстоювання цінностей та інтересів свого народу і європейського суспільства, захисту життєздатності й стійкості демократичного ладу в національному, регіональному та глобальному вимірах. У роботі подано ґрунтовний аналіз навчальних планів і програм провідних військових навчальних закладів Великої Британії, Німеччини, Фінляндії, Румунії та країн Балтії, розкрито подібності і відмінності їх навчально-виховної діяльності, узагальнено стратегії подальшого реформування. Завдяки цьому наукова праця Т. Лібела дає нам змогу зрозуміти особливості функціонування національних систем військової освіти низки європейських країн, осмислити пріоритетні напрями їх розбудови та з'ясувати роль громадянсько-політичного виховання у процесі професійної підготовки військових фахівців.

Питання виховання курсантів військових навчальних закладів у Німеччині в контексті реформування німецької армії усебічно висвітлені у дослідженні Х. Мулера [307]. Насамперед автор приділяє увагу визначенню й аналізу термінології і методології окресленої проблеми, висвітлює історичні аспекти німецької військової політики, формування збройних сил і системи

військової підготовки, розкриває тенденції сучасного військового будівництва Німеччини і військової освіти в країні. Дослідження вигідно вирізняє: аналіз нормативної бази військової політики та системи військової освіти Німеччини, характеристика основних чинників розвитку німецьких збройних сил та системи їх професійної підготовки протягом другої половини XX – початку XXI століття, обґрунтування перспектив модернізації німецької армії і військової школи.

Автор послідовно розкриває трансформацію професійного образу німецького військового спеціаліста в контексті суспільних і воєнно-політичних процесів з моменту заснування збройних сил Німеччини після Другої світової війни і до сьогодення. Особливо цінним напрацюванням автора вважаємо його міркування і висновки щодо формування світоглядних і ціннісних орієнтацій фахівців військової галузі Німеччини [307]. Так, система цінностей сучасного німецького війська спирається на ідеї миру, свободи, людської гідності, справедливості, рівності, солідарності та демократії, у зв'язку з чим німецький військовий професіонал має вирізнятися такими якостями, як мужність, вірність, сумлінність, товариськість, дисциплінованість, справедливість, культурна толерантність, готовність до неперервного професійного й особистісного самовдосконалення. Такий професійний образ сучасного німецького військовослужбовця, узагальнений визначенням «громадянин у формі», безсумнівно, зумовлює необхідність оновлення змісту військової підготовки, спрямування навчально-вихованого процесу у військових начальних закладах не лише на набуття військових знань і вмінь, а й особистісний розвиток військових фахівців, формування їх громадянської самосвідомості.

Праця Х. Мулера докладно розкриває здобутки німецьких військових освітніх установ у сфері розв'язання цього питання, ознайомлює з ефективними методами і способами громадянсько-політичного і морального виховання курсантів. Виняткову цінність цієї роботи вбачаємо загалом у висвітленні процесу розвитку збройних сил Німеччини і системи їх

професійної підготовки у контексті національних та міжнаціональних суспільних, політичних, військових, освітніх процесів і тенденцій.

Цінні ідеї та міркування щодо системи освіти і виховання військових фахівців у США містить праця С.А. Уотсон [317]. Насамперед авторка висвітлює генезу військової освіти в США, з'ясовує історичні витoki її становлення та інституціоналізації, характеризує діяльність перших освітніх інститутів, зокрема Американської військової академії (1802 р.), Вірджинського військового інституту (1839 р.), Південно-Каліфорнійського військового коледжу (1842 р.) та ін., кожен з яких, на її думку, іноді попри власну специфіку, а іноді і завдяки їй здійснили значний внесок у розвиток американської військової політики, науки, освіти та формування збройних сил країни.

Наступним кроком на шляху дослідницької діяльності С.А. Уотсон став аналіз навчальних планів і програм сучасних закладів військової освіти різних типів і рівнів, виявлення особливостей їх навчально-виховної роботи. Особливу увагу привертає характеристика освітньої діяльності Університету національної оборони (1976 р.) як провідного американського закладу професійної підготовки військових та цивільних фахівців для вищих політичних, командних і штабних посад. Дослідниця ґрунтовно вивчає функції і напрями роботи його структурних одиниць, зокрема Військового коледжу, Індустріального коледжу, Коледжу менеджменту інформаційними ресурсами, Штабного коледжу збройних сил, Інституту національних стратегічних досліджень, та визначає головною метою діяльності Університету національної оборони якісну підготовку кадрів різного профілю для національної системи оборони і збройних сил [317].

Задля цього освітня діяльність спрямовується на формування системи знань із військової політики і стратегії, мобілізації та управління національними ресурсами в мирний і воєнний час, умінь аналізу та оцінки військово-політичної ситуації в різних регіонах світу і на глобальному рівні, здатності і готовності до пошуку й реалізації найбільш раціональних шляхів

розв'язання міжнародних проблем, військових та політичних криз. Зазначені цілі, стверджує авторка, реалізуються через комплекс навчальних предметів, зокрема базових дисциплін (військова політика, військова економіка, військова історія тощо) і факультативних курсів із різноманітною тематикою (історія США, політичний устрій США, етнонаціональні кризи і шляхи їх подолання та ін.).

Важливими для нашого дослідження є міркування й узагальнення С.А. Уотсон з питань виховної роботи Університету національної оборони, що посідає важливе місце у процесі професійної підготовки військових фахівців та передбачає формування громадянської самосвідомості, готовності до виконання громадянських зобов'язань і конституційних обов'язків із захисту інтересів держави та суспільства. У підсумку дослідниця визначає професійну військову освіту в США як цілісний, безперервний, досить ефективний і прагматичний процес, що забезпечує національні збройні сили кваліфікованими і належно підготовленими кадрами, та водночас розкриває перспективи його подальшого удосконалення в контексті динамічних змін у житті американського суспільства і людства загалом. Таким чином, праця С.А. Уотсон сприяє глибокому осмисленню системи професійної підготовки фахівців військового профілю у США, розумінню її типових рис, особливостей, переваг та кращому усвідомленню можливостей розвитку вітчизняної системи військової освіти.

Наявність порівняльно-педагогічних розвідок з проблем військової освіти, що дають змогу системно аналізувати освітню практику країн і регіонів, з'ясувати її особливості та вектори подальшої еволюції, запропонувати конструктивні ідеї для вдосконалення відповідного вітчизняного досвіду, вважаємо вагомим здобутком сучасної вітчизняної педагогічної науки. Актуальність компаративних досліджень з огляду на запити національної системи професійної підготовки військових фахівців у віднаходженні перспективних траєкторій інтеграції в світовий та європейський освітній простір є незаперечною і, власне, порівняльні розвідки в цій сфері цілком

закономірно позиціонуються як інструмент досягнення українською системою освіти міжнародних стандартів якості професійної підготовки кадрів для національної системи оборони і Збройних сил.

Працюючи над проблемами удосконалення української системи військової освіти, вивчаючи здобутки та уроки історії у цій сфері та аналізуючи відповідні досягнення зарубіжних країн, українські дослідники зосереджують увагу на розв'язанні низки ключових питань. Передовсім тут варто назвати праці, присвячені обґрунтуванню теорії і методології військової педагогіки, виявленню головних закономірностей і принципів підготовки військових фахівців, організації і змісту військової освіти [10; 36; 44; 81; 216; 240; 248; 255; 276]. У межах досліджень цієї тематики особливо значимими видаються наукові студії М. Нещадима [165; 166] з питань теорії, методології і практики військової освіти в Україні, В. Ягупова [292–294] з проблем військової дидактики, І. Біжана [18] у сфері організації навчально-виховного процесу, методичної і наукової роботи у вищій військовій школі.

Завдяки зусиллям сучасних військових педагогів ґрунтовно проаналізовано реальний стан військової освіти, схарактеризовано систему професійної підготовки кадрів для системи оборони і Збройних сил у її структурному, динамічному та функціональному аспектах, узагальнено основні тенденції і проблеми військової освіти, обґрунтовано загальні теоретико-методологічні та методичні засади навчання і виховання, кадрового забезпечення українського війська з урахуванням сучасних досягнень психолого-педагогічної і військової науки, технічних інновацій, тенденцій державного і суспільного поступу. Їхні праці дають широке наукове уявлення про складну й динамічну військово-освітню систему в Україні як органічну єдність усіх її структурних складових, напрями її подальшого розвитку в короткостроковій і довгостроковій перспективах та методологічні принципи стратегічного планування її модернізації в умовах реформування української армії.

Особливо актуальною проблемою сучасних військово-педагогічних студій є виховання кадрових ресурсів національної системи оборони, адже процес розбудови Збройних Сил України ставить перед системою вищої військової освіти високі вимоги щодо особистісних якостей військових фахівців, в основі яких – загальнолюдські, національні і військові цінності. Важливість теоретичної розробки цієї проблеми та обґрунтування питань належної організації виховного аспекту військово-професійної освіти як важливого компонента вітчизняного військового будівництва підтверджується цілою низкою наукових праць [5; 28; 32; 37; 42; 56; 57; 94; 95; 249; 250; 272]. Ґрунтовне висвітлення означена проблема отримала в дослідженні В. Зоня [82–175], об’єктом якого став процес виховання курсантів вищих військових навчальних закладів, у праці В. Федоренка [273], що подає комплексний соціально-філософський аналіз системи військового виховання, у роботі Т. Іщенка [96] з проблеми виховання особового складу в Збройних Силах України.

Вагомими здобутками науковців стало визначення основних теоретичних підходів до виховання військових фахівців, розробка та практична апробація системи військового виховання, укладення низки цінних методичних рекомендацій, спрямованих на удосконалення навчально-виховного процесу військових навчальних закладів тощо. Їх осмислення дало нам підставу констатувати, що ці проблеми органічно вплітаються у розробку гуманістичної парадигми військового виховання, інноваційних виховних технологій, за яких особистість військового професіонала, її всебічний розвиток визначаються ключовою метою навчально-виховного процесу військових навчальних закладів.

Аналіз праць з проблем військового виховання сприяв глибокому усвідомленню безпосередньої залежності соціального розвитку держави, її національної безпеки від ефективного виховного процесу в закладах військової освіти й Збройних Силах України та комплексному баченню проблеми формування патріотизму військовослужбовців і військових фахівців як його

невід'ємної складової. Історіографічний огляд цієї проблеми дав змогу виявити низку важливих досліджень стосовно окремих її аспектів. Передовсім тут варто звернути увагу на наукові студії з питань військово-патріотичного виховання, що розкривають місце патріотизму в системі світоглядних уявлень і цінностей індивіда, особливості його вияву і шляхи культивування в молодіжному середовищі, презентують концептуальні моделі патріотичного виховання молодих поколінь українців як майбутніх захисників Батьківщини, окреслюють шляхи і можливості формування патріотизму в контексті соціалізації української молоді [93; 100; 110; 176; 215; 236].

Серед праць цієї тематики значне зацікавлення викликає дослідження Г. Коваль [104], в якому обґрунтовано розвиток патріотизму як важливого чинника соціалізації молоді України на сучасному етапі політичного процесу, робота Б. Мисака [142] з комплексним аналізом проблеми формування військово-патріотичної готовності учнівської молоді до захисту Вітчизни, наукові розвідки М. Зубалія [86; 87] стосовно змісту, форм, методів військово-патріотичного виховання допризовників.

Важливими видаються міркування дослідників про створення професійної армії як передумови формування військово-патріотичної готовності до захисту Вітчизни саме учнівської молоді, оскільки основна робота з військової професійної орієнтації проводиться під час здобуття молоддю загальної середньої освіти. Відтак автори спрямували зусилля на розв'язання низки важливих науково-теоретичних і прикладних завдань, серед яких – узагальнення підходів до проблеми військово-патріотичного виховання допризовної молоді, уточнення її термінологічних аспектів, визначення внеску військово-патріотичних традицій у формування військово-патріотичної готовності молоді до захисту Вітчизни, обґрунтування педагогічних умов і розробка технологій і методик військово-патріотичної освіти української молоді та ін. Відповідно результати здійснених досліджень, їх висновки та наукові рекомендації сприяють поглибленню знань про формування патріотизму як інтегративної особистісної якості, у якій виявляються

світоглядна зрілість, моральна стійкість і активна життєва позиція, розширенню уявлень про загальні тенденції патріотичного виховання молоді у сучасних умовах трансформації українського суспільства, повнішому усвідомленню специфіки цього напрямку освітньо-виховної діяльності загалом.

У результаті вивчення наукової літератури з проблеми дослідження вдалося виявити також низку праць із питань патріотичного виховання фахівців військового профілю. Зокрема в останні роки з'явилися дослідження російських вчених [61; 69; 73; 153; 169; 269], що відображають спроби розв'язання проблем патріотичного виховання курсантів у вищих військових навчальних закладах Російської Федерації. Розглядаючи військово-патріотичне виховання як комплексний, суперечливий процес, дослідники використовують багатий діапазон методологічних підходів для осмислення всього розмаїття його аспектів та окреслюють широкий спектр дослідницьких завдань. У результаті в їхніх роботах представлено авторську інтерпретацію сучасних геополітичних умов та суспільно-політичних, економічних, військових тенденцій, що зумовлюють необхідність посилення патріотичного виховання військовослужбовців збройних сил Російської Федерації, вивчено історичні аспекти військово-патріотичного виховання курсантів, актуалізовано військові традиції російської армії у виховному процесі військових навчальних закладів, проаналізовано особливості виховання патріотизму військовослужбовців у зарубіжних країнах, теоретично обґрунтовано й експериментально перевірено комплекс педагогічних умов патріотичного виховання військових фахівців.

Запропоновані науковцями моделі військово-патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів, ґрунтуючись на культурно-історичному, аксіологічному, системному підходах, відображають складні і багаторівневі структури із низкою взаємопов'язаних компонентів (цільовий, функціональний, змістовий, організаційний та ін.), завдяки чому можна чітко уявити цілеспрямований процес формування державно-патріотичного світогляду російських військовослужбовців. Їх осердя складають ідеї так званого «російського патріотизму», що передбачають готовність до

самовідданого, безкорисливого, у разі потреби героїчного служіння Вітчизні, «культивування способу життя російської цивілізації». Наукові студії згаданих авторів, отже, цілком закономірно орієнтовані на реалії і перспективи російського соціально-політичного устрою, військового будівництва, системи освіти.

Неабияку увагу до наукової розробки різних аспектів проблеми патріотичного виховання військовослужбовців та військових фахівців спостерігаємо і серед сучасних українських вчених. Вагомий внесок у дослідження цього питання зробив Ю. Красильник [120; 121], запропонувавши цінні ідеї щодо патріотичного виховання військовослужбовців засобами української етнопедагогіки. Спектр дослідницьких завдань автора досить широкий й передбачає: розробку методики педагогічної діагностики патріотичної вихованості військовослужбовців; дослідження стану патріотичного виховання воїнів в умовах військової частини, підрозділу; обґрунтування системи патріотичного виховання воїнів на засадах української етнопедагогіки; розробку й апробацію технології патріотичного виховання воїнів засобами української етнопедагогіки; укладення практичних рекомендацій військовим педагогам щодо впровадження технології патріотичного виховання воїнів засобами української етнопедагогіки у військово-педагогічний процес.

У процесі розв'язання поставлених завдань автор обґрунтовує патріотичне виховання воїна як організований, планомірний і цілеспрямований процес передачі національних цінностей і норм культури, що має на меті формування національно-громадянської самосвідомості, патріотичних переконань і поведінки, усвідомлення своїх вчинків і дії на благо народу та держави, готовності до захисту Вітчизни [121]. Далі дослідник пропонує систему патріотичного виховання військовослужбовців Збройних Сил України на засадах української етнопедагогіки, яка визначається як сукупність закономірно побудованих, динамічно пов'язаних компонентів: мети, завдань, змісту, засобів української етнопедагогіки, умов їх реалізації та взаємодії

інтегрованих суб'єктів, які формують патріотизм воїна у дусі природно-історичного розвитку української нації на кожному етапі цілеспрямованого, планомірного військово-педагогічного процесу.

Логічним підсумком дослідження Ю. Красильника стали рекомендації військовим педагогам щодо впровадження етнопедагогічної технології патріотичного виховання військових Збройних Сил, яка передбачає усвідомлення кожним воїном національної історії, культури, традицій, звичаїв, обрядів, формування у них спроможності давати власну оцінку історичним подіям і фактам минулого та сучасного, забезпечення найповнішого задоволення національно-культурних інтересів, виховання вольової стійкості в досягненні високих результатів у навчально-виховному процесі тощо.

Значну увагу питанням патріотичного виховання військовослужбовців приділив також А. Афанасьєв [7; 8]. Аналізуючи проблеми теорії військового виховання взагалі та військово-патріотичного зокрема, він з'ясував, що його сучасний рівень не відповідає актуальним вимогам, які висувуються до духовності українського воїна, не сприяє формуванню якостей громадянина-патріота, його позитивному ставленню до військової служби та розвитку почуття особистої відповідальності за захист Батьківщини. Проблему військово-патріотичного виховання розглядає у контексті створення сучасної системи військового виховання як важливого напрямку національної системи освіти та виховання.

Військово-патріотичне виховання автор розглядає як системне явище, стрижньовий напрям військового виховання, що інтегрує «ціннісні зрізи» всіх інших його напрямів, має суб'єкт-суб'єктний, взаємовиховний і взаєморозвивальний характер, спрямований на формування у воїнів патріотичної свідомості й самосвідомості, розвиток і вдосконалення патріотичних навичок, вмінь і звичок, заохочення патріотичної поведінки та діяльності [7].

Таким чином, у процесі обґрунтування теоретичних засад патріотичного виховання військових фахівців науковець бере за основу гуманістичний підхід до процесу формування і розвитку особистості військовослужбовця в умовах

особистісно орієнтованої моделі військово-педагогічного процесу. Окремої уваги заслуговує заснована на цих ідеях і підходах авторська модель патріотичного виховання військовослужбовців строкової служби, що є сукупністю тісно пов'язаних компонентів, що взаємодіють між собою, зокрема цільового, змістового, процесуального тощо, які сприяють ефективній його організації та проведенню у військових підрозділах і частинах.

Окрім гуманістичної спрямованості, ця модель вирізняється опертям на українознавчу основу, національно-історичні, бойові традиції і звичаї українського народу та його Збройних Сил. Відтак цінними здобутками автора стали систематизація і поглиблення теоретичних основ військово-патріотичного виховання військовослужбовців строкової служби, обґрунтування сучасного змісту поняття «військово-патріотичного виховання» та його співвідношення з поняттям «патріотичне виховання», визначення основних складових системи військово-патріотичного виховання й педагогічних умов її ефективного функціонування, укладення рекомендацій щодо організації та проведення військово-патріотичного виховання військовослужбовців строкової служби і його програми.

Цінні міркування стосовно проблеми патріотичного виховання кадрового забезпечення військової галузі України містяться у дослідженні Я. Зорія [84; 85], у якому вказано на аналіз особливостей військово-патріотичної підготовки майбутніх офіцерів запасу в умовах навчального процесу закладу вищої освіти.

Патріотизм автор обґрунтовує як основний засіб спонукально-мобілізуючого впливу, що ґрунтується на любові до Батьківщини, свого народу, міста, села, сім'ї, родини. Відтак саме з патріотизмом дослідник насамперед пов'язує становлення і розвиток світосприймання, формування світогляду майбутнього офіцера запасу, унормування всіх форм його життєдіяльності, способів самовдосконалення. Маючи багатокомпонентну структуру, патріотизм відповідає системі ціннісних вимог, які ставляться суспільством і його воєнною організацією до особистості майбутнього офіцера запасу (громадянський і військовий обов'язок, військова майстерність,

морально-вольова готовність). З цих позицій ефективність військово-патріотичної підготовки студентів, що навчаються на кафедрі військової підготовки цивільного закладу вищої освіти, автор розглядає через систему таких критеріїв, як патріотична спрямованість особистості студента, результати в оволодінні військовою спеціальністю, ставлення до виконання військового обов'язку як конституційного, активність в організації і проведенні військово-патріотичних заходів [85].

Своєю чергою, відповідно до таких критеріїв науковець розробив комплексну технологію військово-патріотичної підготовки студентів на кафедрі військової підготовки цивільного закладу вищої освіти та обґрунтував педагогічні умови її ефективної реалізації. Технологія передбачає: створення єдиного навчально-виховного середовища з необхідними формами і методами військово-патріотичної підготовки студентів – майбутніх офіцерів запасу; запровадження цілісного системно-діяльнісного підходу до організації навчально-виховного процесу на кафедрі військової підготовки цивільного закладу вищої освіти; оптимальне поєднання традиційних і нових форм і методів навчання та виховання.

Вагомим здобутком автора вважаємо також методичні рекомендації щодо підвищення ефективності військово-патріотичної підготовки майбутніх офіцерів запасу, які можуть використовуватися з метою вдосконалення цієї ділянки педагогічного процесу у цивільних закладах вищої освіти і військових вищих навчальних закладах.

Дослідницьку увагу В. Дзюби [64; 65] привернула проблема патріотичного виховання майбутніх офіцерів внутрішніх військ МВС України. За умов сучасного світу, наголошує дослідник, – загострення міжнаціональних конфліктів і загрози тероризму, що безпосередньо стосуються курсанта, – патріотичне виховання має перетворитися на основний напрям виховання у вищих військових навчальних закладах. З метою розв'язання означеної проблеми дослідник здійснив теоретичний аналіз проблеми патріотизму і патріотичного виховання, висвітлив сучасні шляхи патріотичного виховання

молоді, його особливості та стан серед курсантів вищих військових навчальних закладів МВС України.

На підставі глибокого аналізу філософської, педагогічної, психологічної літератури, автор пропонує уточнене військово-педагогічне визначення категорії «патріотизм» – як певного ціннісно-морального способу засвоєння світу, соціальної дійсності майбутніми захисниками правопорядку у державі, відповідно процес формування патріотизму у вищих військових навчальних закладах, на його думку, передбачає вироблення в особистості чіткого уявлення про закономірності розвитку патріотичних ідей, усвідомлення нею ролі та значення знань про свою країну, народ, його традиції і звичаї, набуття людиною стійких патріотичних почуттів, переконань та вмінь відстоювати їх в умовах реальної дійсності [65].

Виявивши у ході експериментального дослідження доволі низький рівень патріотичної вихованості курсантів, В. Дзюба зосередив увагу на обґрунтуванні цілісної системи патріотичного виховання в навчально-виховному процесі вищих військових навчальних закладів МВС України. Результатом цієї роботи стало формування низки педагогічних умов патріотичного виховання майбутніх офіцерів внутрішніх військ у процесі вивчення соціально-гуманітарних дисциплін у вищих військових навчальних закладах та розробка моделі патріотичного виховання курсантів у процесі вивчення соціально-гуманітарних дисциплін, що передбачає поетапне формування патріотичних якостей майбутніх офіцерів із використанням системно-оптимізаційного підходу, модульного навчання та інноваційних форм навчальних занять із одночасним використанням сучасних форм, методів, прийомів позааудиторної виховної роботи. Таким чином дослідження В. Дзюби є однією з перших спроб наукової розробки проблеми патріотичного виховання військових фахівців зокрема майбутніх офіцерів внутрішніх військ МВС України в часи незалежності.

Ця ж тематика – процес патріотичного виховання курсантів вищих навчальних закладів системи МВС України – стала об'єктом дослідження

Р. Кутового [128]. У процесі дослідницької роботи автор здійснив аналіз психолого-педагогічних аспектів патріотичного виховання курсантів, визначивши зміст і сутність патріотичного виховання як складової їх професійної підготовки, обґрунтував педагогічні умови патріотичного виховання курсантів, провів апробацію їх ефективності у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів МВС України.

Водночас дослідник зосереджує увагу на з'ясуванні особливостей патріотизму як особистісної якості курсанта відповідно до специфіки його подальшої службової діяльності, що виявляється у низці еталонних якостей, які виступають професіограмним стандартом і складають цілі та результати ефективності патріотичного виховання курсантів (вірність професійному обов'язку й прийнятій присязі; відданість державному порядку, прагнення захищати інтереси держави; свідомо підтримка престижу державних установ (правоохоронного органу); повага до державної (відомчої) символіки; вірність нації та врахування національних інтересів; дбайливе ставлення до національного багатства Вітчизни: мови, культури, традицій; законослухняність, нетерпимість до порушень норм права й моралі; гуманне ставлення до людини; соціальна активність, тверда громадянська позиція) [128].

На основі таких міркувань автор розглядає патріотичне виховання курсантів вищих навчальних закладів системи МВС України як чітко організований, планомірний та цілеспрямований процес формування й утвердження у них почуття високої громадянської відповідальності, духовних і моральних якостей патріотизму. Далі на основі теоретичного дослідження особливостей навчально-виховного процесу спеціалізованого вищого навчального закладу системи МВС України дослідник визначає й обґрунтовує педагогічні умови, що, як довела їх практична апробація, сприяють підвищенню ефективності патріотичного виховання курсантів, серед них: активізація у навчально-виховному процесі використання історії та традицій органів внутрішніх справ як основи змісту патріотичного виховання;

впровадження у навчально-виховний процес інтерактивної технології презентації патріотичних образів; оптимізація патріотичного виховання шляхом формування у курсантів почуття вірності професійному обов'язкові й присязі як інтегративної професійно важливої якості особистості через православну педагогіку.

Аналогічні підходи до розв'язання проблем патріотичного виховання у процесі військової освіти застосовує В. Мірошніченко у дослідженні [144], об'єктом якого є специфіка формування патріотизму в майбутніх офіцерів-прикордонників. Сутність цього процесу авторка вбачає у створенні під час навчально-виховного процесу відповідних педагогічних умов, за яких кожен курсант має можливість поглиблювати свої патріотичні знання, розвивати патріотичні переконання, здійснювати патріотичну діяльність, яка відповідає як вимогам суспільства, так і завданням його професійної діяльності.

Виховати патріотів – значить підготувати підрастаюче покоління до виконання функцій захисника Батьківщини, сформувати у молоді готовність трудитися для своєї держави і підносити її міжнародний авторитет, виховати громадянську гідність, чесність, мужність – зазначає вчена [145, с. 14]. Особливо актуальними, на її думку, ці слова є стосовно представників прикордонного відомства, адже призначення прикордонника – забезпечувати недоторканість державного кордону, охороняти й обороняти кордони України. Відтак патріотичне виховання майбутніх офіцерів-прикордонників дослідниця обґрунтовує в контексті потреб національного життя, процесів, які відбуваються в державі, у тому числі в прикордонному відомстві. Його результатом вона визначає патріотичну вихованість як інтегральну якість особистості офіцера-прикордонника, що виявляється у його діях на основі національно-патріотичних цінностей, вірності військовій присязі, повазі до національних та прикордонних символів, урахуванні принципів верховенства права, готовності захищати суверенітет і територіальну цілісність України.

Спираючись на системний підхід до розв'язання окресленої проблеми, В. Мірошніченко презентує концептуальну модель патріотичного виховання

курсантів-прикордонників як сукупність взаємопов'язаних компонентів: мети і змісту, принципів і закономірностей, форм організації та методів, об'єктів і суб'єктів цього процесу, педагогічних умов його здійснення. Глибокий аналіз усіх названих аспектів складає основу дослідницької діяльності авторки, а його результати слугують підставою для ґрунтовних висновків, узагальнень і рекомендацій щодо удосконалення процесу патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників у вітчизняних закладах освіти.

Як бачимо, українські вчені зробили помітний внесок у розробку питань патріотичного виховання кадрового забезпечення військової галузі, обравши об'єктом дослідницької уваги окремі аспекти цієї комплексної, багатогранної проблеми, а саме: шляхи і способи формування патріотизму військовослужбовців строкової служби в Збройних Силах (А. Афанасьєв, Ю. Красильник та ін.); особливості патріотичного виховання майбутніх офіцерів запасу на кафедрі військової підготовки цивільного закладу вищої освіти (Я. Зорій та ін.); специфіку виховання патріотизму вузькопрофільних військових фахівців у вищих військових навчальних закладах, зокрема майбутніх офіцерів-прикордонників (В. Мірошніченко та ін.), офіцерів внутрішніх військ (В. Дзюба, Р. Кутовий та ін.). Названі дослідження пропонують цікаві й ефективні підходи до розв'язання означених аспектів проблеми патріотичного виховання військовослужбовців і військових фахівців відповідно до суспільно-політичних, військових реалій першого десятиліття ХХІ століття та слугують важливою опорою у пошуках шляхів подолання нових проблем виховання патріотизму як невід'ємного компонента процесу військової освіти з урахуванням усієї складності сучасних умов її розвитку.

Отож, історіографічний доробок нашого дослідження доволі істотний. Аналіз наукової літератури, що стосується теми дослідження, дає змогу виокремити низку основних тематичних напрямів наукової розробки питання патріотичного виховання військових фахівців:

- історія національно-патріотичного виховання української молоді та патріотичного вишколу вояків українських військових формацій минулого;

- зарубіжний досвід громадянсько-патріотичного виховання молодих поколінь та формування громадянськості і патріотизму у системі професійної військової освіти;

- сучасний стан військово-патріотичного виховання допризовної молоді та формування патріотизму як особистісної і професійної якості військового фахівців.

Критично-аналітична характеристика наукової літератури окреслених напрямів сприяла об'єктивному осмисленню напрацювань дослідників щодо проблеми патріотичного виховання кадрового забезпечення військово-оборонної сфери в Україні. У результаті здійсненого аналізу виявлено новизну, відмінності і особливості репрезентованої роботи від попередніх досліджень, виокремлено найбільш суттєві доробки, на які можна покладатися у розкритті предмета дослідження і висвітлення питання щодо формування патріотизму військових фахівців та інші супровідні проблеми.

У межах першого напрямку наукової розробки проблеми хочемо відзначити такі досягнення науковців, як розкриття явища патріотизму в процесі його виникнення, становлення і розвитку стосовно конкретної історичної епохи, яка детермінує зміст, форми, методи й особливості його виховання (родовий лад, Давня Греція, Рим, Середньовіччя, епоха Відродження, Новий час, Новітня історія), а також історичну сутність українського патріотизму та українського військового патріотизму, що ґрунтуються на природній закономірності довготривалого історичного розвитку української нації та традиціях українського війська.

Другий напрям досліджень комплексно презентує напрацювання розвинених країн світу у сфері професійної військової освіти і зокрема громадянсько-патріотичного виховання спеціалістів військового профілю, висвітлює її сутність, зміст, структуру, функції, принципи, стратегії і динаміку розвитку, що слугує основою проектування і планування змін національної системи професійної підготовки військових фахівців.

Третій напрям наукових розвідок характеризується такими здобутками, як аналіз сучасного стану військово-патріотичного виховання допризовної української молоді та військовослужбовців Збройних Сил, обґрунтування змісту і розробки технологій формування патріотизму майбутніх військових фахівців різних рівнів, відомств і видів військ Збройних Сил України в контексті специфіки їх професійної діяльності (офіцерів-резервістів, військовослужбовців-строковиків, прикордонників, правоохоронців та ін.).

Попри наявні досягнення у сфері патріотичного виховання українських військових фахівців суспільні, політичні, військові реалії сьогодення, серед яких нестабільність внутрішньополітичного становища у країні, військова агресія та анексія Криму, стрімка модернізація українського війська і активізація євроатлантичної інтеграції України з орієнтацією на вступ до НАТО, вимагають переосмислення усього попереднього досвіду розв'язання цієї проблеми, окреслення нових пріоритетів і впровадження нових методологічних підходів до формування патріотизму курсантів вищих військових навчальних закладів, що виходять за межі традиційної парадигми (покладеної в основу наявних наукових досліджень з проблеми патріотичного виховання військових фахівців, а отже, і в практику виховної діяльності військових навчальних закладів) та уможлиблюють становлення військовослужбовців як самодостатніх громадян і патріотів Української держави, активних співучасників міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки у світі, готових до виконання своїх громадських, конституційних, професійних обов'язків на основі загальнонаціональних та універсальних демократичних цінностей.

Обґрунтування і впровадження таких підходів передбачає насамперед докладний аналіз сучасних соціальних, політичних, військових, освітніх умов патріотичного виховання висококваліфікованих кадрів військової галузі, переусвідомлення суті поняття «патріотизм» і його значення у контексті нових поточних та стратегічних проблем і завдань українських Збройних Сил, переосмислення ціннісних пріоритетів процесу виховання патріотизму

військових фахівців, а відповідно і конкретизацію його нових цілей, завдань, змісту, розробку нових засобів, методів, прийомів здійснення.

1.2. Понятійно-категоріальний апарат і наукові засади патріотичного виховання

Одним із головних завдань нашого дослідження стало визначення таких базових категорій, як «виховання», «патріот», «патріотизм» і «патріотичне виховання», розкриття сутності, змісту та зміни їх сучасних трактувань, з'ясування системних зв'язків з іншими педагогічними поняттями і категоріями.

Стосовно першої категорії – «виховання», то, незважаючи на наявність понад 100 його визначень, численні вітчизняні та зарубіжні дослідники (А. Вихрущ, О. Вишневський, С. Гончаренко, Т. Ільїна, Ф. Коміжевський, Ф. Крон, К. Пікок, М. Сокол, В. Сухомлинський, М. Фіцула, М. Ярмаченко та ін.) вказують на неоднозначність трактувань цього провідного поняття у галузі педагогіки.

Поняття «виховання» упродовж багатьох століть розвивалося у різних дефініціях, як-от: розвиток людини; процес формування особистості; система впливу на внутрішній світ дитини; управління нею у педагогічній взаємодії, співпраці, життєтворчості; освоєння дитиною соціального досвіду; результат виховної роботи; специфічна система суб'єкт-суб'єктних стосунків тощо. Тут одразу слід наголосити, що виховання як найважливіший компонент культури завжди ґрунтується на культурно-історичних традиціях народу, тому має яскраво виражений національний характер. Водночас у національному вихованні використовуються елементи національних систем виховання інших культур і народів.

У додатку Б.1 поданий широкий діапазон тлумачень вітчизняними і зарубіжними вченими-педагогами поняття «виховання», сукупність яких дає

підстави стверджувати, що воно поєднує в собі ознаки об'єктивного та суб'єктивного, характеристики духовного і матеріального, риси індивідуально-особистісного і загальнолюдського. Як свідчить зміст наведених дефініцій, поняття «виховання» зазнало істотних змін упродовж XX і на початку XXI століття. Аналіз цих визначень дав підставу зробити висновок, що виховання, будучи «вічною» категорією, з'являється у період становлення людського суспільства, забезпечує існування та відображає суперечності на кожному конкретно-історичному етапі його розвитку. Виховання зростаючого покоління здійснюється завдяки засвоєнню ним елементів соціокультурного досвіду, у процесі взаємовпливу й взаємодії вихователів і вихованців з метою вироблення наукових основ світогляду, моральних ідеалів, естетичного ставлення до дійсності, фізичного розвитку.

Поділяємо думку І. Підласого, що «виховання підпорядковує розвиток людини наміченій меті. Цілеспрямований та систематичний вплив вихователів призводить до утворення нових, заздалегідь запроектованих умовно рефлексивних зв'язків, які ніякими іншими шляхами створені бути не можуть. Виховання – це заповнення прогалин у програмі розвитку людини. Одне з найважливіших завдань правильно організованого виховання – виявлення схильностей і обдарувань, розвиток здібностей та можливостей відповідно до індивідуальних особливостей людини» [204, с. 60].

За О. Вишневським, стратегічними орієнтирами сучасного українського виховання є:

- національно-демократичний характер змісту виховання і виховних зусиль родини та школи, намагання наблизити процес виховання до стандартів європейських суспільств;
- орієнтація на духовні засади нашої виховної традиції з одночасним врахуванням потреб і завдань сучасного державотворення (звідси і трактування нашого виховання як сучасного українського);

– спеціальна увага до відродження національного самоусвідомлення українського народу як колишньої національної меншини російської імперії, що зазнала руйнування власної національної ідентичності;

– повернення до традиційно-християнської системи цінностей, що була домінуючою в українській виховній традиції і є характерною сьогодні для освіти європейських народів.

Зміст виховання та його структура визначаються не суб'єктивними міркуваннями виховника, а реальними потребами вихованця – природою тих сфер, у яких здійснюється життєдіяльність людини і в які вихованець поступово входить. А саме: 1) сфера родинного життя – виховання для життя в родині (родинне виховання); 2) сфера загальнолюдських стосунків, що регулюються мораллю (моральне виховання); 3) сфера громадського життя – виховання громадянина демократичного світогляду і демократичної поведінки (цивільне виховання); 4) сфера стосунків людини і природи (валеологічне та екологічне виховання); 5) сфера національно-державницьких обов'язків людини – виховання любові до своєї Батьківщини, непереборного бажання стати на її захист (патріотичне виховання) [34].

Стосовно патріотичного виховання курсантів, то у процесі його здійснення має бути зреалізована головна мета та завдання, зміст і основні принципи, що передбачає, з одного боку, поглиблений аналіз соціально-психологічної природи патріотичного виховання як особистісно орієнтованого цілісного та системного процесу, а з іншого – організацію виховної роботи крізь призму історично зумовлених соціальних функцій майбутнього військового, захисника Вітчизни.

Поняття «патріот» (з франц. patriote) набуло поширення та значущості за часів Великої французької революції 1789–1794 років та з латинської – patriota і грецької – patriots, що означає означає «співвітчизник, земляк». У другому томі етимологічного словника російської мови початку XX століття О. Преображенський зазначає, що патріот – це людина, котрій «дорогою є слава і честь Вітчизни; хто готовий жертвувати життям задля Вітчизни» [212, с. 27].

У Тлумачному словнику української мови знаходимо таке роз'яснення: «Патріот – той, хто любить свою Батьківщину, відданий своєму народові» [254, с. 223]. Інші словники дають подібні тлумачення, додаючи нові соціальні аспекти для повноти характеристики, наприклад, такі як відданість, здатність на подвиг заради своєї землі, готовність на жертви в ім'я інтересів своєї Батьківщини тощо [267; 268].

Найбільш розгорнуте й цілісне трактування досліджуваного поняття пропонує О. Вишневський у «Теоретичних основах сучасної української педагогіки», наголошуючи, що справжній патріот любить Батьківщину, не відвертаючись від неї через те, що їй нічим заплатити йому за це і що її народ не досяг рівня культури, характерної для європейських суспільств. А головне – патріот не обмежується пасивною любов'ю до рідного краю, він активно працює для свого народу, його добробуту, розбудови культури і господарства. Він захищає честь своєї держави, примножує її багатства.

Патріотичне почуття українця є емоційним аспектом національно-державницького світогляду. Науковці вважають, що воно включає: почуття належності до своєї самостійної Держави – України, повагу до історії свого народу, до своєї культури, мови, любов до рідної природи, неприйняття всього антиукраїнського тощо. Найвищою формою патріотизму є почуття, що сягає рівня жертвності, коли для блага Батьківщини людина готова терпіти муки і навіть іти на смерть [35].

Наступною важливою категоріальною одиницею дослідження виступає категорія «патріотизм». Аналіз змістових аспектів цієї категорії уможливорює виокремити у ньому основні поняття, що використовуються для трактування ставлення людини до Батьківщини та Вітчизни. На наш погляд, Батьківщина складає інваріантне підґрунтя патріотизму, відображаючи ментальні риси, властиві кожному народові впродовж усієї історії його розвитку, натомість природу Вітчизни зумовлюють соціальні, політичні явища, громадські й економічні відносини, панівна ідеологія, характерна для конкретного

історичного періоду. У працях багатьох авторів ставлення людини до своєї Батьківщини та Вітчизни описується як почуття патріотизму.

Сучасне розуміння і трактування патріотизму в зарубіжній науковій літературі характеризується поліваріантністю і неоднозначністю, що значною мірою зумовлено комплексною природою цього феномену, розмаїттям форм його вияву. Аналіз наукових джерел засвідчує, що вивчення феномену патріотизму здійснюється у проекції на різні рівні чи сфери людського ества – інтелектуальну, ціннісно-сміслову, емоційно-почуттєву тощо – в контексті проблем розвитку громадянського суспільства. Залежно від обраного дослідницького ракурсу розуміння патріотизму набуває специфічних відтінків та ознак.

Упродовж століть особливою популярністю зарубіжних вчених користується підхід до тлумачення патріотизму крізь призму емоційно-почуттєвої сфери. Зокрема його відстоюють такі відомі науковці, як А. Макінтайр [304], Р. Рорті [311], М. Сендел [312], Ч. Тейлор [316] та ін. Водночас, на їхню думку, патріотизм – це важлива людська чеснота, метою якої є забезпечення безпеки та подальшого поступу суспільства, навіть ціною власного життя. Патріотизм – це не ідеал, до досягнення якого треба прагнути, не ідеологія, яку необхідно сповідувати, а певне почуття вірності (лояльності) своєму народові. Воно включає в себе виняткове шанування не просто власної нації, а її унікальних характеристик і властивостей, переваг і надбань – зазначає А. Макінтайр [304].

Таке ставлення не залежить від історично мінливих політичних форм її організації та конкретних політичних еліт. Воно ґрунтується на емоційних факторах й утверджується відповідною соціалізацією. Згадані науковці відстоюють ідею про патріотизм як про почуття любові і відданості своїй країні та народу, що походять від внутрішнього бажання, а не від пізнання. Патріотизм у такому випадку є своєрідною лояльністю, яку людина має для своєї батьківщини і співвітчизників, що не є результатом міркувань чи

корисливості. Саме тому патріотизм, як і альтруїзм, передбачає добровільне жертвування людиною власними інтересами заради блага спільноти.

Науковці А. Макінтайр, Р. Рорті, М. Сендел, Ч. Тейлор та ін. ідентифікують патріотизм як емоційний зв'язок людини з певною нацією на основі етнічних, культурних чи інших чинників. Такий зв'язок виявляється у переживаннях певних емоційних станів і високих почуттів до Батьківщини, традицій, культури, мови та інших цінностей. Мова йде про повагу до Вітчизни і народу, що виявляється у визнанні їх унікальності, самобутності, самоцінності, вірі у їхнє величне майбутнє, гордість за свою країну і співвітчизників, що втілюється у високій оцінці їхніх здобутків і заслуг, відповідальність за Батьківщину, що відображається у готовності до самовідданої праці на благо держави і суспільства. Ці почуття й емоції, характеризуючись безумовністю, безмежністю, всеосяжністю, містяться у душі людини, з її глибин визначають відповідні вчинки і дії [304; 311; 312; 316].

Альтернативою цього підходу вважається осмислення суті патріотизму в проекції на розумову сферу людини. Серед його прихильників відомі вчені – Ю. Габермас [280], Ю. Зайферт [313], М. Мертес [305], А. Штернбергер [314] та ін. Специфіка їхньої позиції полягає у визначенні основою патріотизму раціональної прихильності до універсальних державних і суспільних цінностей. Такий патріотизм не обмежується етнічними рамками, а опирається на загальнолюдські ідеали і права – ідеї релігійної, соціальної, культурної толерантності, принципи політичного, економічного, ідеологічного плюралізму тощо. Отож, ідеї демократії і прав людини видаються вченим більш надійною опорою, ніж мінливі національно-культурні традиції. Так, М. Мертес пропонує визначення патріотизму як системи патріотичних знань, переконань, оцінок реальних здобутків своєї Батьківщини на шляху суспільного, політичного, економічного тощо поступу [305]. Цей патріотизм виявляється у гордості насамперед за утвердження демократичної, правової держави, гуманного, толерантного суспільства, що уможливорюють повноцінну життєдіяльність кожної людини, реалізацію усіх її прав і свобод. Його основою

служує критичне, об'єктивне осмислення відповідних досягнень, а також готовність до подолання прогалин і недоліків, до подальшої розбудови держави і суспільства.

Відтак Ю. Габермас, Ю. Зайферт, М. Мертес, А. Штернбергер та ін. пропагують ідею розвитку суспільства певної країни на основі раціональних універсальних цінностей, а не на ірраціональних національних почуттях і пристрастях та пропонують визначення патріотизму як свідомого прийняття й активного дотримання людиною універсальних раціональних цінностей суспільства і держави, що визначають їх життя й функціонування. Тут йдеться насамперед про загальноприйняті, чітко зафіксовані у законодавстві державні постулати та громадянські чесноти. Об'єктом патріотизму, за їхніми міркуваннями, виступає держава (Вітчизна) з її Конституцією, правовими механізмами й інститутами. І в такому контексті патріотизм – це усвідомлений вибір, а не спонтанне почуття належності чи спорідненості. Він є відкритим для кожного, хто готовий прийняти громадянські обов'язки, незалежно від етнічної, релігійної, культурної або географічної приналежності [280; 313; 305; 314].

Обидва ці підходи стали предметом жвавих дискусій й спричинили появу цілої низки проміжних концепцій пояснення сутності патріотизму. Серед їхніх авторів відомі вчені М. Віролі [315], Ф. Кроненберг [302], Д. Кьоніг [300] та ін., які доводять, що на сучасному етапі патріотизм є важливою особистісною, соціальною, політичною чеснотою, ключовою передумовою існування правової держави та громадянського суспільства. Його значення виявляється у любові до батьківщини та відповідній соціально-політичній поведінці, спрямованій не на реалізацію власних інтересів, а на досягнення добробуту всіх членів суспільства, загального суспільного блага.

Дослідник М. Віролі визначає такий патріотизм дещо парадоксально як «раціональну любов» чи «контрольовану розумом пристрасть» до вітчизни і народу, представники якого поділяють блага і цінності, спогади про перемоги та поразки, надії та страхи щодо майбутнього [315]. Основою такого

патріотизму слугує система знань із правової культури та дотримання вимог закону, критичний підхід до осмислення політичних та правових подій і процесів у суспільстві й державі, прагнення виконання громадянських і конституційних обов'язків та служіння своєму народові.

Крім того, М. Віролі, Ф. Кроненберг, Д. Кьоніг та ін. відстоюють ідею про патріотизм як багатоаспектну цінність, що знаходить вияв у природному почутті прив'язаності до Батьківщини, яке, зі свого боку, спонукає до активної діяльності на користь своєї держави і народу. Поряд із гордістю за Вітчизну, повагою до її історії, культури тощо патріотизм, за їхніми твердженнями, корелює з відповідальністю за розвиток батьківщини, толерантністю, активною життєвою позицією як основою подальшого поступу своєї країни і суспільства [300; 302; 315].

Такий підхід вчених дає змогу конкретизувати абстрактне розуміння патріотизму як любові до Батьківщини чіткими цінностями, серед яких, з одного боку, історія, мова, культура країни і народу, а з іншого – політична і соціальна стабільність, міжетнічна згода, міжконфесійне взаєморозуміння тощо. Відтак науковці вказують на важливість взаємодоповнення патріотизму емоційно-почуттєвого етнонаціонального та раціонального громадянського [191].

У контексті названих підходів зарубіжних науковців формуються й ідеї щодо патріотичного виховання молоді. Так, на сьогодні у провідних країнах світу активно розробляються і впроваджують концепції і технології громадянсько-політичної освіти чи громадянсько-патріотичного виховання, спрямовані на формування у молоді системи цінностей, життєвих смислів та переконань, готовності сприяти розвитку і розквіту Батьківщини. Громадянсько-патріотичне виховання передбачає, з одного боку, формування громадянської ідентичності, тобто виховання громадянина своєї країни, патріотизму і любові до Батьківщини, а з іншого – загальнолюдської ідентичності та толерантності, що забезпечують залучення особистості до світової культури і загальної історії людства [298; 318].

Категорія «патріотизм», маючи комплексну й багатогранну структуру, є об'єктом міждисциплінарного наукового вивчення у галузі філософії, політології, педагогіки, психології, соціології тощо. Так, у «Філософському енциклопедичному словнику» патріотизм (з грецьк. *πατρίς* – вітчизна) трактується як «любов до Батьківщини, відповідальність за її долю і готовність служити її інтересам, а в разі потреби самовіддано боронити здобутки свого народу; соціально-політичний і моральний принцип, що в загальній формі виражає вищеназвані почуття й емоційні стани. Патріотизм як соціально-психологічне почуття має широку гаму проявів: від гордості за досягнення Вітчизни (в науці, економічній діяльності, спорті і та ін.), поваги до історичного минулого, дбайливого ставлення до народної пам'яті, збереження та опанування національними і культурними традиціями до гіркоти переживань за невдачі та втрати рідної країни, страждань через її біди» [275, с. 471].

З політологічного погляду, патріотизм – це соціально-історичне явище, яке у різні епохи має різний соціально-класовий зміст. У певних соціально-історичних умовах кожний клас виражає ставлення до Батьківщини через свої інтереси. В сучасних умовах розвитку суспільства формування патріотизму є частиною суспільної та національної свідомості і самосвідомості народу. Утвердження ідей патріотизму, гордості за свою суверенну державу, готовність стати на захист істинної демократії, інтересів свого народу – сьогодні одне з найголовніших завдань нової системи патріотичного виховання [206, с. 524].

Психологічний словник подає патріотизм як любов до Батьківщини, до свого народу. Розрізняють патріотизм планетарний – почуття любові всіх землян до своєї планети, почуття відповідальності за її долю, готовність до захисту її від усіх форм руйнування [309, с. 128]. Відомий дослідник сучасної української педагогіки О. Вишневецький виокремлює також інші різновиди патріотизму: етнічний, що ґрунтується на почутті власної причетності до свого етносу, його мови, культури й історії; територіальний, котрий ідентифікує себе

з певною місцевістю, ландшафтом, кліматом тощо; державний, головна мета якого виховання у молоді державницького, громадянського світогляду [35].

В «Енциклопедії освіти» за редакцією В. Кременя зазначається, що патріотизм – це суспільний моральний принцип діяльного ставлення до свого народу, що віддзеркалює національну гордість і любов до Вітчизни, громадянську відповідальність за її долю, а також емоційне підпорядкування особистістю свого життя спільним національним інтересам і виявляється в готовності служити Батьківщині й захищати її від ворогів. Для сучасної людини патріотизм став одним із перших обов'язків і одним із найпочесніших почуттів – це те, чим патріот віддячує державі за все, що вона робить для нього, а держава для сучасної людини є сукупністю громадянських інституцій, від яких вона отримує безпеку та умови для досягнення благополуччя.

У різноманітних концепціях формування патріотизму, розроблених з часу проголошення незалежної України, щоразу більше акцентується на національно усвідомленому ставленні до Батьківщини. Мова йде про культивування особистістю почуття, волі й життєвих настанов в річищі патріотичної самосвідомості, творче ствердження в собі духовного життя свого народу – сприйняття української мови й історії, української державності і правосвідомості, українського світосприймання, пісні, літератури й культури тощо як власних. Це й означає реальне встановлення взаємодії й духовної спільності народу – об'єктивної духовної єдності всупереч відходу з життя поодиноких суб'єктів та зміні поколінь. Патріотизм передбачає визнання тотожності досягнень і поразок української історії як особисто притаманних кожному в минулому – спільна слава і спільне каяття за допущені помилки, в майбутньому – спільна для всіх мета.

На цьому шляху любов до Батьківщини об'єднується з вірою в неї, з переконанням щодо її покликання, з упевненістю в її майбутньому розквіті. Вірити в Батьківщину може лиш той, хто живе нею, разом з нею і заради неї, хто поєднав з Україною джерела своєї творчої волі й свого духовного самопочуття [72, с. 663].

В «Українському педагогічному словнику» С. Гончаренко патріотизм трактує як «одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов

до Батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури. Патріотизм виявляється в практичній діяльності, спрямованій на всебічний розвиток своєї країни, захист її інтересів» [54, с. 249].

Вищезазначені дефініції свідчать, що патріотизм як складний соціально-моральний феномен розглядається в різних аспектах. У філософському сенсі, будучи суспільно-історичним явищем, він зумовлений соціально-політичними, економічними характеристиками конкретного суспільства та наявністю «природних» основ, що відображають його інваріантну (Батьківщина) і варіативну (Вітчизна) характеристики. У соціально-педагогічному сенсі патріотизм розглядається як соціально-моральна цінність, котра виражає ставлення особистості до Батьківщини та Вітчизни, які виступають об'єктами ціннісної установки. У психолого-педагогічному сенсі патріотизм правомірно детермінується як складна моральна якість особистості, а його цілісна характеристика ґрунтується на комплексному аналізі цих окремих аспектів із застосуванням методу змістовного узагальнення і принципу додатковості. При цьому патріотизм пов'язується не з окремим політичним чи моральним принципом і не з окремою моральною якістю особистості, а з інтегративністю її властивостей, що дає підставу розглядати його як соціально-моральний імператив, який становить невід'ємну складову соціально-морального спрямування особистості.

У педагогічній науці, крім окреслення методологічних орієнтирів до розуміння патріотизму (І. Бех, К. Чорна, О. Сухомлинська та ін.), донині не існує чіткого визначення цього складного поняття. Так, О. Доукіна, Л. Канішевська та ін. кваліфікують патріотизм як морально-політичний принцип; Є. Белозерцев, І. Ільїн, Б. Кобзар, В. Сухомлинський, Є. Старовойтов та ін. – як один з принципів шкільного виховання; О. Вишневський, В. Кіндрат, Ю. Руденко, М. Стельмахович, Б. Ступарик, М. Чепіль – як стрижневий принцип системи національного виховання.

На підставі емпіричного аналізу довідкової та наукової літератури можемо зробити висновок, що в сучасному розумінні категорії «патріотизм» виділяють такі його аспекти: 1) патріотизм як почуття; 2) патріотизм як соціальний обов'язок; 3) патріотизм як психологічна готовність до служіння Батьківщині; 4) патріотизм як моральний принцип.

Патріотизм як моральна категорія невіддільний від індивідуальних і громадянських якостей особистості. На особистісному рівні він виступає стійкою характеристикою людини, яка усвідомлює, що її соціальна роль і значущість здійснюваної нею діяльності інституалізується державою, отримує подальший розвиток за умови участі в явищах і процесах, котрі відбуваються в суспільстві та державі. На макрорівні патріотизм є важливою складовою суспільної свідомості, яка виявляється у колективних настроях, почуттях, оцінках, ставленні до свого народу, його способу життя, історії, культури, системи цінностей тощо.

Патріотизм, відображаючи сукупність соціальних і моральних норм конкретного суспільства, становить необхідну умову подальшого розвитку держави. Включаючи раціональний, емоційно-психологічний та діяльнісний компоненти, він виступає спонуканням, поштовхом до патріотично спрямованої діяльності. Причому це спонукання має відносно стійкий характер, що дає підставу розглядати патріотизм як соціально-моральний імператив, який виражає ціннісне ставлення людини до Батьківщини й Вітчизни та спонукає її до патріотично спрямованої діяльності.

Теоретичний аналіз літературних джерел дав підставу для виділення головних засобів формування у молоді почуття патріотизму, характерних для різних типів виховання у різні історичні періоди:

1) общинне виховання (засоби: звичаї, життєвий уклад, архітектура, побут (одяг і начиння), епос (приказки, прислів'я, оповіді, билини), обряди, пісні, практичний військовий вишкіл, особистий приклад та ін.);

2) родинно-общинне виховання (засоби: практичний військовий вишкіл, поєднання дисципліни і виборного права, вимога твердого характеру,

свідомого ставлення до свого обов'язку, особистий приклад служіння Батьківщині та ін.);

3) народно-демократичне виховання (засоби: виховання у різних типах закладів освіти; військова честь і традиції народу, армії та флоту; поява навчальних книг з поданням героїчної історії Вітчизни; розгортання ідеологічної роботи і пропаганди та ін.);

4) суспільно-колективне виховання (засоби: пропаганда традицій, героїзму захисників Вітчизни, клубна діяльність, суспільно корисна, продуктивна праця, колективні ігри, самообслуговування, дитяче громадське самоврядування та громадські організації (піонерія, комсомол), символіка, атрибутика, дискусії, лекції, соціалістичне змагання, засоби масової інформації, гуртки, конкурси, олімпіади, кінопокази, наочність, тематичні години класного керівництва й ін.);

5) соціальне виховання (засоби: зустрічі з героями й учасниками АТО (ООС), проведення свят і пам'ятних дат, присвячених Дням військової слави українців; увічнення пам'яті полеглих у боротьбі за свободу та незалежність Батьківщини; військово-спортивні гри «Сокіл» («Джура»); пошуково-дослідницька діяльність; шкільні музеї, гуртки та секції військово-патріотичної спрямованості, військово-спортивні табори, шефські зв'язки між військовими, професійними і загальними середніми закладами освіти, широкий волонтерський рух, засоби масової інформації, популяризація національного історико-культурного надбання та ін.).

Проаналізувавши історичний аспект окресленої проблеми, нами виділені такі етапи змістового наповнення категорії «патріотизм» у вітчизняній історії:

– перший етап (епоха Київської Русі) окреслив виховний ідеал українського суспільства, що сформувався у дохристиянський період, – сильний, умілий робітник, добрий орач, спритний мисливець, мужній захисник своєї землі, та був доповнений з часу прийняття християнства новими рисами: вірою в Бога, правдивістю, пошаною до старших і батьків, потягом до знань, до освіти [121; 257];

– другий етап пов’язаний з добою Українського козацтва, коли в народі сформувався ідеал мужнього козака-патріота, що поєднав у собі тверду віру в Бога, відданість Церкві, жертвну любов до своєї Батьківщини, рідної землі;

– третій етап проходив у контексті загальної боротьби українського народу за національне відродження та визволення з-під російського царату, ідейними виразниками якого стали видатні постаті у вітчизняній історії – М. Вербицький, В. Гнатюк, М. Грушевський, М. Драгоманов, О. Духнович, Б. Грінченко, І. Котляревський, М. Коцюбинський, П. Куліш, М. Лисенко, Д. Лепкий, М. Максимович, П. Мирний, І. Нечуй-Левицький, М. Сумцов, Леся Українка, І. Франко, П. Чубинський, Т. Шевченко, Д. Яворницький та ін., а вихованням у молоді почуття патріотизму, готовності до визвольних змагань за державність України займалися численні громадсько-патріотичні організації («Пласт», «Січ», «Січові Стрільці», «Сокіл» та ін.);

– четвертий етап бере початок з утворення СРСР, коли в суспільстві була насаджена класово-партійна ідеологія, що утвердила розуміння патріотизму як підтримки основ соціалістичної системи, суспільного і державного ладу, а найвищим його проявом стала боротьба з будь-якими фактами українофільства та «українським буржуазним націоналізмом»;

– п’ятий етап детермінований проголошенням 24 серпня 1991 року незалежності України та кардинальними змінами в ідеології націотворення, гуманістичними й демократичними трансформаціями у світогляді, науці та культурі, коли підґрунтям патріотичного виховання стали національно-історичні традиції і духовно-матеріальна культура українського народу.

Вітчизняні вчені (О. Абрамчук, І. Бех, К. Чорна, Ю. Руденко та ін.) виділяють такі прояви (різновиди) патріотизму:

– патріотизм, визначений просторово-територіальними характеристиками: у ставленні загалом до країни – державний, до малої батьківщини, де особа народилася, – регіональний (місцевий);

– патріотизм, пов’язаний із суспільно корисною, продуктивною діяльністю із вдосконалення конкретної сфери (середовища) в своїй Вітчизні;

– культурно-історичний патріотизм, детермінований часовими та соціокультурними характеристиками [1; 15; 225].

Для педагогічної практики важливо, що запропорована класифікація дає можливість побачити це багатогранне соціальне явище у всій повноті й органічній єдності і тим самим підтвердити, що патріотизм у реальному житті представлений сукупністю його різних проявів, які складають підґрунтя патріотичного виховання.

Отже, під категорією «патріотизм» нами розуміється багатогранна система світоглядних поглядів, переконань і почуттів людини, пов'язаних з любов'ю до Батьківщини, готовністю до захисту та самопожертви в ім'я її процвітання, повагою, відданістю та служінню своєму народові в різних сферах суспільно корисної, продуктивної діяльності.

Резюмуючи вищесказане, можемо ствердити, що патріотизм як базова складова національної самосвідомості народу передбачає: виховання любові до Батьківщини, рідних місць й української мови; поваги до історичного минулого, традицій і звичаїв свого народу, знання його історії і культури; формування культури міжнаціонального спілкування та взаєморозуміння (поваги до інших народів, їхніх звичаїв і культури, нетерпимості до расової та національної неприязні, ксенофобії тощо); розвиток готовності до захисту честі й гідності українців та самопожертви заради батьківської землі [189].

Останньою категорією, розглядуваною нами, є «патріотичне виховання». Одразу ж слід зауважити, що система патріотичного виховання нашої молоді увібрала природну закономірність тисячолітнього історичного розвитку української нації. Тому з метою обґрунтування теоретичних засад патріотичного виховання нами у додатку Б.2 подана стисла характеристика поглядів видатних педагогів минулого та їх сучасних послідовників, що уможливить схарактеризувати сутність, мету і засоби цього педагогічного явища.

Аналіз сутності, цілей, завдань і засобів патріотичного виховання у вітчизняній і зарубіжній педагогіці та історичній ретроспективі дає підставу

стверджувати, що ця категорія донині трактується неоднозначно. Однак більшість учених-педагогів мають спільний погляд на патріотичне виховання як цілеспрямований та системний процес формування у молоді патріотичних почуттів і якостей особистості, передовсім таких, як готовність до захисту Батьківщини, повага, відданість та служіння своєму народові.

Головною суперечністю у багатьох підходах до визначення феномену «патріотичне виховання», на думку О. Онопрієнко, є «недостатнє врахування його синергетичного аспекту, який полягає у постійній якісній зміні, характері діалектичної єдності частин і цілого цього системного педагогічного явища» [174, с. 109]. Тому дослідниця подає, на нашу думку, найбільш детальне узагальнене поняття патріотичного виховання як складного педагогічного явища, що «охоплює різноманітні сфери (політичну, навчально-виховну, дозвілльєву тощо) організованого і цілеспрямованого впливу на особистість з боку держави, народу, етнічної групи, колективу, сім'ї, педагога, окремої людини з метою створення для неї умов і шляхів формування патріотизму (любов до всього рідного, самоідентифікація себе серед інших народів світу, почуття любові і відповідальності за долю батьківщини тощо) як інтегративної якості особистості, що дає змогу їй самостверджуватися соціально, культурно, духовно, інформаційно, емоційно, дієздатно та успішно» [174, с. 109].

Звертаючись до предмета нашого дослідження, патріотичне виховання курсантів ВВНЗ нами розглядається як системно-організований і цілеспрямований процес передачі національно-культурних цінностей та моральних норм, спрямований на формування у майбутніх професійних військовослужбовців високого рівня національної самосвідомості, стійкої громадянської позиції, високих патріотичних почуттів і переконань, глибокого усвідомлення власних вчинків і дій на благо народу та держави, психологічної готовності до виконання конституційного і професійного обов'язку із захисту Вітчизни.

Як зазначає відомий фахівець з підготовки офіцерів для Збройних Сил України Я. Романовський: «Патріотизм проступає у вигляді патріотичних якостей, в кожній з яких поєднується пізнавальний, емоційний, вольовий, поведінковий компоненти: патріотична самосвідомість, почуття патріотичного обов'язку та відповідальності, патріотична мужність, прихильність до національних і загальнолюдських цінностей, почуття національної гідності та гордості» [222, с. 186].

У Концепції військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України наведене таке визначення цього поняття: «Патріотичне виховання особового складу Збройних Сил України як складова загального виховного процесу є системною та цілеспрямованою діяльністю органів державної влади і місцевого самоврядування, органів військового управління, а також громадських організацій патріотичного спрямування з формування високої патріотичної свідомості, почуття вірності своїй Вітчизні, готовності до виконання конституційного обов'язку щодо її захисту. Патріотичне виховання передбачає формування у громадян відповідного комплексу особистісних якостей, соціально значущих мотивів поведінки, гармонійного поєднання державних та особистих інтересів, подолання негативних процесів і явищ у духовній сфері суспільства та Збройних Сил України» [160].

Дещо інший підхід до визначення досліджуваного поняття наведено у Концепції ідеологічної роботи у Збройних Силах України. Відповідно до названого документа, це – «процес цілеспрямованого, систематичного, організованого та планомірного впливу на свідомість і поведінку особового складу щодо формування патріотизму через виховання високих громадянських, моральних, психологічних, військово-професійних і фізичних якостей, необхідних для реалізації його інтелектуального та творчого потенціалу в інтересах всебічного розвитку суспільства і Збройних Сил України, забезпечення безумовної готовності до сумлінного виконання військового обов'язку та захисту Вітчизни» [156].

Систему патріотичного виховання в Збройних Силах України, зосібна й на етапі підготовки майбутніх офіцерів, Я. Романовський визначає як «сукупність закономірно побудованих, динамічно пов'язаних компонентів: мети, завдань, змісту, умов їх реалізації та взаємодії суб'єктів, які формують патріотизм у дусі природно-історичного розвитку української нації на кожному етапі цілеспрямованого, планомірного військово-педагогічного процесу» [222, с. 185]. Характеристика патріотичного виховання видатними вітчизняними і зарубіжними вченими-педагогами подана у додатку Б.2.

Проте яким би не був підхід до означення поняття «патріотичне виховання», спільним для різних визначень залишається положення про його спрямованість на формування патріотичних почуттів, національної самосвідомості, громадянських цінностей та морально-патріотичних якостей особистості військовослужбовця.

На основі теоретичного й історичного аналізу досліджуваної проблеми зроблено висновок, що процес патріотичного виховання має поетапний системно-організований характер. На першому етапі формується природна любов до свого народу як до себе, своєї родини, до рідного слова, природи, рідної землі, малої батьківщини. На другому – усвідомлення особистістю свого громадянського обов'язку, відповідальності перед народом і державою. У подальшому почуття любові до усього рідного, дорогого, близького в патріотизмі переплітається зі стійким усвідомленням особистістю патріотичного обов'язку та відповідальності перед власним народом і Батьківщиною.

Стисло розглянемо наукові засади патріотичного виховання курсантів у вищих військових навчальних закладів, до яких належать мета, закономірності, принципи й основні напрями.

Мета патріотичного виховання полягає у формуванні і розвитку в курсантів ВВНЗ почуття відданості своїй Вітчизні, гордості за свою країну та її народ, утвердження в їхній свідомості патріотичних почуттів, цінностей, поглядів і переконань, вироблення професійно значущих якостей, умінь й

готовності до виконання конституційного та військового обов'язку в умовах мирного і воєнного часу.

У Концепції військово-патріотичного виховання в Збройних Силах України визначені такі завдання патріотичного виховання [160]:

- утвердження у свідомості особового складу Збройних Сил України любові до України та її Збройних Сил, глибоких національних почуттів і патріотичних переконань, поваги до української мови, культури, історичного минулого, національних і військових традицій, гордості за належність до своєї держави, віри в її процвітання, згуртування особового складу навколо ідеї незалежності України;

- виховання в особового складу поваги до Конституції України і законів України, вимог Військової присяги та статутів Збройних Сил України, високоморальних і патріотичних норм поведінки та діяльності, формування у них готовності до свідомого виконання своїх обов'язків і збройного захисту держави в цілому;

- формування в особового складу Збройних Сил України гордості та поваги до державних символів України (Державного Прапора України, Державного Герба України, Державного Гімну України), бойових прапорів військових частин (з'єднань) Збройних Сил України, військових ритуалів і військової символіки;

- поглиблення знань особового складу з історії України та її Збройних Сил (військових формувань українців), протидія викривленню та фальсифікації історії і турбота про її об'єктивне й неупереджене висвітлення, збереження українських військових традицій і започаткування нових.

Ефективність патріотичного виховання курсантів залежить передовсім від того, наскільки воно відповідає об'єктивним закономірностям. Творче застосування закономірностей допомагає створювати умови для їх сприятливої дії, ставити обґрунтовані й реальні завдання, ефективно управляти процесом патріотичного виховання курсантів.

На основі аналізу науково-педагогічних джерел [4; 13; 35; 139; 278] з'ясовано, що у процесі патріотичного виховання курсантів діють як загальні, так і специфічні закономірності освітнього процесу. Перші визначають найістотніші зв'язки між навчанням, вихованням та іншими явищами суспільного життя. До загальних закономірностей освітнього процесу у вищому військовому навчальному закладі нами віднесено такі:

1. Залежність мети освітнього процесу у ВВНЗ від рівня та темпів розвитку суспільства, його потреб і можливостей.

2. Залежність змісту освітнього процесу від суспільних потреб, темпів соціального і науково-технічного прогресу, індивідуальних можливостей курсантів, рівня розвитку теорії і практики навчання та виховання, матеріально-технічних й економічних можливостей ВВНЗ, що здійснюють освітній процес.

3. Залежність ефективності кожного нового етапу освітнього процесу від продуктивності попереднього та досягнутих на ньому виховних результатів, організаційно-педагогічної взаємодії науково-педагогічних працівників і курсантів, часу навчання і виховання.

Специфічні закономірності патріотичного виховання, базуючись на загальних закономірностях навчання і виховання, виявляють найбільш істотні зв'язки та сторони освітнього процесу. На цьому рівні розробки проблеми можна виділити дві основні групи об'єктивно наявних, повторюваних зв'язків і відносин різних сторін патріотичного виховання курсантів.

Першу групу закономірностей детермінує залежність змісту патріотичного виховання курсантів від: 1) призначення і структури ВВНЗ та відомства (Міністерства оборони України), що здійснюють цю роботу, їх економічних, матеріально-технічних і науково-методичних можливостей; 2) рівня підготовки науково-педагогічних працівників; 3) контингенту курсантів; 4) використовуваних видів, форм, методів і засобів патріотичної роботи; 5) навчального та позанавчального часу, відведеного на роботу в

напрямі виховання патріотизму. Саме на їх основі розробляються науково-педагогічні основи патріотичної роботи з курсантами.

Друга група закономірностей проявляється у процесі патріотичного виховання курсантів. Вони залежать від: 1) відповідності меті патріотичного виховання курсантів потребам, рівню та темпу розвитку суспільства; 2) відповідності змісту навчальних програм, підручників і навчальних посібників меті і завданням патріотичного виховання; 3) всебічного забезпечення процесу та ефективності управління патріотичним вихованням курсантів. На основі цієї групи закономірностей визначаються конкретні заходи з патріотичного виховання курсантів; зміст навчальних програм, підручників і навчальних посібників; порядок роботи представників різних організацій і відомств, які здійснюють і координують патріотичну роботу з курсантами.

Принципи патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів – це найбільш загальні, засадничі правила і рекомендації, якими слід керуватися при організації та проведенні цієї роботи. Їх відмінність від закономірностей полягає у тому, що ті існують і діють об'єктивно, поза свідомістю людей, незалежно від їх волі та бажання. Натомість принципи, що впливають із закономірностей, свідомо формуються в інтересах практики і застосовуються залежно від конкретних умов. Вони ніби «перекладають» на мову практики об'єктивні закономірності патріотичного виховання курсантів.

Загалом можна виокремити такі основні принципи патріотичного виховання курсантів: громадянськість; надпартійність; позакорпоративність; загальнонаціональний характер; віротерпимість; пріоритетність суспільно-державних інтересів над особистими; спадковість культурно-історичної спадщини, духовно-моральних цінностей і традицій, у т. ч. військових; гуманізм; розмаїття видів, форм, методів і засобів; адаптивність і постійне вдосконалення; тісний та нерозривний зв'язок з іншими видами навчання і виховання. Реалізація цих принципів у процесі патріотичного виховання курсантів покликана забезпечити у них позитивне ставлення до військової

служби, психологічну готовність і здатність до належного виконання конституційного та військового обов'язку із захисту Вітчизни.

Виходячи з основних принципів, можна сформулювати такі вимоги до патріотичного виховання курсантів у сучасних умовах: системність, цілеспрямованість, неперервність, плановість, активність і гнучкість, що взаємопов'язані та реалізуються в органічній єдності.

До основних напрямів змісту патріотичного виховання курсантів нами віднесено такі:

1) історичний – пізнання історії утворення Української держави та її розвитку, усвідомлення приналежності до історичної спадщини українського народу й відповідальності за її збереження та примноження, з-поміж іншого шляхом виконання конституційного та військового обов'язку;

2) духовно-моральний – формування високої культури й освіченості, усвідомлення національної ідеї, в ім'я якої проявляється готовність до жертвового служіння Батьківщині, прищеплення високоморальних норм поведінки;

3) патріотичний – виховання любові до своєї Вітчизни та відданості їй, гордості за належність до великого українського народу, його звершень, випробувань і проблем, готовності до самовідданого служіння суспільству та державі;

4) морально-вольовий – формування сумлінного і відповідального ставлення до професії офіцера, пов'язаного зі служінням українському народові та Батьківщині, готовності до виконання складних і відповідальних завдань у будь-яких умовах мирного і воєнного часу, здатності долати труднощі майбутньої військової служби [182].

Отже, патріотичне виховання курсантів – це системна, цілеспрямована і скоординована діяльність органів державної влади (Міністерства оборони України), військових закладів освіти, волонтерських організацій та інших громадських об'єднань щодо формування у них високої патріотичної свідомості, почуття вірності своїй Вітчизні, готовності служіння в ім'я її блага

та процвітання. Патріотичне виховання характеризується глибоким усвідомленням курсантами своєї ролі та місця у царині служіння Вітчизні, високою особистою відповідальністю за виконання конституційних положень і норм, психологічною готовністю до захисту Вітчизни на основі формування необхідних якостей і навичок для виконання військового обов'язку в лавах Збройних Сил України, оволодіння спеціальними компетенціями військово-прикладного характеру.

1.3. Умови патріотичного виховання курсантів у системі вищої військової освіти України

Запорукою глибокого осмислення сутності проблеми виховання патріотизму військових кадрів, пошуків шляхів її ефективного розв'язання постає передовсім виявлення першопричин її виникнення чи аналіз передумов загострення. Актуалізація питання патріотичного виховання військових фахівців сьогодні зумовлена комплексом взаємопов'язаних явищ і процесів у різних сферах життєдіяльності українського суспільства. Насамперед це спричинено гострою необхідністю збереження і зміцнення безпеки і цілісності країни в умовах динамічної взаємодії сукупності зовнішніх і внутрішніх викликів. У першому випадку йдеться про геополітичні умови існування нашої країни, глобалізаційні процеси, міжнародні кризові явища тощо, які впливають на стійкий розвиток Української держави, реалізацію її національних інтересів.

Початок ХХІ століття став періодом радикальних трансформацій у всьому світі: протягом цього часу значно зросли масштаби організованої злочинності в усіх формах її вияву, включно з тероризмом, сепаратизмом, кібератаками; поглибилася криза дієвості міжнародного права, структур і систем безпеки; зросла кількість внутрішньодержавних та міждержавних збройних конфліктів тощо.

Реалії останнього десятиліття, як-от російсько-грузинський конфлікт 2008 року, анексія Криму Росією 2014 року, збройне протистояння на сході України тощо, переконливо доводять, що навіть у третьому тисячолітті усталені принципи, покладені в основу системи міжнародних відносин, – суверенітет держав, недоторканість кордонів, невтручання у внутрішні справи країн – можуть бути повністю проігноровані. Нехтуванням нормами міжнародного права, відкритим посяганням на держаний суверенітет і територіальну цілісність інших країн сьогодні велика ядерна держава завдає руйнівного удару по світовому порядку, що склався після Другої світової війни, формуючи в Європі і світі нову геополітичну ситуацію. У результаті Україна, будучи приреченою внаслідок свого розташування на межі різних геополітичних потуг, опинилася у вирі протистояння між реакційними силами імперіалізму, релігійного й ідеологічного фундаменталізму та прогресивними силами демократії, гуманізму й ідейно-ціннісного плюралізму. За свій вибір на користь останніх українське суспільство та держава платить надвисоку ціну.

Отже, у результаті сучасних геополітичних трансформацій у світовому і зокрема європейському безпековому просторі відбулися радикальні зміни, сформувалися нові тенденції, які є джерелами потужних загроз національній безпеці країн Європи, особливо України. Це передовсім стагнація міжнародної системи загальноєвропейської та глобальної безпеки, що унеможливлює упередження чи вчасне і дієве реагування світової і європейської спільноти на кризові явища, з-поміж іншого і проблеми порушення державної незалежності, посягання на територіальну цілісність суверенних країн; посилення суперечностей між європейськими державами передовсім на тлі міграційної кризи, а також Європою та США на фоні глобального торговельного конфлікту та змін американської зовнішньої політики, що ускладнює консолідацію зусиль країн-лідерів сучасного світу в протистоянні викликам сьогодення загалом та підтримці країн-жертв воєнних протистоянь зокрема; погіршення внутрішньополітичної ситуації у країнах Європи, поширення сепаратистських тенденцій, екстремістських, антиєвропейських настроїв, що зумовлює певне

переключення уваги із зовнішніх проблем на комплексні внутрішні виклики, які створюють ризики й загрози всьому європейському проекту; призупинення процесу розширення європейських структур та обмеження перспектив членства України в європейських об'єднаннях, військово-безпекових формаціях, що унеможлиблює повноцінну участь держави у формуванні сучасних механізмів європейської безпеки й прирікає її на фактичне перебування у зоні «вакууму безпеки»; розгортання в міжнародному інформаційному просторі масштабних пропагандистських кампаній, нав'язування світовому політикуму спотвореної картини подій з метою дискредитації країни, ослаблення союзницької підтримки з боку стратегічних партнерів тощо [6; 39; 237].

Негативні впливи вказаних тенденцій посилюються або ж навіть зумовлюються дією внутрішніх факторів, що актуалізують цілий комплекс нагальних питань, пов'язаних насамперед із подоланням цивілізаційного відставання українського суспільства й наближенням до європейських стандартів життя, та невідкладних проблем, серед них незавершеність процесів державо- і націєтворення, несформованість громадянського суспільства, воєнно-політична нестабільність, стагнація економіки та ін. Таким чином, у другому випадку йдеться про низку внутрішньополітичних, економічних, соціальних, військових тощо чинників, що сукупно підносять сьогодні проблеми національної безпеки України, розбудови її Збройних Сил, якісної підготовки українських патріотів-захисників Батьківщини до рівня найвищих життєвих проблем.

Так, наприклад, загальновідомим фактом є наявність складних, суперечливих тенденцій у державно-політичній сфері життєдіяльності українського суспільства, позначеній загальною незбалансованістю політичної системи, недостатньою ефективністю державно-політичних інститутів, наявністю конгломерату політичних сил із часто діаметрально протилежними поглядами на майбутнє країни. Цілком очевидні типові властивості української політичної системи – низька компетентність в управлінні справами суспільства

та держави, нерозвиненість громадських позицій, правовий нігілізм, численні внутрішні протистояння, недостатня взаємодія різних гілок влади та ін. – часто стають на заваді розв'язанню стратегічних завдань, що постали перед державою.

Своєрідним локомотивом трансформацій у політичній системі України стала Революція Гідності, що інтенсифікувала процеси партійного будівництва та оновлення їх представництва в органах державної влади, однак вона не призвела до докорінної перебудови українського політичного життя. Окремі політичні реформи, як-от децентралізації чи створення системи антикорупційних органів, наразі не дають очікуваних суспільством результатів щодо створення дієздатної демократичної політичної системи – без корупції й олігархії. Усе це породжує недовіру громадськості до діяльності владних структур, невдоволення результатами їх роботи зі стабілізації та оптимізації суспільно-політичного й економічного життя, невпевненість у спроможності державно-політичних інститутів забезпечувати захист національних інтересів, прав і свобод громадян від протиправних посягань з боку зовнішніх і внутрішніх сил [6; 174; 232].

Доволі складною видається ситуація і в економічній сфері, де вже тривалий час реаліями залишаються нестабільність та криміналізація економічних процесів, глибокий спад виробництва, криза фінансово-бюджетної і грошово-кредитної систем тощо, наслідком чого стало накопичення значної кількості системних диспропорцій і проблем в українській економіці. Попри певні здобутки в економічній сфері останніх років – прояви макроекономічної стабілізації, ознаки поступового економічного зростання, зрушення щодо лібералізації умов ведення бізнесу тощо – стан справ в українській економіці надалі ускладнюється, по-перше, стрімким нарощуванням обсягів відпливу капіталу за межі країни, що часто здійснюється поза правовим полем через недосконалість законодавства, неефективність фінансового моніторингу і діяльності правоохоронних та наглядових органів, по-друге, низьким рівнем залучення іноземних інвестицій

насамперед внаслідок незадовільних умов підприємництва, соціально-політичної нестабільності, військової небезпеки, по-третє, зростанням зовнішнього державного боргу України внаслідок безсистемного характеру зовнішніх запозичень і нераціональності їх використання; по-четверте, наростанням науково-технологічного відставання української економіки у результаті низької інноваційної активності вітчизняних підприємств і т. д.

Окрім названих негативних тенденцій, економічний поступ України утруднений наслідками торгових воєн, безпрецедентного тиску та безпосередньої військової агресії, і тут мова йде не лише про несприятливі економічні, фінансові, політичні, інформаційні умови, а й про пряме захоплення і знищення частини виробничого потенціалу країни [6; 71; 232].

Суперечливі, тривожні тенденції демонструє і соціальна сфера життєдіяльності українського суспільства. Політичні й економічні негаразди посилюють проблеми депопуляції і старіння населення країни, масового безробіття, падіння рівня доходів громадян, інтенсифікацію міграційних процесів тощо, надалі триває процес масової поляризації та маргіналізації суспільства з огляду на співвідношення доходів багатих і бідних верств, спостерігається його сегментація і дезінтеграція крізь призму етнічних, конфесійних, культурних тощо особливостей. Напруга на фоні широкого спектру релігійних, культурно-історичних, соціокультурних, політичних, економічних суперечностей, що пролягають наскрізною тріщиною між різними прошарками українського суспільства, різними етнічними групами, меншинами, їхніми специфічними історичними реаліями й соціокультурними ідентичностями, полярними поглядами і переконаннями щодо подальшого економічного, соціально-політичного та культурного розвитку країни, часто стає на заваді консолідації українського народу, досягненню громадянської злагоди і консенсусу щодо ключових питань розбудови Української держави. Водночас події Революції Гідності та військової агресії засвідчують неабиякі резерви самоорганізації й згуртування українського народу, що підтверджується великою кількістю прикладів, коли вихідці різних етносів,

націй стали активними борцями за незалежність і цілісність України, приносячи на вівтар української державності своє життя. Проте на шляху консолідації суспільства залишається багато нерозв'язаних проблем, серед них: політизація мовного питання та діяльності національних меншин, регіональні особливості етнополітичних процесів, зростання дистанційованості між представниками певних етнічних спільнот та ін. [6; 220; 232].

Навіть при такому побіжному розгляді процесів і явищ у ключових сферах життєдіяльності суспільства і держави очевидно, що протистояння з Російською Федерацією спіткало Україну в ослабленому стані. Особливо глибокою і за таких умов чи найнебезпечнішою виявилася криза у військовій площині: декларативний характер безпекової політики країни, невідповідність воєнної організації країни цілям і завданням захисту її суверенітету і територіальної цілісності, розвал військово-промислового комплексу, низький рівень боєздатності, укомплектованості, бойової та мобілізаційної готовності Збройних Сил України та інших військових формувань тощо стали найбільш виразними ознаками критичного стану військово-оборонної галузі. Через низький рівень і невисоку якість оборонного потенціалу Україна виявилася не готовою ефективно протистояти агресії з боку Російської Федерації на її початковому етапі: прорахунки воєнно-політичного керівництва держави попередніх періодів щодо оцінки рівня загроз воєнній безпеці України та їх джерел, довготривале ігнорування реальних потреб для забезпечення розвитку Збройних Сил й інших військових формувань далися взнаки. Квола відповідь України на агресивну політику Російської Федерації на початку 2014 року стала свого роду «моментом істини», який оголив увесь комплекс проблем військової сфери. Внаслідок цього досвід протидії агресії довелося отримувати вже під час збройних протистоянь, так само, як і шукати адекватні способи реагування на відповідні загрози [6; 39; 232].

Екстремальні умови, в які потрапила Україна, виявляючи ознаки системної кризи в усіх галузях суспільно-державної діяльності, стали одночасно пусковим механізмом трансформації українського суспільства та радикальної перебудови

всього сектору національної безпеки. Зумовивши колосальні людські, матеріальні, фінансові втрати, гібридна агресія проти нашої країни підняла хвилю патріотизму українців, прискорила формування й зміцнення громадянського суспільства, яке відіграло вагомий роль у протидії агресивним силам в усіх сферах. Завдяки мужності і відвазі пересічних громадян, героїзму добровольців, військовослужбовців, правоохоронців, єднанню всього українського народу у справі захисту Вітчизни вдалося зупинити подальшу експансію зовнішньої агресії. Втім гібридна війна, розв'язана Російською Федерацією, має довгостроковий характер і передбачає можливість активізації й поширення бойових дій на території України в будь-який час. Підстави для такого висновку дає концентрація значних угруповань військ Російської Федерації уздовж державного кордону України, проведення масштабних військових навчань на прилеглих територіях Росії та Білорусі, перетворення тимчасово окупованої території Криму на мілітаризовану зону, нарощування російської мілітарної активності в акваторії Азовського та Чорного морів тощо.

З огляду на це першочерговим завданням держави є створення принципово нової системи національної безпеки відповідно до наявних ресурсів і масштабів наявних загроз. Уже сьогодні в Україні визначено нові концептуальні і нормативні засади діяльності сектору безпеки і оборони, зокрема внесено низку важливих змін і доповнень до Закону України «Про оборону України» (2014–2018 рр.), ухвалено Стратегію національної безпеки України (2015 р.), Воєнну доктрину України (2015 р.), Стратегію кібербезпеки України (2016 р.), Доктрину інформаційної безпеки України (2016 р.), Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України (2016 р.), Стратегічний оборонний бюлетень (2016 р.), Державну програму розвитку Збройних Сил України на період до 2020 року (2016 р.) та, зрештою, прийнято Закон України «Про національну безпеку України» (2018 р.) [168; 76; 259 – 265].

Нова нормативна база системи національної безпеки має забезпечити її якісно нову основу з урахуванням швидких змін міжнародного безпекового

середовища і відсутності надійних зовнішніх гарантій безпеки, підвищити стійкість держави та її спроможність дати відсіч агресору й ефективно протистояти масштабним викликам сучасного світу. З огляду на такі цілі окреслені документи містять докладний аналіз та оцінку сучасного безпекового середовища України, характеристику широкого спектру реальних і потенційних загроз національній безпеці, обґрунтування на цій основі завдань сектору безпеки й оборони та визначення напрямів реформування і підготовки усіх його сил до їх ефективного виконання.

Однією зі стратегічних цілей військово-оборонної реформи є розвиток Збройних Сил України як гаранта воєнної безпеки країни та одного з головних атрибутів державності в межах єдиних підходів до формування оборонних спроможностей держави. З цією метою передбачається здійснити:

- удосконалення всієї системи мобілізаційної підготовки та мобілізації України з урахуванням особливостей збройної агресії в сучасних умовах;
- відновлення припинених важливих програм розробки перспективних зразків озброєння та військової техніки та затвердження нових програм у цій сфері;
- перехід до нової функціональної структури Збройних Сил, серед іншого, з урахуванням критерію швидкості реагування на загрози та готовності до виконання завдань й оптимізація системи управління військами з урахуванням цих змін;
- затвердження нового військово-адміністративного поділу України, відновлення військової інфраструктури;
- поступовий перехід до стандартів НАТО;
- забезпечення функціональної оптимізації (скорочення паралельних і зайвих структур);
- оптимізація всіх систем і норм забезпечення, впровадження нових зразків озброєння та військової техніки, перегляд тактики і стратегії з урахуванням вимог сучасності;

- підвищення престижу військової професії та мотивації на проходження військової служби;
- реформування й оптимізація системи військової освіти [143; 263 – 265].

Пріоритетом військової реформи в Україні поряд зі структурно-організаційною перебудовою та матеріально-технічною модернізацією є якісне кадрове забезпечення Збройних Сил та інших військових формувань. Вихідними моментом у розв'язанні цього питання постає насамперед осмислення новітніх реалій професійної військової діяльності та змін професійного образу військовослужбовця. Військові професії, як відомо, – складні фізично, морально, психологічно навіть у мирний час, вимагаючи високої самовідданості, відповідальності, обмеженості особистих прав і свобод. Сьогодні ж в умовах гібридної агресії проти України, анексії та окупації її територій проблема професіоналізму фахівців військової сфери помітно посилюється. Під час гібридної війни наша армія зіштовхнулася з новими для себе викликами, серед яких – превалювання невоєнних методів боротьби та широке одночасне використання політичних, економічних, соціокультурних, інформаційних тощо засобів, приховане застосування військової сили під прикриттям так званих сил самооборони, сепаратистських і повстанських рухів, активізація розвідувально-підривної, диверсійної, терористичної діяльності по всій території України, проведення пропагандистських кампаній з поширення сепаратистських настроїв серед громадян, анексія й окупація територій держави з опорою на лояльні прошарки населення тощо.

Відтак сучасні реалії професійної діяльності українських військовиків характеризуються складною комбінацією воєнно-політичних, соціогуманітарних, фінансово-економічних, інформаційно-комунікативних та інших процесів, новизною і нестандартністю завдань, увесь спектр яких при всій ретельності прогнозування неможливо передбачити заздалегідь,

надзвичайно високою маневреністю, напруженістю і швидкоплинністю ситуації [39; 232; 266].

Запорукою виживання і належного виконання військово-професійних обов'язків в таких умовах виступає досконале володіння основами сучасного військового мистецтва, розуміння характеру, природи і змісту воєнної боротьби в ХХІ столітті, знання завдань воєнної діяльності та форм і способів їх виконання, освоєння до рівня автоматизму алгоритмів роботи з організації і реалізації бойових, а також інших завдань тощо. Логічно і передбачувано сьогодні до кожного українського військового фахівця висуваються вимоги глибоко усвідомлювати особисту відповідальність за захист Батьківщини, за успіх реформи Збройних Сил, сумлінно і чесно виконувати свої професійні обов'язки; мати чіткі уявлення про високу значимість військової служби, життєво важливе значення бойової готовності і необхідність її підвищення; бути готовим в морально-психологічному і фізичному планах до подолання повсякденних труднощів, організації і ведення бойових дій в умовах застосування новітніх форм і засобів збройної боротьби, виконання широкого розмаїття військових завдань [143; 232].

З огляду на вищесказане сучасний військовий фахівець – не пасивний виконавець професійних завдань за наперед визначеними настановами, статутами, стандартними алгоритмами, а компетентна відповідно до своєї військової спеціальності особистість, здатна приймати конструктивні рішення й оперативно діяти в нестандартних ситуаціях. У теперішній час спостерігаємо, отже, зміну професійного образу військового спеціаліста із простого виконавця-функціонера, запрограмованого на розв'язання стереотипних проблем, на ініціативну і творчу особистість, здатну до постановки та виконання комплексних військово-професійних завдань конструктивними, нестандартними способами.

Необхідність якісного кадрового потенціалу українського війська відповідно до сучасних реалій його функціонування неабияк загострила проблему професіоналізації Збройних Сил, розв'язання якої передбачає

виконання цілої низки складних завдань, а передовсім створення умов для розвитку і самореалізації особистості в умовах військово-професійної діяльності та забезпечення високого рівня професійної майстерності кадрових ресурсів військової сфери. Професіоналізація армії як стратегічна ціль військової реформи визначається загалом як створення комплексної, ефективної, економічно доцільної та обґрунтованої системи забезпечення військ висококваліфікованим персоналом з високими морально-діловими якостями.

З цією метою було ухвалено Концепцію кадрової політики в Збройних Силах України на період до 2020 року (2017 р.), що охоплює систематизований виклад стратегічного бачення розвитку основних напрямів військової кадрової політики як своєрідного орієнтира для вдосконалення нормативно-правової бази, організаційної, наукової, освітньої та інших видів діяльності у сфері комплектування Збройних Сил кваліфікованим персоналом. Визначені цим нормативним документом цілі і завдання сучасної військової кадрової політики передбачають насамперед проведення обґрунтованого прогнозування потреби Збройних Сил у кадрових ресурсах відповідно до реальних та потенційних загроз у сфері національної безпеки і оборони, підвищення престижності військових професій та їх конкурентоспроможності на ринку праці, створення умов для формування необхідного кадрового потенціалу українського війська, удосконалення системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації всіх категорій військового персоналу; забезпечення якісного укомплектування Збройних Сил особовим складом з урахуванням перспективної структури української армії тощо [115].

Важливим кроком на шляху професіоналізації українського війська вважаємо також ухвалення Концепції підготовки Збройних Сил України (2016 р.), що визначає специфіку планування і проведення професійної підготовки військових кадрів в усіх органах військового управління, військах (силах) бойового складу та резервів, у вищих військових навчальних закладах, військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів, наукових

установах та навчальних центрах підготовку за єдиним форматом, адаптованим до вимог сьогодення і тенденцій розвитку воєнно-політичної ситуації.

Цей формат передбачає передовсім незмінність і наскрізність принципів професійної підготовки військових кадрів усіх рівнів, спеціальностей в усіх типах військових навчальних закладів, серед них: професійна спрямованість, тобто відповідність цілей і змісту навчання переліку конкретних професійних обов'язків і завдань, пріоритетність практичної підготовки; науковість, що передбачає обґрунтованість процесу підготовки та його змісту з позицій останніх досягнень військової науки і техніки; систематичність і послідовність, що спрямовані на розподіл змісту підготовки за періодами, тісний взаємозв'язок та наступність підготовки, відповідність вимогам стандартів освіти; комплексність, під якою мається на увазі системне використання різних форм і методів формування фахових здібностей за стандартами підготовки для виконання обов'язків за спеціальністю; максимальне наближення умов навчання до обстановки реальних бойових дій з метою формування знань і вмінь якісного виконання завдань за призначенням; індивідуальна спрямованість, що передбачає можливість індивідуальної освітньої траєкторії в процесі навчання та ін. [155].

Концепція характеризується гнучкістю підходів до розбудови усієї системи військово-професійної підготовки з огляду на її бачення не як статичної, консервативної конструкції, а як відкритої динамічної структури, що трансформується разом зі зміною стану Збройних Сил, їхніх завдань, воєнно-політичної ситуації навколо держави тощо.

Сьогоднішній період характеризується, як бачимо, кардинальними структурними й організаційними змінами у сфері військового будівництва, у тому числі щодо системи професійної військової освіти як основного джерела забезпечення військово-оборонної галузі країни висококваліфікованими кадрами. Зasadничі ідеї щодо формування української системи військової освіти визначаються розділом «Військова освіта. Засади реформування»

Державної національної програми «Освіта» («Україна XXI століття») (1993 р.) та постановою «Про створення єдиної системи військової освіти» (1997 р.).

Стратегічними завданнями розвитку системи військової освіти в цих документах визначено задоволення державних потреб у висококваліфікованих, відданих справі захисту Батьківщини військових фахівців, створення сучасної цілісної, науково обґрунтованої системи військово-професійної підготовки, інтеграцію діяльності військових науково-дослідних підрозділів і військових навчальних закладів тощо.

Загальноприйняті концептуальні підходи до розбудови української військової школи забезпечують належне підґрунтя для сталого розвитку системи професійної підготовки військових фахівців як інтегрованої складової національної системи освіти, побудованої за видовим принципом на засадах безперервного ступеневого навчання військових кадрів, тісно поєднаної з військовою наукою.

Особливої уваги заслуговує запропонований план дій щодо поетапної реформи системи військової освіти, спрямованої на поступове посилення її ефективності: етап структурної розбудови єдиної системи військової освіти (1997–1998 рр.) – створення нормативно-правової бази, розробка науково-методичного забезпечення єдиної системи військової освіти, проведення структурної реорганізації мережі військових шкіл; етап внутрішньосистемної трансформації військової освіти (1999–2000 рр.) – удосконалення змісту підготовки військових фахівців різних освітніх кваліфікаційних рівнів, оновлення технологій і методик навчально-виховної роботи військових шкіл, приведення їх навчально-матеріальної бази у відповідність до вимог програм підготовки; етап неперервного комплексного вдосконалення системи військової освіти (після 2000 р.) – моніторинг ефективності роботи системи військової освіти, контроль якості підготовки фахівців та окреслення перспектив подальшого розвитку тощо [60; 211].

Відтак за перші десятиліття незалежності України спільними зусиллями влади, науковців, освітян вдалося закласти міцне підґрунтя національної

системи військової освіти, метою якої було визначено виховання нових генерацій військових фахівців як національно свідомих громадян, здатних на високому фаховому рівні виконувати завдання з оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості.

Водночас вивчення особливостей становлення української системи військової освіти в перші десятиліття незалежності дає підстави стверджувати, що цей процес відбувається в умовах постійного перегляду підходів до забезпечення національної безпеки та оборони держави, принципів і напрямів підготовки усіх складових військово-оборонної галузі до захисту національних інтересів, мінливості стратегій розбудови української армії, а відтак не завжди є конструктивним і результативним.

Наслідком цього стало накопичення прогалин і проблем у системі професійної військової освіти, серед них: розбіжність цілей і змісту навчання військових фахівців із сучасними реаліями професійної військової діяльності, здобутками воєнної науки і військово-технічного поступу; невпорядкованість мережі вищих військових навчальних закладів, військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти, спеціальних навчальних центрів тощо; невідповідність освітніх технологій вимогами формування професійної компетентності військового фахівця; застарілість матеріально-технічного забезпечення освітнього процесу у військових навчальних закладах; недосконалість нормативно-правової бази системи професійної військової освіти тощо.

З метою усунення цих недоліків системи військової освіти було затверджено Замисел розвитку системи військової освіти на період до 2016 року (2011 р.), а згодом і Програму реформування військової освіти на період до 2017 року (2013 р.), що визначили загальні підходи і конкретні заходи щодо приведення якісних, кількісних і вартісних показників системи військової освіти у відповідність до завдань, перспективної структури та чисельності Збройних Сил. Відтак протягом останніх років проводиться значна робота щодо реструктуризації системи військової освіти, оптимізації її інституційної

мережі, стандартизації процесу професійної підготовки військових фахівців, модернізації дидактичних засад освітньої діяльності військової школи тощо [78; 214].

Утім критичне переосмислення перших результатів проведених реформ виявило, що темпи і глибина здійснених перетворень у системі військової освіти, стан і якість підготовки військових фахівців не повною мірою задовольняють запити сектору безпеки й оборони, Збройних Сил та інших військових формувань щодо кваліфікованого кадрового забезпечення, особливо в теперішніх умовах війни. Суттєва зміна структури сектору безпеки й оборони, завдань і функцій усіх його складових, збільшення штатної чисельності особового складу Збройних Сил та інших військових структур вимагає подальших трансформацій у системі військової освіти та організації підготовки військових фахівців. Сам факт гібридної зовнішньої агресії проти України зумовлює потребу в нових підходах до реформування військової освітньої системи, які б відповідали та сприяли реалізації нової державної політики в галузі безпеки і оборони, передбачали ефективне використання організаційних, інформаційних, технологічних, фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів, забезпечували підвищення якості підготовки військових кадрів, здатних належно виконувати свій громадянський і професійний обов'язок в умовах складної воєнно-політичної, оперативно-стратегічної ситуації, яка склалася внаслідок збройної агресії проти України.

За час протистояння російській агресії отримано багато складних уроків та здобуто безцінний бойовий досвід, що, без сумніву, мають бути вивчені у стінах військових шкіл й стати основою системних перетворень у сфері військової освіти. Російсько-український конфлікт та його наслідки змушують по-новому осмислити методологічні, соціально-політичні, дидактичні, організаційні проблеми професійної підготовки військових фахівців. Сьогодні Україна перетворилася на полігон для випробування агресором ідей та принципів війни нового типу, яка вирізняється застосуванням неklasичних засобів і нетрадиційних способів боротьби, що, своєю чергою, ставить перед

системою військово-професійної освіти низку якісно нових проблем і питань щодо цілей, змісту, методів, організації тощо освітнього процесу.

Тривалість і невизначеність періоду гібридної війни на сході України, урізноманітнення форм і методів її проведення у перспективі актуалізує проблеми підвищення рівня управління системою військової освіти, перегляду переліку військових спеціальностей від тактичного до оперативно-стратегічного рівнів, стандартизації військової освіти за усіма освітньо-кваліфікаційними рівнями й напрямками підготовки, технологізації та інформатизації освітнього процесу у військових школах тощо. Таким чином, сучасний етап функціонування і реформування системи військової освіти передбачає розв'язання широкого комплексу складних управлінських, нормативно-правових, структурно-організаційних, теоретико-методологічних, фінансово-економічних, матеріально-технічних та інших завдань як передумови зростання військово-професійного, інтелектуального, духовно-морального потенціалу військових фахівців, зміцнення обороноздатності України та її Збройних Сил.

На тлі розв'язання сучасних проблем кадрового забезпечення Збройних Сил й інших військових формувань та системи професійної військової освіти спостерігаємо й особливу актуалізацію питань військового виховання. Процес утвердження системи виховання українського війська започатковано прийняттям Концепції виховної роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях України (1998 р.), що окреслює шляхи і засоби перебудови виховної діяльності у військових формуваннях на якісно нових засадах – державної і патріотичної спрямованості, поєднання національних, історичних та культурних традицій з почуттям нового, орієнтації на ідеали демократії та гуманізму, взаємозалежності змісту, форм і методів виховної роботи тощо.

Основними напрямками виховної роботи в Збройних Силах документ визначає: морально-психологічне забезпечення бойової і мобілізаційної готовності військ (сил), бойового чергування, бойової служби, оперативної та бойової підготовки, специфічної діяльності військових формувань; морально-

психологічне забезпечення військової дисципліни та профілактика правопорушень; інформаційно-пропагандистське забезпечення; культурно-виховна і просвітницька робота; військово-соціальну роботу [113].

Згодом ці ідеї були доповнені положеннями Концепції гуманітарного і соціального розвитку у Збройних Силах України (2004 р.), яка відображає науково обґрунтовану систему поглядів на поширення і закріплення демократичних, соціальних цінностей у військових формуваннях, гуманізацію всіх сфер військової діяльності, та Концепції ідеологічної роботи у Збройних Силах України (2013 р.), що визначає основні засади, принципи та порядок реалізації воєнно-ідеологічної роботи з метою формування у військовому середовищі системи світоглядних ідеалів, цінностей та орієнтирів в інтересах ефективного виконання завдань оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості. Положення цих документів акумулюють у собі запити посилення усіх складових загальної системи виховання українського війська, надання виховному процесу ідейного підґрунтя, цільової спрямованості та методологічних орієнтирів [114; 156].

Отже, система виховної роботи в українській армії з перших років незалежності розбудовується на засадах української державницької ідеології, національних цінностей і пріоритетів, військових традицій українського народу, а також основних норм і принципів суспільної моралі з метою формування в особового складу Збройних Сил національної свідомості та культури, гуманістичного світогляду, морально-психологічної готовності до захисту Батьківщини, високих морально-бойових якостей. Положення військової етики, правові норми військової діяльності, ідеї зумовленості цілей і завдань виховання змістом військового обов'язку, конституційними і доктринальними вимогами до військової служби та згуртування особового складу українських військових формувань навколо національних інтересів державної незалежності оформлюють концептуальний каркас системи військово-виховної роботи.

Відповідно до таких засадничих ідей система виховної роботи в українському війську спрямовується на: роз'яснення об'єктивних закономірностей історичного процесу становлення Української держави, необхідності свідомого виконання всіх вимог Конституції та законів України, що стосуються захисту держави; інформування щодо сутності та характеру суспільно-політичних процесів, що відбуваються в Україні, воєнної політики держави і завдань військ із захисту свободи та незалежності країни; зміцнення військової дисципліни та правопорядку, створення позитивної соціально-психологічної атмосфери в Збройних Силах; формування гуманістичного світогляду, правової свідомості й особистих якостей військовослужбовців, необхідних для військової служби та подальшої діяльності у цивільному суспільстві тощо.

Методологічними принципами виховної роботи визначено державну і патріотичну спрямованість виховного процесу; демократизм і гуманізм, повагу до людини, її конституційних прав і свобод; об'єктивно-науковий підхід до планування, здійснення та оцінки результатів; системний підхід до організації та здійснення виховного процесу; взаємозалежність та узгодженість змісту, форм і методів виховної роботи; індивідуальний і диференційований підхід у вихованні; виховання у колективі та через колектив; безперервність та спадкоємність у виховній роботі; єдність, узгодженість, послідовність виховних впливів; зв'язок виховання з військовими завданнями, життям і працею військовослужбовців, із реаліями суспільного життя тощо [113; 114; 156].

З урахуванням окреслених пріоритетів і принципів системи військового виховання розроблено і відповідне програмне забезпечення, інструкції, плани, методичні вказівки, рекомендаційні матеріали, спрямовані на реалізацію сучасної політики і стратегії держави у сфері гуманітарного розвитку Збройних Сил України. Вони містять докладний опис широкого переліку загальних, спеціальних, цільових заходів щодо вивчення історії України і її збройних формувань, роз'яснення зовнішньої та внутрішньої політики держави,

пропаганди культури українського народу, проведення урочистостей і свят і т.д. [157; 158]

Однак незважаючи на ці здобутки, теорія і практика військового виховання в Україні не позбавлена суперечностей і недоліків. Часом впадає у вічі її безсистемність, стихійність, що виявляється у проведенні значної кількості розрізнених, методологічно непов'язаних виховних заходів, неузгодженість і нескоординованість функціональних обов'язків різних структур, наслідком чого є дублювання виховних дій і впливів, непослідовність планування, організації та управління процесом виховання військовослужбовців, що відображаються у суперечностях цільових, змістових, методичних, організаційних аспектів виховної роботи в Збройних Силах, звітно-показовий характер здійснення виховної діяльності, що відображається у її здійсненні як формальної вимоги, без розуміння суті справи, а подекуди і всупереч їй. Усе це позбавляє виховний процес конструктивності, надає йому екстенсивного характеру.

Відтак попри належну розробку теоретичних, концепційних, методичних підвалин військового виховання в Україні нинішній стан справ у цій сфері залишається ще далеким від бажаного. Красномовним свідченням проблем стали передовсім події, пов'язані з анексією Російською Федерацією Криму, в ході яких велика кількість офіцерського корпусу Збройних Сил, починаючи з генералітету, перейшла на сторону ворога й лише близько третини українських військовослужбовців не зрадили присязі на вірність народу України. Спостерігалися й непоодинокі випадки дезертирства та інших злочинів у лавах Збройних Сил під час антитерористичної операції на сході України. Це ще раз підтвердило давню істину про те, що військова справа часом більше вольова, ніж розумова, навіть на тлі безпрецедентного військово-технічного прогресу, й, відповідно, змушує по-новому осмислити значення військового виховання, шукати нові підходи до організації виховної роботи в українській армії [180].

Сучасні реалії військово-політичного життя України значно ускладнили завдання військового виховання. В умовах нещодавніх революційних подій,

порушення територіальної цілісності держави, зовнішньої збройної агресії по-новому осмислюються такі історично сформовані цінності, як «Батьківщина», «Патріотизм», «Честь», «Гідність», «Самовідданість» та ін., внаслідок чого за останні роки зазнає суттєвих змін сама ідея формування і розвитку особистості громадянина, патріота, захисника Вітчизни. Йдеться про визначення єства українського патріота не стільки за етнічними чи етнокультурними, скільки за ціннісними критеріями, серед яких незалежність і державний суверенітет України, європейські ідеали свободи, справедливості, принципи правової держави та народовладдя. Про це свідчать положення Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді (2015 р.), Концепції військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України (2010 р.), Концепції розвитку державно-патріотичних та військових традицій у Збройних Силах України (2013 р.) та ін. (див. Додаток В).

У документах звертається увага на те, що на сучасному етапі розвитку України, коли існує пряма загроза денаціоналізації, втрати державної незалежності та потрапляння у сферу впливу іншої держави, виникає нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення військово-патріотичного виховання молодих поколінь українців – теперішніх і майбутніх захисників Батьківщини [159; 160; 161; 162].

Сучасні концептуальні підходи до патріотичного виховання закладають розуміння патріотизму як найважливішого соціально-культурного, духовно-мобілізаційного ресурсу, використання якого може істотно інтенсифікувати активність українського суспільства у різних сферах розбудови держави, та пропонують якісно нові методологічні принципи розбудови системи патріотичного виховання молоді загалом та військових кадрів зокрема, що виходять за межі етноцентризму й акцентують увагу на можливостях і способах об'єднання різних національних та етнічних спільнот, які проживають на території України, довкола ідеї української державності, українського громадянства як загальних надбань усього українського суспільства.

Зміст згаданих концепцій розкривається шляхом викладу сукупності основних ідей, положень, що визначають спрямованість, характер та інші особливості військово-патріотичного виховання, готовності гідно служити Батьківщині у сучасних умовах. Їх структура охоплює теоретичні основи патріотичного виховання, конкретизовані цілі, уточнені завдання, сформульовані напрями діяльності та механізми їх реалізації. Впровадження їхніх положень передбачає, по-перше, застосування у практичній діяльності науково обґрунтованих підходів щодо методологічних, методичних, організаційних, правових засад і технологій військово-патріотичного виховання, його ролі і місця у Збройних Силах України з урахуванням національно-історичних і військових традицій українського народу, по-друге, координацію зусиль та єдність поглядів органів військового управління Збройних Сил України щодо військово-патріотичного виховання особового складу та визначення в цьому процесі ролі органів виховної та соціально-психологічної роботи, по-третє, конкретизацію механізму реалізації програм військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України на відповідні періоди, по-четверте, узгодження дій органів державної влади, військового управління, військово-патріотичних громадських об'єднань щодо організації військово-патріотичного виховання громадян і цілеспрямованої підготовки їх до військової служби.

Запропоновані нові концептуальні підходи до військово-патріотичного виховання ґрунтуються на його розумінні як процесу цілеспрямованого, організованого та систематичного впливу на свідомість і поведінку військовослужбовця задля формування у нього високих морально-психологічних, громадянських, військово-професійних і фізичних якостей, що є важливими і необхідними для реалізації його інтелектуального та творчого потенціалу в інтересах розвитку суспільства і Збройних Сил України, а також забезпечення безумовної готовності до сумлінного виконання військового обов'язку та захисту Вітчизни.

Отож, сьогодні створені належні умови для реформування системи патріотичного виховання військових кадрів, систематизовано концептуальні

підходи до розв'язання цієї проблеми, визначено напрями діяльності, обґрунтовано принципи її здійснення. Положення нових концепцій, програм, перспективних планів патріотичного виховання українського війська актуалізують необхідність оновлення його змісту відповідно до реалій сучасної ситуації у суспільстві, державі, армії, вдосконалення його організаційно-методичних аспектів, впровадження у виховний процес нових більш гнучких технологій. Однак на шляху до успіху окреслених перетворень стоїть проблема якісного кадрового забезпечення процесу патріотичного виховання військовослужбовців: відсутність професіоналів цієї справи, безсумнівно, зведе нанівець будь-які спроби удосконалення виховної роботи.

За цих умов виразної актуальності набуває питання патріотичного виховання у системі вищої військової освіти, на випускників якої, власне, і покладається обов'язок реалізації сучасної державної політики у сфері виховання військовослужбовців Збройних Сил. Випускник ВВНЗ повинен не лише майстерно володіти вміннями і навичками здійснення військово-патріотичного виховання, а й бути взірцем вихованості та носієм патріотичної свідомості. Це цілком закономірно вимагає переосмислення попереднього досвіду патріотичного виховання майбутніх військових фахівців, об'єктивної оцінки його здобутків і прогалин та окреслення перспектив удосконалення.

Проведений аналіз доводить, що актуалізація проблеми патріотичного виховання у системі вищої військової освіти супроводжується цілою низкою явищ і процесів, зокрема військово-політичних (трансформації геополітичної ситуації у сучасному світі, зміни внутрішньодержавного життя України, загострення питань національної безпеки й оборони країни та ін.), військово-професійних (реформа військово-оборонної галузі, модернізація Збройних Сил України, професіоналізація української армії та ін.), військово-освітніх (реформування системи військової освіти, посилення проблем військового виховання, інтенсифікація ідеологічно-виховної роботи в українському війську тощо), які визначають необхідність розробки і впровадження нових відходів до патріотичного виховання майбутніх військових фахівців.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Проблематика формування патріотизму військових кадрів протягом століть викликає значний інтерес дослідників, і як педагогічний феномен вивчається за різними напрямками. Будучи міждисциплінарною галуззю, вона стала предметом дослідження різних галузей науки – філософії, соціології, історії, педагогіки тощо. У зв'язку з цим історіографія проблеми військово-патріотичного вишколу захисників Батьківщини передбачає вивчення результатів досліджень декількох генерацій філософів, істориків, педагогів та інших суспільствознавців.

У процесі дослідження встановлено, що означена проблематика обсервувалася у таких напрямках:

1) дослідження національно-патріотичного виховання української молоді та патріотичного вишколу вояків українських військових формацій минулого (М. Голик, С. Головчук, О. Даценко, Н. Дмитришина, В. Кіндрат, А. Науменко, В. Огнєв, Н. Сабат, А. Тимчак, М. Ткачук, В. Футулуйчук, Я. Яців та ін.);

2) вивчення зарубіжного досвіду громадянсько-патріотичного виховання молодих поколінь та формування громадянськості і патріотизму у системі професійної військової освіти (О. Алексєєва, Є. Брижаний, А. Бухун, О. Гончаренко, М. Кузякіна, Т. Лібел, Т. Ліхневська, Х. Мулер, М. Нещадим, С. Полторак, С.А. Уотсон та ін.);

3) аналіз сучасного стану військово-патріотичного виховання допризовної молоді та формування патріотизму як особистісної і професійної якості військового фахівців (А. Афанасьєв, В. Дзюба, Я. Зорій, М. Зубалій, Г. Коваль, Р. Кутовий, Ю. Красильник, Б. Мисак, В. Мірошніченко та ін.).

Критично-аналітична характеристика наукової літератури окреслених напрямів посприяла об'єктивному осмисленню напрацювань дослідників щодо питань формування патріотизму кадрового забезпечення військово-оборонної сфери в Україні й водночас виявила відсутність комплексного наукового

дослідження проблеми патріотичного виховання майбутніх військових фахівців у системі вищої військової освіти та перспектив його удосконалення у контексті сучасних політичних, суспільних, воєнних тощо реалій.

У розділі визначено базові категорії дослідження – «патріот», «патріотизм», «патріотичне виховання», розкрито сутність, зміст та зміни їх сучасних дефініцій, з'ясовано системні зв'язки з іншими педагогічними поняттями. На підставі аналізу широкого діапазону тлумачень окреслених понять вітчизняними і зарубіжними вченими (І. Бех, О. Вишневський, М. Віролі, Ю. Габермас, С. Гончаренко, Ю. Зайферт, А. Макінтайр, Р. Рорті, Ю. Руденко, М. Сендел, Б. Ступарик, Ч. Тейлор, М. Чепіль, А. Штернбергер та ін.) «патріотизм» визначено як багатогранну систему світоглядних поглядів, переконань і почуттів людини, пов'язаних з любов'ю до Батьківщини, готовністю до її захисту та самопожертви в ім'я її процвітання, повагою, відданістю та служінню своєму народові в різних сферах суспільно корисної, продуктивної діяльності. З огляду на це патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів розглядаємо як системну, цілеспрямовану і скоординовану діяльність органів державної влади (Міністерства оборони України), військових закладів освіти, волонтерських організацій та інших громадських об'єднань з передачі національно-культурних цінностей та моральних норм, спрямовану на формування у майбутніх професійних військовослужбовців високого рівня національної самосвідомості, стійкої громадянської позиції, високих моральних почуттів і переконань, глибокого усвідомлення власних вчинків і дій на благо народу та держави, психологічної готовності до виконання конституційного й професійного обов'язку із захисту Вітчизни.

Дослідженням окреслено наукові основи патріотичного виховання курсантів у вищих військових навчальних закладах. Зокрема, встановлено мету, завдання, закономірності, принципи та основні напрями патріотичного виховання майбутніх офіцерів Збройних Сил України.

У дослідженні охарактеризовано сучасні військово-політичні, військово-професійні та військово-освітні умови патріотичного виховання у системі вищої військової освіти. Доведено їхній вплив на формування теоретико-методичних засад патріотичного виховання майбутніх офіцерів.

Основні матеріали розділу відображено в публікаціях [180; 182; 183; 185; 188; 189; 190; 191].

РОЗДІЛ 2

ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ КУРСАНТІВ ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ (1992–2016 рр.)

2.1. Патріотичне виховання майбутніх офіцерів Збройних Сил України засобами аудиторної роботи

Сучасний етап розбудови професійної Української армії, орієнтація на якісні міжнародні параметри в її подальшому розвитку висувають високі вимоги до професійної підготовки курсантів вищих військових навчальних закладів. За останні роки в цих військових закладах відбулися системні, кардинальні зміни, які суттєво вплинули на якість професійної підготовки офіцерського складу Збройних Сил України, зокрема: підвищився рівень вимог до абітурієнтів, поступово зміцнюється навчально-матеріальна база освітнього процесу, зросла кількість викладачів вищої кваліфікації, які набули бойового досвіду, беручи участь в Операціях об'єднаних сил (ООС, від англ. *Joint forces operation*), упроваджуються сучасні технології навчання і виховання, військово-бойової підготовки тощо.

Нині вдосконалення змісту, форм і методів патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів є важливою проблемою, яка потребує нагального розв'язання як на теоретичному, так і практичному рівнях. Зміст виховної роботи у ВВНЗ регламентується низкою нормативно-правових документів, проте аналіз практики їхньої діяльності свідчить про системні недоліки у реалізації патріотичного виховання, які задля безпеки країни мають якнайшвидше бути подолані.

Як зазначалося у першому розділі, на сучасному етапі боротьби за українську незалежність, пов'язаному з анексією Криму, російською окупацією частини східних територій України, яскраво увиразнилася й актуалізувалася проблема патріотичного виховання військовослужбовців. Чітко стало помітно

помилки та прогалини, допущені при підготовці майбутніх офіцерів в минулі десятиліття. З огляду на це одним із найбільш важливих завдань державної політики у сфері військово-педагогічної освіти нині є забезпечення високої якості як професійної підготовки, так і виховання курсантів вищих військових навчальних закладів. Реалізація цього завдання передбачає забезпечення сучасної якості професійної освіти і виховання особистості курсанта з високим почуттям патріотизму, підвищення педагогічної ролі усіх учасників освітнього процесу, посилення військово-професійної та військово-патріотичної спрямованості підготовки кадрових військових.

Слід нагадати, що загальні та специфічні підходи до формування і розвитку особистості майбутніх офіцерів в освітньому процесі розкрили відомі психологи і педагоги: О. Барабанщиков [4], І. Бех [14], О. Бойко [23], Є. Брижаний [24], О. Вербовський [31], А. Даценко [59], О. Єфремов [35], С. Камеш [98], Ю. Ковтун [106], П. Корчемний [118], І. Лепешинський [130] Б. Олексієнко [173], Л. Снігур [241], В. Ягупов [293] та ін.

Питання виховання, зокрема, й патріотичного, майбутніх офіцерів різних родів військ стали предметом дисертаційних досліджень таких учених, як В. Барановський [12], Ю. Бец [17], А. Галімов [43], І. Грязнов [54], В. Дзюба [59], В. Зелений [80], В. Зонь [82], Я. Зорій [84], Т. Ісаєнко [94], Ю. Корнійчук [117], Ю. Красильник [120], С. Левченко [129], Є. Литвиновський [131], В. Матвійчук [140], Н. Мороз [146], Ю. Мох [151], В. Примаєв [213], В. Райко [217], М. Руденко [222], Ю. Сичевський [238], О. Тогочинський [253], Т. Щеголева [291] та ін.

Однак незважаючи на численність наукових досліджень різних аспектів виховання військовослужбовців Збройних Сил України, актуальною залишається проблема аналізу та вдосконалення змісту, форм і методів патріотичного виховання майбутніх офіцерів у вищих військових навчальних закладах.

У «Положенні про особливості організації освітнього процесу у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та військових

навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України» від 20 липня 2015 р. за № 1126/27571 зазначається: «Виховна робота ... є невід'ємною частиною освітнього процесу і включає в себе організаційні, морально-психологічні, педагогічні, інформаційні, культурно-просвітницькі та військово-соціальні заходи, які проводяться з метою формування у курсантів (слухачів, студентів) морально-психологічних якостей, необхідних для військової служби, готовності виконувати завдання за будь-яких умов бойових дій на фоні високої емоційної напруженості» [208].

В іншому «Положенні про вищі військові навчальні заклади», затверджені наказом Міністерства оборони України від 27 травня 2015 р. за № 240, конкретизовані основні *завдання виховної роботи*:

- виховання у курсантів (слухачів, студентів) глибокого почуття любові до України, її народу, виховання в них бойових якостей, духовної та психологічної готовності зі зброєю в руках захищати Українську державу, формування якостей громадянина-патріота, особистої відповідальності за оборону і безпеку України;

- формування в особового складу вищих військових навчальних закладів поваги до Конституції України та інших законів України, свідомого виконання вимог Військової присяги і статутів Збройних Сил України, наказів Міністерства оборони України і начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України;

- виховання у курсантів (слухачів, студентів) високих моральних і бойових якостей, психологічної стійкості на історичних традиціях українського народу, свідомого ставлення до виконання службових обов'язків, вірності традиціям і бойовому прапору; ефективне використання з цією метою військових ритуалів;

- виховання у курсантів (слухачів, студентів) якостей, необхідних майбутньому офіцеру, здатному грамотно навчати та виховувати підлеглих, зміцнювати військову дисципліну і організованість, підтримувати постійну

бойову готовність, уміло згуртовувати військові колективи, працювати в умовах демократизації життя у військах (силах) [207].

У цьому ж Положенні пропонуються шляхи забезпечення патріотичного виховання майбутніх офіцерів в умовах вищих військових навчальних закладів. З огляду на це основні завдання виховної роботи у них детермінують і регламентують зміст, форми, методи та засоби патріотичного виховання, які реалізується під час аудиторної та позааудиторної навчально-виховної роботи.

Зміст виховання як одна з основних педагогічних категорій є важливим компонентом освітнього процесу у вищому військовому навчальному закладі. В Українському педагогічному словнику зазначається, що зміст має бути спрямований на досягнення основної мети виховання: формування гармонійно розвиненої, суспільно активної особистості – громадянина України [54, с. 137]. Виходячи з категоріальної характеристики поняття «зміст виховання», його внутрішньої організації та співвідношення з іншими компонентами освітнього процесу (формами, методами, засобами тощо), які ґрунтовано репрезентовані у наукових працях А. Алексюка [0], І. Беха [13], О. Вишневського [35], С. Максимюка [139], Ю. Руденка [225], М. Фіцули [278], В. Ягупова [294] та ін., видається доцільним *зміст патріотичного виховання* курсантів вищих військових навчальних закладів трактувати як систему цінностей, знань, умінь, норм і правил поведінки, оволодіння якими забезпечує формування суспільно активної особистості громадянина та патріота України, готового блискавично стати на захист Батьківщини.

З іншого боку, зміст патріотичного виховання майбутнього офіцера розкривається шляхом студіювання національної історії, культури, народних традицій, обрядів, звичаїв, формування у курсантів здатності давати власну оцінку історичним фактам і подіям минулого та сучасності, забезпечення якнайповнішого задоволення національно-культурних інтересів, досягнення високих результатів в освітньому процесі [222, с. 186].

Крім цього, важливо зазначити, що зміст патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів повинен:

- 1) відповідати соціальному замовленню українського суспільства;
- 2) спрямовуватися на реалізацію головної мети патріотичного виховання – формування й розвиток патріотично налаштованої, різнобічно і гармонійно розвиненої особистості майбутнього офіцера;
- 3) спиратися на загальнолюдські та національні цінності й ідеали;
- 4) сприяти єдності виховання, навчання, розвитку, психологічної підготовки та самовдосконалення майбутніх офіцерів [130].

Відтак стає очевидним, що патріотичне виховання має спрямовуватися на: виховання щирої любові до Батьківщини та вірності військовій присязі; розвиток морально-бойових якостей особистості; формування готовності до самопожертви в ім'я Вітчизни та її народу; розвиток національної самосвідомості, гідності та гордості за свою Батьківщину, любові та поваги до української культури, мови, мистецтва, історичного минулого, державних символів України тощо [181].

Принагідно зазначимо, що з 1992 року почала складатися вітчизняна система військової освіти. На цей час на території України функціонували дві військові академії та 32 військово-навчальні заклади, які свого часу були тісно інтегрованими до єдиної радянської системи підготовки військових фахівців. У кінці XX століття ці заклади стикнулися з низкою проблем, зокрібна відсутністю органів підготовки військових фахівців, здатних у стислі терміни організувати та всебічно забезпечити кадрове поповнення офіцерським складом; недосконалістю нормативно-правової бази та навчально-методичної документації.

Перед військовими навчальними закладами постало завдання реформування на наукових засадах, використання національного та міжнародного досвіду в освітній сфері, створення динамічної моделі, що дала б змогу адаптувати систему у процесі її функціонування до різних змінних умов.

Ця робота проводилася в умовах дії таких чинників: відсутності Концепції національної безпеки та Воєнної доктрини України; невизначеності структури та кількісного складу Збройних Сил України; незавершеності

розроблення загальнодержавної та відомчої нормативно-правової бази щодо військової освіти; нестабільності економічної та соціально-політичної обстановки в державі; незавершеності формування структури центрального апарату Міністерства оборони України.

Відтак докорінне реформування військових навчальних закладів та побудова нової системи освіти на рівні світових стандартів і національних інтересів мали закласти основи відродження національних традицій в українській армії на засадах державності [163, с. 42–43]. Саме тому перше десятиліття незалежності України характеризується інтенсивними організаційними процесами в системі військової освіти. Проте за таких умов змістовим аспектам підготовки офіцерів приділялася недостатня увага. Щоправда, варто відзначити, що зміст підготовки майбутніх офіцерів хоча й повільно та все ж переорієнтовувався на національні цінності.

Деталізуємо компоненти загальної структури змісту військової освіти, які склалися у кінці ХХ століття.

Зміст загальноосвітньої підготовки представлений фундаментальними природничими, гуманітарними та соціально-економічними науками і включає фундаментальні закони природи й суспільства. Він створює фундамент всебічного і гармонійного розвитку особистості.

Зміст професійно-орієнтованої підготовки охоплює об'єктивні закони функціонування узагальнених об'єктів діяльності відповідного напрямку підготовки.

Змістом спеціальної підготовки стала конкретна реалізація об'єктивних законів в об'єктах і функціях професійної діяльності фахівців та підготовка їх до виконання обов'язків на первинних посадах.

За твердженням М. Нещадима, військово-професійна підготовка курсантів у ВВНЗ організовувалася у такий спосіб, аби вони здобули систему знань, умінь і навичок, що уможливила б виконання ними, з одного боку, загальнокультурних, загальнолюдських функцій і видів діяльності, а з іншого – спеціальних, насамперед професійних [166, с. 26–27]. Аналізуючи результати

теоретичної та практичної підготовки майбутніх офіцерів, дослідник стверджує, що у фахівців формуються «...міцні інтелектуальні підстави для майбутньої діяльності та закладається потенційна база для багатоваріантного вибору шляху подальшого військово-професійного становлення і кваліфікаційного удосконалення з урахуванням потреб Збройних Сил України» [166, с. 28]. При цьому жодним словом не згадуються морально-вольові якості особистості, з-поміж іншого й патріотизм.

З початку XXI століття вищі військові навчальні заклади особливу увагу зосередили на створенні умов для гуманізації освіти, яка передбачає спрямованість освітнього процесу на якомога повніший розвиток якостей і здібностей особистості, необхідних майбутньому офіцерові і суспільству; прилучення до активної участі в житті, навчанні та військовій підготовці; поєднання життєвих реалій кожного окремого курсанта з історією, культурою, традиціями українського народу тощо.

Створення системи гуманізації вищої військової освіти зумовило:

по-перше, посилення гуманітарної складової освітнього процесу (введення додаткових навчальних дисциплін соціально-гуманітарного циклу; поглиблення гуманітарного змісту традиційних соціально-економічних, загальновійськових, військово-спеціальних, загальнотехнічних і загальнонаукових дисциплін);

по-друге, розвиток умінь науково-педагогічних працівників при викладанні професійно спрямованих навчальних дисциплін застосовувати широку гуманітарну складову тощо.

При цьому, як свідчить практика, важливою умовою гуманізації освітнього процесу у вищому військовому навчальному закладі є доброзичливе ставлення його учасників один до одного, повага до особистості майбутнього офіцера, активна громадсько-політична та волонтерська діяльність тощо.

Важливою складовою гуманізації є гуманітаризація. Сучасний етап розвитку вищих військових навчальних закладів характеризується послідовним підвищенням ефективності *гуманітаризації військової освіти* як засобу:

- 1) досягнення гуманізації всього процесу навчання і виховання майбутніх офіцерів;
- 2) розвитку у курсантів інтересу до гуманітарного знання та прагнення до оволодіння ним;
- 3) формування мотиваційних установок здійснення професійної діяльності з гуманістичних позицій;
- 4) стимулювання ініціативи та творчості курсантів у розв'язанні системи гуманістичних завдань;
- 5) виховання високих моральних якостей, необхідних майбутньому офіцерові для здійснення військово-патріотичної роботи у військових частинах тощо

Гуманітаризація військової освіти є складним психолого-педагогічним явищем, яке характеризує гуманітарну спрямованість різних навчальних дисциплін, уможливорюючи їх вивчення як з урахуванням вимог майбутньої військової спеціальності, так і з позиції гуманізму. Вдосконалений зміст таких навчальних дисциплін забезпечує формування когнітивного компонента патріотичної вихованості та зорієнтований на набуття курсантами базових знань, засвоєння понятійно-категоріального апарату, розвиток гуманітарного мислення, здібностей до саморозвитку і самовдосконалення.

Аналіз освітніх програм і навчальних планів восьми вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти України (Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного; Військова академія (м. Одеса); Харківський університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба; Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут; Житомирський військовий інститут імені С.П. Корольова; Військовий інститут танкових військ Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»; Інститут Військово-Морських Сил Національного університету «Одеська морська академія») дає змогу диференціювати зміст патріотичного

виховання майбутніх офіцерів на гуманітарні напрями: культурно-історичний, духовно-моральний, соціально-політичний, воєнно-історичний, правовий, філологічний, економіко-управлінський, інформативний, психолого-педагогічний та безпековий. Зміст вищезазначених напрямів детермінується навчальними дисциплінами соціально-гуманітарного циклу, які читаються науково-педагогічними працівниками кафедр вищих військових навчальних закладів (див. табл. 2.1.).

Таблиця 2.1

**Кафедри вищих військових навчальних закладів
та військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти України,
які відповідають за патріотичне виховання майбутніх офіцерів**

Вищі військові навчальні заклади та військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти	Напрями підготовки за спеціальностями	Кафедри військово- гуманітарної підготовки	Навчальні дисципліни соціально- гуманітарного циклу, читання яких забезпечують кафедри
Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного	<i>Підготовка офіцерів:</i> 1) командного фаху – для підрозділів танкових, механізованих військ Сухопутних військ та інженерних військ; 2) командного та	Кафедра морально- психоло- гічного забезпечення діяльності військ	<i>Історико- культурний напрям:</i> 1. Історія України. 2. Культурологія. 3. Теорія культури.

	інженерного фахів – для підрозділів ракетних військ і артилерії; 3) фахівців культурно-виховної, просвітницької роботи та організації дозвілля у військах (силах), з виховної роботи у підрозділах (військових частинах).	Кафедра гуманітарних наук	4. Історія української культури. 5. Медіа-культура. <i>Воєнно-історичний напрям:</i> 1. Воєнно-політична історія України. 2. Історія війн та воєнного мистецтва. 3. Історія українського війська.
Військова академія (м. Одеса)	<i>Підготовка офіцерів:</i> 1) командного фаху – для підрозділів висококомобільних десантних військ, військової розвідки та спеціального призначення; 2) військових фахівців з продовольчого та речового забезпечення, забезпечення ракетним паливом, палим та мастильними матеріалами, з експлуатації та ремонту	Кафедра гуманітарних та соціально-економічних дисциплін	<i>Духовно-моральний напрям:</i> 1. Філософія. 2. Релігієзнавство. 3. Логіка. 4. Етика і естетика. 5. Філософія війни і миру.

	ракетно-артилерійського озброєння, боєприпасів, зі зберігання вибухових пристроїв, освітлювальних та сигнальних засобів, з експлуатації автомобільної техніки військ, з фізичної підготовки та спорту у військах (силах).		<i>Соціально-політичний напрям:</i> 1. Політологія. 2. Соціологія. 3. Воєнна політологія. 4. Геополітична експансія і національна безпека. 5. Геополітика та геостратегія в сучасних мілітарних процесах.
Харківський університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба	<i>Підготовка офіцерів:</i> 1) військових фахівців з автоматизованих систем управління військами та озброєнням, радіоелектронних комплексів та систем озброєння, комплексів та систем бортового обладнання військових літаків, аеродромно-технічного забезпечення польотів авіації, інженерно-авіаційної служби, військових льотчиків, штурманів, офіцерів бойового управління авіацією; 2) військових	Кафедра загальновійськової та гуманітарної підготовки	<i>Правовий напрям:</i> 1. Правознавство. 2. Основи військового законодавства. 3. Міжнародне гуманітарне право.

	фахівців з електро-технічних систем та систем електро-споживання, метрологів 3) військових фахівців з виховної роботи у підрозділах (військових частинах).		<i>Філологічний напрям:</i> 1. Українська мова за професійним спрямуванням 2. Іноземна мова.
Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка	<i>Підготовка офіцерів:</i> 1) військових фахівців з інформаційно-пропагандистського та розвідувально-інформаційного забезпечення діяльності військ (сил); 2) військових журналістів, військових перекладачів, військових фінансистів, фахівців з юрисконсультської роботи, міжнародної інформації та управління діями топогеодезичних і навігаційних підрозділів військ (сил).	Кафедра військової психології та політології Кафедра зарубіжної воєнної інформації Кафедра військового перекладу та спеціальної мовної підготовки Кафедра військової журналістики	<i>Економіко-управлінський напрям:</i> 1. Економічна теорія. 2. Економіка та організація виробництва. 3. Основи фінансово-господарської діяльності військових частин. 4. Основи військового управління. 5. Штабні процедури НАТО. 6. Управління повсякденною

Військовий інститут телекомунікацій та інформати- зації імені Героїв Крут	<i>Підготовка офіцерів:</i> 1) військових фахівців командного та інженерного фахів з систем і комплексів військового електрозв'язку і радіозв'язку; 2) військових фахівців з організації та технологій безпеки інформації у кібернетичному просторі, програмного забезпечення, інформаційної боротьби у комп'ютеризованих системах і мережах спеціального призначення, інтелектуальних систем та технологій підтримки прийняття рішень органами управління, технологій кібернетичного захисту інформаційних, комп'ютерних та телекомунікаційних	Кафедра військово-гуманітарних дисциплін	діяльністю підрозділів. <i>Інформативний напрям:</i> 1. Інформатика 2. Цифрові технології. 3. Міжнародна інформація. 4. Сучасні інформаційні війни. 5. Кризові комунікації у військовій сфері. 6. Інформаційні технології у військовому управлінні. <i>Психолого-педагогічний напрям:</i> 1. Військова педагогіка та
--	--	---	--

	систем, автоматизованих систем управління військами і озброєнням, інформаційних управляючих систем та технологій.		психологія. 2. Морально-психологічне забезпечення підготовки та застосування ЗСУ.
Житомирський військовий інститут імені С.П. Корольова	<i>Підготовка офіцерів:</i> 1) військових фахівців з радіоелектронних комплексів та систем озброєння і техніки спеціального призначення та спеціального радіозв'язку, засобів радіоелектронної боротьби, технічного захисту інформації та спеціального контролю, автоматизованої обробки інформації, роботизованих систем спеціального призначення.	Кафедра суспільних наук	3. Спеціальна психологія. 4. Організація та методика роботи з особовим складом. 5. Педагогіка та військове навчання. 6. Військове навчання і виховання. 7. Психологія тероризму. 8. Лідерство у військово-професійній діяльності.
Військовий інститут танкових військ Національного технічного університету	<i>Підготовка офіцерів:</i> 1) військових фахівців з радіаційного, хімічного, біологічного захисту та екологічної безпеки військ	Кафедра загально-військових дисциплін	9. Конфліктологія.

«Харківський політехнічний інститут»	та фахівців танкових військ інженерного профілю.		<i>Безпековий напрям:</i> 1. Безпека військової діяльності. 2. Охорона державної таємниці. 3. Безпека життєдіяльності 4. Основи охорони праці. 5. Кібербезпека. 6. Інформаційно-психологічна безпека військово-службовців.
Інститут Військово-Морських Сил Національного університету «Одеська морська академія»	<i>Підготовка офіцерів:</i> 1) військових фахівців з судноводіння, експлуатації суднових енергетичних установок, радіоелектронних комплексів та систем озброєння і техніки, комплексів та систем корабельного та берегового озброєння ВМС, пошуково-рятувальних, водолазних та аварійних робіт на морі, з виховної та соціально-психологічної роботи на кораблях ВМС.	Кафедра військово-гуманітарних дисциплін	

Зауважимо, що після початку бойових дій в районі проведення АТО постало завдання оперативно переорієнтувати зміст освіти відповідно до реальних умов. Відтак усі вищі військові навчальні заклади з метою поліпшення морально-психологічних та лідерських якостей випускників зосередили увагу на удосконаленні понад 180 програм навчальних дисциплін. Зокрема внесено зміни до програм з військової психології, організації морально-психологічного забезпечення підрозділів (військ, сил), психології

кризових та посттравматичних ситуацій в умовах бойових дій, управління діями й тактики підрозділів за родами військ, стрілецької зброї та вогневої підготовки, організації зв'язку, маскуванню підрозділів родів військ, основ РХБЗ, бойового застосування військ (сил), психології тероризму, інформаційно-психологічної боротьби у воєнній сфері, організації психологічної роботи в умовах бойових дій під час проведення АТО тощо [19, с. 78].

Наступним етапом нашої роботи став контент-аналіз робочих навчальних програм дисциплін соціально-гуманітарного циклу за виокремленими напрямами та виявлення спільних і відмінних змістових ліній. Стисло охарактеризуємо окремі навчальні дисципліни, що читаються в більшості вищих військових навчальних закладів.

Історико-культурний та воєнно-історичний напрями змісту патріотичного виховання передбачають: ознайомлення з найбільш важливими сторінками історії нашої Батьківщини та її військової слави; розвиток почуття любові до України, гордості за український народ, що виявляв героїзм у роки суворих випробувань, його армію та флот; виховання поваги до предків, військових традицій, творчої праці українського народу, зусиль суспільства щодо забезпечення обороноздатності держави; використання мемуарів, творів живопису, графіки, музики, літератури, театру на воєнно-історичну тематику тощо.

Аналізуючи різні аспекти змісту патріотичного виховання, ми переконалися, що він у конкретних проявах зумовлений передовсім обставинами і подіями всередині країни, нації та Української держави, яка має власну складну й неоднозначну тисячолітню історію, тобто зміст пов'язаний з історичним минулим й історичною пам'яттю українського народу, з вивченням найбільш доленосних подій в історії Батьківщини, перемог і поразок на довгому військово-історичному шляху. Тому зауважено, що в усіх без винятку вищих військових навчальних закладах велика увага приділяється саме вивченню історії України, історії української культури, воєнно-політичної

історії України, історії війн та воєнного мистецтва та історії українського війська.

Патріотичне виховання на змістовному історичному матеріалі має невичерпні можливості та потенційні резерви. У цьому контексті вироблення методології ефективного використання різноманітних засобів виховного впливу історичних дисциплін є найголовнішим завданням, що доведено дослідженнями О. Барабанщикова [4], І. Беха [14], Ю. Беци [17], В. Дзюби [59], В. Лозового [135], Т. Щеголевої [291], Б. Якимовича [192] та ін.

У процесі вивчення історичних дисциплін головна увага акцентується на історичній правді, науковому розумінні закономірностей суспільного розвитку, необхідності виконання майбутніми офіцерами патріотичного обов'язку перед українським народом. Аналіз змісту таких навчальних дисциплін, як «Воєнно-політична історія України» та «Історія українського війська», показує, що вони покликані мотивувати, стимулювати інтерес курсантів до проблем, які стоять на сучасному етапі перед Збройними Силами України, розвивати у них здатність до усвідомленого й глибокого розуміння свого військового обов'язку та особистої відповідальності за захист Вітчизни.

Воєнна історія як наука, на думку відомого вітчизняного історика В. Шевчука, збагачує самосвідомість суспільства тим, що вивчає закономірності виникнення, перебігу та результату воєн і збройних конфліктів; військову діяльність у єдності всіх її сторін – економічної, соціальної, політичної та духовної. На VI Міжнародних історичних читаннях «Історична пам'ять: суспільний феномен, поле громадської консолідації, перспективи досліджень» професор В. Шевчук у доповіді «Збройні Сили незалежної України: становлення та розвиток» зазначав, що «воєнна історія – це по суті історія держави, суспільства, теоретично осмислений у наукових поняттях військовий досвід народу» [289, с. 386]. Під час занять з воєнної історії у курсантів формуються почуття любові до Батьківщини, готовність захищати її інтереси, гордість за бойову славу Української армії, непохитна вірність служінню своїй Вітчизні.

У процесі лекцій та семінарських занять викладачами широко використовуються наочні посібники, повчальні приклади умілих дій солдат і командирів у воєнний та мирний час. Патріотичному вихованню, особливо його когнітивному компоненту, сприяє виконання курсантами реферативних робіт відповідно до хронологічних періодів історії України й українського війська, в яких розкривається розвиток ідей патріотизму на різних історичних етапах.

Однак, як стверджує В. Барановський, у викладанні історії у вищих військових навчальних закладах від періоду здобуття Україною незалежності спостерігається певні недоліки, бо «...українська історія, її військовий та українознавчий аспекти недостатньо представлені в освітньому процесі вищих військових навчальних закладів держави. Скорочується кількість навчальних годин для вивчення історії України, історії військового мистецтва України, українознавства, української та світової культури. Досвід роботи зі слухачами, курсантами військових навчальних закладів свідчить про доволі невисокий рівень їх світоглядної, культурологічної, українознавчої підготовки» [12, с. 38]. На думку автора, «патріотичне виховання військових кадрів у військових навчальних закладах має носити активний, творчий і наступальний характер. Патріотичний аспект має бути присутнім під час вивчення всіх без винятку навчальних дисциплін, під час гуманітарної (котра, відповідно до Концепції ідеологічної роботи в Збройних Силах України, замінюється воєнно-ідеологічною) підготовки, інформаційно-пропагандистських і культурно-просвітницьких заходів. Великі можливості щодо патріотичного виховання мають такі дисципліни, як історія, філософія, українознавство, культура, педагогіка, психологія, виховна робота, морально-психологічне забезпечення життєдіяльності військ тощо» [12, с. 38].

Особливе місце у патріотичному вихованні курсантів належить навчальній дисципліні «Культурологія», яка передбачає комплексне вивчення різних форм (політична, соціальна, правова, економічна, екологічна, професійна, моральна тощо) та галузей (історія, мистецтво, література,

громадська думка, побут і фольклор, релігія тощо) культури. Культура людства – динамічне явище, адже вона постійно рухається вперед, розвивається шляхом накопичення цінностей, тому основним методологічним принципом, на який спираються викладачі вищих військових навчальних закладів при розв’язанні проблеми формування патріотичних почуттів, є виховання у курсантів системи цінностей та ідеалів, які відповідають пріоритетам розвитку культури і патріотизму загалом.

Відомий філософ, культуролог і педагог Д. Лихачов писав: «Любов до своєї Батьківщини – це не щось абстрактне, це і любов до свого міста, до своєї місцевості, до пам’ятників її культури, гордість за свої традиції, шанобливе ставлення до історії свого народу» [133, с. 3]. Тому, як свідчать проведені спостереження, патріотичне виховання на заняттях з культурології у більшості вищих військових навчальних закладів розпочинається з вивчення історичних і народних традицій культури далекого минулого українців, що сприяє прилученню курсантів до цінностей вітчизняної культури, а також розвитку людяності, толерантності, формуванню у них громадянських і патріотичних почуттів. Обов’язково один із розділів дисципліни присвячений вивченню історії культури і традицій міста, в якому розташований ВВНЗ, що важливо для виховання у курсантів поваги до рідної землі, батьківського краю.

Специфічний компонент змісту курсу «Культурологія» представлено розділом «Сучасна українська культура», який спрямований на розвиток чуттєво-емоційної сфери особистості курсанта засобами художнього впливу; дає уявлення про зростаючу роль вітчизняної культури у розвитку сучасного суспільства; формування методологічних поглядів на культуру, суспільство та патріотизм. У процесі вивчення курсу курсанти ознайомлюються з творами мистецтва (живопис, графіка, скульптура), що відображають військово-патріотичну тематику історичних подій XVI–XXI століть. Зміст занять зводиться не лише до вивчення української культури, а й виховання патріотичних почуттів при спогляданні творів вітчизняних митців. Мова мистецтва – своєрідна форма закріплення та передачі знань, почуттів, норм

поведінки і цінностей від покоління до покоління, тому занурення в атмосферу художньої творчості у процесі споглядання експозицій у різних музеях Києва, Львова, Харкова, Одеси та ін. стають традиційними й улюбленими для курсантів.

Курс «Філософія», як основний у духовно-моральному контексті становлення особистості, формує у курсантів логічне мислення, підвищує інтелектуальний потенціал за допомогою діалогів зі світовою і вітчизняною філософською думкою. Для формування патріотичних почуттів курсантів важливе значення має вивчення кращих національно-патріотичних традицій України, що зробили величезний вплив на формування вітчизняної філософської школи.

Своєрідність патріотичного виховання, полягає в тому, що воно у вищому військовому навчальному закладі здійснюється не лише засобами традиційних навчальних дисциплін духовно-морального напрямку. Практика свідчить про створення і впровадження нових науково-практичних курсів на кшталт «Філософія війни і миру». Додамо, що професія військового належить до категорії професій, в компетенції яких перебуває життя та здоров'я іншої людини. До людей у військовій формі соціум завжди ставив високі морально-етичні вимоги. Це особливо актуально на сучасному етапі політичного розвитку світу, в епоху панування локальних воєн, спричинених міжнародним тероризмом і агресивними діями щодо України з боку Росії. Тому курсанти повинні розуміти суть різних політичних подій для того, щоб гідно виконати свій професійний і громадянський обов'язок. Відповідно, при формуванні змісту патріотичного виховання, обґрунтованим і доцільним видається включення більшістю ВВНЗ до навчального плану підготовки офіцерів для різних родів військ спецкурсу «Філософія війни і миру». Особливо актуальними видаються контексти філософського бачення проблеми війни і миру, подані у трактатах Т. Аквінського, Г. Гегеля, Т. Гоббса, Г. Гроція, І. Канта, Н. Мак'явеллі, Е. Роттердамського, Б. Спінози, І. Фіхте, Фукідіда, Сунь Цзи та ін. Їхні ідеї збагатили філософсько-політичну, правову і військово-

теоретичну думку, стали «орієнтиром в проведенні зовнішньої і внутрішньої політики держави, спрямованої на мобілізацію усіх своїх сил в боротьбі з агресором, захисті національної безпеки, суверенітету і незалежності України» [225, с. 495].

Зазначений курс покликаний з'ясувати проблему співвідношення війни та миру з погляду дотримання фундаментальних принципів людського буття, ставлення людини «до природи, суспільства та духовного життя у всіх його основних проявах» [167]; виховувати почуття честі, гідності, виконання свого військового обов'язку щодо захисту Батьківщини. Вивчення цього курсу дає змогу курсантам самостійно аналізувати складні соціально-політичні процеси і явища в суспільстві, розуміти сутність та причини збройних конфліктів, формувати готовність у будь-який момент захистити ідеали свободи, рівності та братерства.

Іноземна мова є однією з обов'язкових предметів циклу соціально-гуманітарних дисциплін, викладання якої у вищому військовому навчальному закладі має яскраво виражену військово-прикладну спрямованість. Мета її вивчення – оволодіння іншомовним спілкуванням, у процесі якого досягається достатній рівень мовної та комунікативної компетенцій майбутніх офіцерів. Курс іноземної мови нерозривно пов'язаний з соціокультурними країнознавчими, військово-технічними знаннями і стандартами країн-членів Північноатлантичного альянсу (НАТО), мета вступу до якого визначена українським народом і політичним керівництвом країни.

Як зазначає О. Єфімова, «розвиток військового співробітництва із закордонними країнами, організація та проведення спільних навчань і маневрів, участь у миротворчих операціях, партнерство у підготовці військових кадрів зумовлюють необхідність навчання військових фахівців, готових до адекватної взаємодії з представниками інших культурних співтовариств. Зростаючі потреби у військових фахівцях з високим рівнем іншомовної компетенції змушують здійснювати орієнтацію освітньої політики вищої військової школи на взаємозв'язок професії та мови, зближення військово-професійної та мовної

освіти. Тому нині іноземна мова стала невід'ємною складовою професійної підготовки військового фахівця» [74, с. 3].

Вивчення іноземної мови спрямоване на розв'язання більш специфічних завдань, ніж завдання власне лінгвістичні, адже у ВВНЗ мови вивчаються як культурний код, долучаючи курсантів до традицій та звичаїв різних народів і країн світу. Так, через німецьку мову організовано вивчення здебільшого німецької культури; курсанти знайомляться з історією нації, що створила яскраву і самобутню культуру (композитори Й. С. Бах, Л. ван Бетховен, Й. Брамс, Р. Вагнер, художники А. Дюрер, П. Рубенс, письменники Ф. Шиллер, Г. Гайне, Т. Манн, Й. В. фон Гете) та найпотужнішу європейську державу. Англійська вивчається як мова наднаціональної культури, міжнародного спілкування, цифрових технологій тощо. Французька у розумінні її вивчення – це мова мистецтва, літератури, світського спілкування тощо.

З метою надання патріотичної спрямованості програмі вивчення іноземної мови викладачі вносять деякі доповнення до її змісту, зокрема відомості про історію і культуру рідного краю, мистецькі традиції та духовні цінності народу тощо, використовують навчальні тексти, які містять соціокультурну та військово-професійну інформацію, що сприяє розвитку умінь усного і письмового іншомовного спілкування, прищепленню любові до України, розвитку в курсантів почуття гордості за свою майбутню професію офіцера, захисника Вітчизни. Часто викладачі розробляють зміст занять на основі матеріалів і фактологічних даних про видатних українців (від княгині Ольги, давньоруських князів Святослава, Володимира, Ярослава до Василя Стуса та В'ячеслава Чорновола), етнографічні регіони та головні міста України, історію держави і права тощо; підбирають тексти для письмового перекладу про видатних учених, полководців, героїв АТО, про війська спеціального призначення і новітнє озброєння Української армії та ін.

Навчальна дисципліна «Військова педагогіка та психологія» покликана формувати інтерес курсантів як до педагогічної науки, так і до майбутньої військово-педагогічної діяльності у військах. Основними завданнями курсу є

опис основних соціально-економічних потреб суспільства в підготовці майбутніх офіцерів, розкриття методологічних засад розвитку педагогічної теорії та практики, з'ясування значення мети і завдань патріотичного виховання тощо. Цей курс також передбачає вивчення проблем формування особистості майбутнього офіцера, розглядаючи її як предмет навчання і виховання, визначаючи зовнішні та внутрішні чинники, що впливають на професійне становлення майбутнього професійного захисника Вітчизни.

Психологічний розділ курсу розкриває загальні питання психології, закономірності психічних процесів, психічної діяльності, емоційно-вольової сфери та індивідуальних особливостей особистості, психології особистості та колективу, психології спілкування та ін. Адже що більше курсант знатиме про природу людської психіки, грамотніше й гуманніше враховуватиме в своїй подальшій професійній діяльності її феноменологію, закономірності та механізми, то ефективнішими й людянішими будуть його взаємовідносини з підлеглими.

У результаті вивчення дисципліни «Військова педагогіка та психологія» курсанти отримують уявлення про індивідуальні особливості людини, чуттєво-емоційний фактор прояву патріотизму, особистісне зростання загалом. Однак для того, щоб вони в повному обсязі оволоділи формами і методами військової роботи, якісно організували свою військово-професійну діяльність у військах, уміли встановлювати контакти і повне взаєморозуміння з підлеглими, правильні міжособистісні взаємини, в більшості вищих військових навчальних закладів впроваджений курс «Морально-психологічне забезпечення підготовки та застосування ЗСУ», який покликаний: формувати у курсантів морально-психологічну стійкість при виконанні службово-бойових завдань; виховувати впевненість у потужності своєї зброї, бойових товаришів і колективі військового підрозділу; розвивати почуття честі та гідності, готовності виконати свій військовий обов'язок.

Перераховані напрями формування змісту патріотичного виховання, засобами навчальних дисциплін соціально-гуманітарного циклу, безумовно,

нерозривно пов'язані між собою, а їхні змістові лінії в інтегрованому вигляді «екстраполуються» в особистість офіцера-воїна через формування у нього високої патріотичної свідомості, виховання почуття вірності своїй Вітчизні, готовності служіння в ім'я її блага та процвітання [187].

З метою підвищення рівня патріотичного виховання майбутніх офіцерів у Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного для військових фахівців з культурно-виховної, просвітницької роботи та організації дозвілля у військах (силах), а також фахівців з виховної роботи у підрозділах (військових частинах) з 2014–2015 навчального року введено спецкурс «Виховання воїна-патріота».

Відбір змісту для цього спецкурсу здійснювався викладачами кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ на основі системного, інтегративного та культурологічного підходів, поєднання фундаменталізації і практичної орієнтації гуманітарного знання та з урахуванням принципу військово-професійної спрямованості. Спецкурс виконує роль системоутворювального чинника у процесі патріотичного виховання курсантів та створює умови для реалізації принципів гуманізації й гуманітаризації вищої військової освіти.

При вивченні цього спецкурсу велике значення надається лекціям, на яких курсанти систематично включаються у самостійну творчу діяльність. Так, наприклад, перед лекцією, котра присвячується військовій честі та гідності, викладачами ставиться «наскрізне питання»: «Визначте умови, при яких процес формування військової честі є найбільш ефективним». У ході лекції курсанти засвоюють зміст понять «честь», «гідність», «військова честь»; дають їм визначення, навчаються виокремлювати, розрізняти їхні суттєві ознаки. З метою патріотичного виховання на лекційних заняттях викладачі пропонують курсантам завдання аналітичного характеру, що стимулюють такі розумові дії, як аналіз й узагальнення, перехід від конкретного до загального і від загального до конкретного, порівняння тощо. Так, на лекції «Сутність та витоки, особливості й ознаки патріотизму українських воїнів» викладачі

розглядають різні підходи до розуміння сутності поняття «патріотизм», аналізують погляди учених, які досліджували цей феномен, пропонують курсантам дати своє визначення патріотизму, а потім, використовуючи заготовлену раніше схему, розглядають рівні прояву патріотизму, джерела виховання патріотичних почуттів, характерні риси патріотизму воїнів-українців.

На кожному лекційному занятті увага звертається на виховання у курсантів почуття патріотизму, честі, гідності, відповідальності за виконання військового обов'язку. При зіставленні різних поглядів, у ході критичного аналізу того чи того явища або події курсантів поступово підводять до думки, що майбутній офіцер повинен бути не лише переконаним у правоті справи, якій служить, а й зуміти переконати в цьому своїх підлеглих. Бойовий досвід, здобутий на сході України, показав, що більшість офіцерів досить добре володіють усіма видами стрілецької зброї, вміло керують взводом чи ротою в бою, однак не завжди вміють переконати сержантів і солдат у правильності державної політики, навчити грамотно протистояти ворожій ідеології та пропаганді. Тому необхідно озброїти курсантів досвідом військово-патріотичної діяльності, спонукати їх до розв'язання інтелектуальних завдань в обмежені терміни бойових дій, навчити аналізувати військово-політичні ситуації, обґрунтовувати свої погляди й переконання.

У цьому контексті з метою військово-патріотичної підготовки особлива увага приділяється проведенню семінарських занять у формі дискусії. Навчальна дискусія – процес динамічний і суперечливий, тому управління ним покладає на викладача набагато більшу відповідальність, ніж читання лекції, яку б складну теоретичну проблему при цьому він не розкривав. Лекція-монолог цілком залежить від наукової підготовки і методичної майстерності лектора, натомість якість семінару-дискусії залежить передовсім від якості загальної і професійної підготовки курсантів, їхньої здатності демонструвати знання з досліджуваної проблеми, проявляти комунікативну активність тощо. При цьому методична майстерність викладача полягає у позбавленні курсантів

страху помилитися, стимулюванні відвертих виступів, виправленні помилок. Розумова і мовленнєва взаємодія у процесі дискусії стимулює розумову активність курсантів, робить навчання процесом колективним, соціальним, а не суто індивідуальним.

Спостереження свідчать, що перед семінарськими заняттями викладачами продумується методика їх проведення, подумки або на папері намічається задум, обмірковується його кінцевий результат, обсяг знань, який курсанти набудуть. Наприклад, на семінарі, присвяченому темі «Військово-патріотичні традиції українців», заслуховувалися тематичні виступи курсантів, обговорювалися основні та додаткові питання, застосовувалися елементи гри для закріплення теми (наприклад, курсанти називали, не повторюючись, характерні риси воїна-патріота, а потім аналізували їх подібні й відмінні риси та ознаки), демонструвалися фрагменти кінофільмів «Кіборги», «Червоний», «Мир вашому дому», «Воїни духу», «Іній» та ін. з подальшим аналізом вчинків героїв.

Процес управління дискусією на подібних семінарських заняттях виглядав так:

- 1) вступне слово викладача, в якому визначається тема заняття і мета, яку необхідно досягнути; пропонується план і порядок його проведення (наприклад, у формі вільної дискусії чи диспуту);
- 2) виступи курсантів за запропонованою темою, проблемою;
- 3) колективне обговорення виступу кожного курсанта;
- 4) підбиття підсумків виступів за заданою темою;
- 5) аналіз і заключне слово викладача.

Методика управління дискусією тим дієвіша, що більший простір дається курсантам для вільного висловлювання думок, які народжуються завдяки суперечці, зіткненню поглядів, коли переважає прагнення переконати один одного. Виправляючи помилкові і неточні висловлювання товаришів, курсанти вчаться мислити неординарно, відкидають шаблони, розвивають ораторські, розумові, лідерські здібності.

З метою патріотичного виховання викладачами також використовуються різноманітні форми інтерактивної навчально-виховної діяльності. Найбільш значущими видами такої педагогічної взаємодії є індивідуальна робота та робота в малих групах (3–4 особи). Курсанти на таких заняттях виконують різні вправи, завдання, психологічні тести; обговорюють і досліджують актуальні проблеми, організовують мозкові атаки; розробляють проекти, які зазвичай мають міждисциплінарний характер, тому змушують учасників застосовувати інтегровані знання, вчитися працювати з різними джерелами інформації.

Ефективність процесу патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів значною мірою залежить від уміння викладачів використовувати різноманітні методи навчання і виховання. Практика свідчить, що головним у цьому процесі є метод діалогового спілкування, який нами розглядається як емоційно-інтелектуальний засіб реалізації суб'єкт-суб'єктних відносин в освітньому процесі. У цьому випадку психологи рекомендують застосовувати «метод емоційно-інтелектуального стимулювання», оскільки діалогове спілкування не може бути «укладене» лише в рамки прийому. Однак це не спотворює сенс і сутність діалогового спілкування, а лише підкреслює значущість цього методичного підходу до патріотичного виховання майбутніх офіцерів.

Процес патріотичного виховання курсантів ВВНЗ передбачає функціонально-рольові або ділові відносини, для яких характерне спілкування, пов'язане з головною функцією освітнього процесу – передачею курсантові знань й умінь, необхідних для розвитку його мовної культури як надійної опори у вираженні незалежності думки, розвиненості людських почуттів, вихованні справжнього патріотизму. Предметом діалогу виступає предметна діяльність, а змістовим компонентом – спеціальні знання та культурно-історичний досвід людства.

Зазначимо, що розвитку діалогічних взаємовідносин у процесі патріотичного виховання курсантів сприяють:

- 1) установка на партнерство в спілкуванні;
- 2) визнання прав партнера на власні погляди та їх захист;
- 3) вміння слухати і чути партнера;
- 4) готовність поглянути на предмет спілкування з позицій партнерства;
- 5) здатність до співчуття та співпереживання.

Таким чином, діалогове спілкування, безсумнівно, сприяє патріотичному вихованню, розвитку у курсантів патріотичного мислення, патріотичної культури та патріотичних почуттів як професійно значущих якостей особистості майбутніх офіцерів.

Практика професійної підготовки у вищих військових навчальних закладах свідчить, що діалогове спілкування як метод володіє багатим арсеналом емоційно-інтелектуальних прийомів, що сприяють патріотичному вихованню, до яких належать: ідентифікація, когнітивна інтерпретація, резюмування, запевнення та підбадьорювання, саморозкриття та ін. Ці емоційно-інтелектуальні прийоми стимулювання процесу патріотичного виховання курсантів у межах діалогового спілкування сприяють застосуванню ще й такого прийому, як встановлення особистого контакту, що сприяє налагодженню взаємозв'язку між особами, які вступають у взаємодію та спілкування.

Особистий контакт буває різних видів: фізичний (тактильний), що встановлюється за допомогою дотику; візуальний – виражений поглядом; вербальний – встановлений за допомогою слів; пластичний – за допомогою жесту; предметно-дієвий, коли засобом встановлення зв'язку виступають предмет і дія. Найбільш цінним для патріотичного виховання є візуальний контакт, тобто погляд «очі в очі». З цього приводу Р. Кемпбелл пише: «Відкритий, природний, доброзичливий погляд прямо в очі вкрай важливий не лише для встановлення комунікативної взаємодії, а й для задоволення емоційних потреб» [цит. за 91, с. 37]. При цьому візуальний контакт встановлюється викладачами з кожним курсантом групи, далі – він поступово доповнюється вербальним, тактильним, предметно-дієвим видами контакту. У

процесі використання цього прийому учасники комунікативної взаємодії (командири – курсанти, викладачі – курсанти, курсанти – курсанти) вчаться налагоджувати різного виду особисті контакти, які переростають у професійні.

Опитування засвідчило, що дуже важливим прийомом патріотичного виховання курсантів є позитивне підкріплення. Це різноманітні впливи (усмішка, дружній жест, комплімент, поступка та ін.), що викликають у майбутніх офіцерів задоволення певною подією або виробленим духовно-матеріальним продуктом. Кінцева мета позитивного підкріплення – шанобливе ставлення до соціальних і культурних цінностей та закріплення психологічних новоутворень.

Викладачами кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного проводяться традиційні соціально-психологічні тренінги, у межах яких автономно використовуються різні активні й інтерактивні методи і технології (ділові та сюжетно-рольові ігри, диспути, ситуативне моделювання, опрацювання дискусійних питань, кейс-метод, мозкова атака та ін.), виконуються прості та складні проекти, проводяться соціально-психологічні тренінги. Щодо останніх, то їхня ефективність визначається наданням учасникам можливості безпосередньо у процесі спілкування оцінити власну індивідуальність, навички спілкування, скоригувати їх.

Соціально-психологічні тренінги дають змогу курсантам:

- 1) набути психолого-педагогічних знань й ефективних навичок спілкування (наприклад, умінь увійти в контакт, слухати, переконувати, заперечувати, наполягати і т. ін.);
- 2) сформулювати настанови, потрібні для успішного комунікування (наприклад, готовність розглядати проблему під різними кутами зору);
- 3) розвинути здібності до самоаналізу, розуміння інших людей, їхніх думок і поглядів;
- 4) скоригувати систему відносин з товаришами, командирами, викладачами, внутрішнім і зовнішнім світом.

Отже, зміст патріотичного виховання курсантів містить такі тісно взаємопов'язані компоненти:

1) особистісний компонент змісту, що ґрунтується на вихованні патріотичних почуттів, честі, гідності тощо;

2) світоглядний компонент змісту, в основі якого – такі елементи, як позитивні світоглядні погляди і переконання щодо основних соціальних, історичних, політичних, військових та інших проблем;

3) діяльнісний компонент забезпечує практичну реалізацію змісту патріотичного виховання – глибоке розуміння майбутніми офіцерами своєї ролі та місця в царині служіння Батьківщині, що базується на високій особистій відповідальності за виконання вимог військової служби; переконаності в необхідності беззастережної реалізації функцій захисника Вітчизни в сучасних умовах агресивних дій з боку Російської Федерації; формуванні системних навичок з передачі патріотичного досвіду своїм підлеглим.

На основі принципу гуманізації військової освіти у більшості ВВНЗ створена та реалізується система патріотичного виховання курсантів, яка відображає зв'язок між вимогами соціуму до рівня військово-патріотичної підготовки майбутніх офіцерів й особистими устремліннями курсантів. Інтеграція змісту соціально-гуманітарної освіти майбутніх офіцерів, реалізована комплексом навчальних дисциплін («Культурологія», «Історія української культури», «Военно-політична історія України», «Історія українського війська», «Філософія війни і миру», «Военна політологія», «Основи військового законодавства», «Іноземна мова», «Основи військового управління», «Військова педагогіка та психологія», «Морально-психологічне забезпечення підготовки та застосування ЗСУ» та ін.), дає можливість у процесі патріотичного виховання курсантів втілювати в життя міждисциплінарні зв'язки, котрі забезпечують цілеспрямований вплив на розвиток інтелектуально-чуттєвої, потребово-мотиваційної та поведінкової сфер особистості майбутнього офіцера, а також застосовувати комплекс

різноманітних форм, методів і засобів організації освітнього процесу у вищому військовому навчальному закладі.

З огляду на специфіку професійної підготовки майбутніх офіцерів, нами виокремлено такі основні методи патріотичного виховання:

1. Метод переконання, роль якого визначається тим, що його зміст має відповідати природі й характеру виконуваних службово-бойових завдань, їх соціальної значущості та правової допустимості. Ефективність цього методу залежить від низки педагогічних умов: переконувати потрібно у тому, що правдиве та моральне; переконувати повинен авторитетний для курсанта командир, викладач, товариш; результат переконання залежить від єдності «слова і діла».

Як показує практика, метод переконання реалізується за допомогою різних прийомів виховних впливів: роз'яснення, доказ, спростування, аргументація й ін. Успішне застосування цих прийомів у патріотичному вихованні передбачає високу ерудицію викладачів, їх вміння вести переконливу дискусію, оперувати аргументованими доказами, спростовувати помилкові погляди і судження курсантів. За допомогою методу переконання відбувається переосмислення та переоцінка життєвого досвіду, зміна мотивації поведінки та вчинків майбутніх офіцерів.

2. Метод самовиховання реалізується за допомогою прийомів самоаналізу, самооцінки, самоствердження та ін. Аналіз фактів педагогічного керівництва самовихованням курсантів у різних вищих військових навчальних закладах показав необхідність застосування таких педагогічних умов, як створення єдиної громадської думки, допомога у визначенні власних позитивних і негативних якостей та ін.

3. Метод прикладу має важливе значення для патріотичного виховання майбутніх офіцерів, ефективність якого залежить від виконання певних педагогічних умов (приклад повинен бути наочним і зрозумілим; нести позитивний емоційний заряд; бути доступним для наслідування тощо). Особливе значення має особистий приклад командира, адже мужня,

високопатріотична поведінка офіцера при виконанні службово-бойових завдань та в повсякденному житті несе в собі великий педагогічний потенціал, ефективно впливає на підлеглих.

Таким чином, у більшості вітчизняних вищих військових навчальних закладів створено освітньо-розвивальне середовище, адекватне інтелектуальному й емоційному простору особистості курсантів, що стимулює їхню пізнавальну активність та формує патріотичні почуття, мислення, культуру у процесі вивчення дисциплін соціально-гуманітарного циклу.

2.2. Патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів в умовах позааудиторної діяльності

Діяльність вищих військових навчальних закладів України, спрямована на реалізацію завдань патріотичного виховання, здійснюється і в умовах позааудиторної роботи, яка регламентується низкою нормативних актів та впродовж кінця XX – початку XXI століття мала свою специфіку.

Очевидно, що державотворчі процеси кінця XX століття поставили завдання розбудови атрибутів державності. «Колишня система ідеологічної роботи, встановивши ідеологічний диктат в гуманітарній сфері, значно деформувала духовний розвиток військовослужбовців, обмеживши доступ до надбань національної культури. Посилення процесу русифікації загальмувало розвиток національних мов, пригнічувало національну культуру та національну свідомість українців» [222, с. 182]. Безперечно, ця ситуація спонукала до пошуку шляхів долучення майбутніх офіцерів до національних традицій та пошуку в них надійної світоглядної опори. Як стверджував Г. Темко, трансформації, що відбувалися в Україні та світі і були пов'язані зі змінами в ідеологічній, науковій та культурній сферах, потребували впровадження нової концепції виховання військовослужбовців, яка за своїм характером була б глибоко національною [249, с. 32]. І власне, на

законодавчому рівні було прийнято рішення про використання у ЗС української мови, а також повернення до національно-історичних традицій. Саме тому, на переконання Я. Романовського, «ядром національно-патріотичного виховання стала українська культура з її народними піснями, танцями, святковими обрядами, звичаями, художніми виробами, іншими творчими проявами національного життя, а засобами – національні культурні традиції, звичаї, обряди, мова, народна мораль, етика, естетика, родовід, рідна історія, краєзнавство, фольклор, народне мистецтво, народний календар, національна символіка, релігійні виховні традиції, форми і методи української етнопедагогіки» [222, с. 183].

У кінці XX століття в позааудиторній роботі ВВНЗ, з одного боку, продовжували відзначати свята попередньої радянської доби, пов'язані зі звитягою радянських військ (День Перемоги, День захисника Вітчизни тощо), а з іншого – свята, які базувалися на утвердженні української національної ідеї.

Та вже на початку XXI століття Директивою Міністра оборони України № Д–57 від 29.12.2006 р. задекларовано мету удосконалення культурно-виховної, просвітницької роботи з організації дозвілля у Збройних Силах України, яка значно розширювала форми виховної роботи у процесі підготовки майбутніх офіцерів. Відповідно до цього документа, перед начальниками військових навчальних закладів, зокрема, було поставлено завдання:

1) використовувати дні відзначення державних, військово-професійних свят, знаменних і пам'ятних дат з історії України, її народу та війська, дні прийняття військової присяги, дня військових частин для пропаганди і розвитку військових традицій;

2) організовувати військово-патріотичні заходи, розвивати військові традиції та сприяти військово-шефській роботі;

3) розвивати бібліотечну роботу;

4) сприяти розвитку самодіяльної художньої творчості та індивідуальних творчих здібностей військовослужбовців;

5) в основу концертних програм художніх колективів Збройних Сил України покласти кращі зразки національної української і світової культури та військово-патріотичні твори.

Аналіз діяльності офіцерів кураторів Львівського інституту сухопутних військ у 2007–2008 н. р. дав підставу Я. Романовському та О. Ролюку резюмувати, що вдосконалення діяльності науково-педагогічних працівників щодо військово-патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів необхідно реалізувати у такий спосіб:

- посилювати практичну спрямованість заходів військово-патріотичного виховання із діагностикою останніх;
- забезпечувати міжпредметні зв'язки: педагогіка – психологія – методика виховної роботи – основи педмайстерності – предмети військового циклу;
- проводити з курсантами організаційно-ділові і спортивно-масові заходи;
- активізувати процес формування патріотичної свідомості шляхом залучення курсантів до самостережень за власною діяльністю та самоаналізу й самооцінки результатів військово-патріотичної діяльності [221, с. 15].

Проте вже за двадцять років від проголошення незалежності України науковцями констатовано, що «...поряд з теоретичними проблемами в становленні системи вищих навчальних закладів з підготовки військових інтелігентів, як патріотів своєї держави, висвітлили й низку практичних проблем і недоліків», головна з яких полягає «у необхідності підсилення та вдосконалення всієї системи патріотичного виховання військових кадрів» [12, с. 37]. Зокрема, незважаючи на певне засилля в державі інформації різного ґатунку, у Збройних Силах відчувається недостатність інформації патріотичного спрямування. Рідкими явищами в системі виховної роботи ВВНЗ України є українські вистави, кінофільми, книги, брошури, плакати, навчальна література, що за своїм змістом спрямовані на підняття іміджу

України, її Збройних Сил, на піднесення патріотичного духу військовослужбовців, молоді України [12, с. 38–39].

Та все ж аналіз стану патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів впродовж першого десятиліття XXI століття дав підставу В. Барановському стверджувати, що у багатьох з них накопичено позитивний досвід щодо проведення з курсантами виховної роботи шляхом проведення культурно-мистецьких заходів, конференцій, семінарів, зустрічей з представниками української культури, науки, Церкви. До таких закладів, на переконання автора, належать Національний університет оборони України, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного [12, с. 39]. З огляду на це розглянемо глибше особливості патріотичного виховання курсантів різних ВВНЗ, а особливо Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного в умовах позааудиторної діяльності.

Зазначимо, що система заходів патріотичного виховання у системі військової освіти включає:

- а) загальні, спеціальні та цільові заходи щодо формування у курсантів високого морального духу та психологічної стійкості;
- б) тематичні заходи виховного та соціально-психологічного забезпечення всіх видів бойової підготовки;
- в) комплексне забезпечення гуманітарної підготовки;
- г) усі види інформаційного забезпечення курсантів;
- д) діяльність клубів, музеїв, бібліотек з питань патріотичного виховання;
- е) тематичні заходи культурно-виховної та просвітницької роботи у вечірній час, святкові та вихідні дні;
- є) військово-технічну пропаганду;
- ж) військово-шефську роботу [175, с. 113–114].

Варто зазначити, що педагогічний інструментарій позааудиторної діяльності впродовж кінця XX – початку XXI століття зазнавав змін та модифікацій. Можна також виділити ті форми роботи, які є традиційними

практично для усіх військових закладів. Але варто зазначити, що є й такі, що традиційно властиві конкретним вищим військовим навчальним закладам.

Насамперед визначимо основні форми роботи із патріотичного виховання у системі військової освіти. До них належать:

- лекції, бесіди, диспути, вікторини, тематичні вечори та ранки з питань історії України та її Збройних Сил;

- творчі зустрічі курсантів з учасниками війни, ветеранами Збройних Сил, працівниками культури, мистецтва, творчої інтелігенції, трудових та творчих колективів;

- тематичні вечори на історико-патріотичну тематику, присвячені конкретним історичним та пам'ятним датам, державним та всенародним святам;

- літературно-художні та музичні вечори, читацькі конференції, обговорення художньої і публіцистичної літератури, огляди матеріалів періодичних видань щодо питань військової справи;

- місячники військово-патріотичного виховання та оборонно-масової роботи;

- відвідування військово-історичних та історичних музеїв, місць бойової слави, меморіалів та пам'ятників борцям за свободу та незалежність України;

- військові ритуали (урочисте прийняття військової присяги, вручення особистої зброї тощо);

- проведення Днів відкритих дверей;

- участь в історико-патріотичних заходах, які проводяться місцевими органами влади, громадськими організаціями та рухами, музеями, закладами культури;

- кінолекторії із військово-патріотичної та історичної тематики;

- огляди-конкурси художньої самодіяльності.

Важливим у цій роботі є заходи підготовки та проведення свят з нагоди видатних подій в житті держави та Збройних Сил: Дня проголошення незалежності України, Дня Перемоги, Дня Збройних Сил України, Дня

народження Т.Г. Шевченка, Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав, річниці звільнення території України від німецько-фашистських загарбників тощо [175, с. 114].

Вітчизняний вчений А. Афанасьєв [8] класифікує форми виховної роботи за змістом, впорядковуючи їх за двома групами. Перша група, на його переконання, зумовлена загальнорозвивальним компонентом виховання і може застосовуватися не лише стосовно військовослужбовців, але й усіх громадян. Друга – зумовлена специфікою військово-професійної діяльності особового складу. Запропоновані автором форми виховної роботи узагальнено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

**Форми патріотичного виховання майбутніх офіцерів в умовах
позааудиторної діяльності**

Форми виховання, пов'язані із загальнорозвивальним компонентом	Форми виховання, пов'язані зі специфікою військово-професійної діяльності
участь представників Збройних Сил України у державних і суспільних проектах, присвячених знаменним історичним подіям та проблематиці національно-історичних і військових традицій;	лекції, доповіді, інформування, бесіди щодо роз'яснення ролі національно-історичних традицій у житті ЗС України;

новітні форми, пов'язані з використанням теле-, відео та аудіо засобів, соціальних мереж (участь військовослужбовців у телемостах, Інтернет-конференціях, теле- і радіопередачах, перегляд особовим складом різних видів відеопродукції відповідної тематики);	перегляд та обговорення щотижневих військових телепередач («Армія» (Перший Національний), «Військова рада» (телеканал «Рада»), «Доблесть. Мужність. Благородство.» (5 канал), «Служу Україні!» (УТР, обласні ТРК), кінофільмів та відеофільмів відповідної тематики, прослуховування та обговорення радіопередач («Наша армія», «Сурма» і «Нація») тощо;
участь особового складу ЗС України у різних заходах, що проводяться державними та громадськими організаціями (клубами, бібліотеками, музеями тощо) з тематики патріотичного виховання;	перегляд концертів колективів художньої самодіяльності;
відвідування майбутніми офіцерами театральних вистав, фестивалів, літературних вечорів, виставок на патріотичну тематику;	заходи, пов'язані із використанням козацької спадщини;
участь особового складу ЗС України у спільних військово-патріотичних заходах з представниками Товариства сприяння обороні України, козацтва, військово-патріотичних організацій і клубів;	урочисті зібрання особового складу, Дні відкритих дверей із запрошенням ветеранів Великої Вітчизняної війни, учасників бойових дій, молоді, представників органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських організацій, творчих і мистецьких колективів України;

сумісна діяльність представників ЗС та інших державних і громадських структур України у пошуковій та воєнно-меморіальній роботі, виявлення та впорядкування місць поховань загиблих воїнів тощо;	зустрічі (уроки мужності) з учасниками бойових дій, ветеранами війни, збройних сил, військової частини, відомими людьми, вченими, діячами культури й мистецтва та ін.;
участь представників ЗС України в урочистих покладаннях квітів до могил загиблих воїнів, пам'ятників (могил) відомих державних і військових діячів;	вечори Пам'яті захисників Вітчизни, які продемонстрували вірність військовому обов'язку та кращим бойовим традиціям;
залучення майбутніх офіцерів до воєнно-шефської роботи над учнівськими та студентськими колективами.	вшанування річниць видатних історичних подій та ювілеїв видатних державних і військових діячів, значних історичних подій;
	військово-музичні заходи патріотичного спрямування;
	читацькі конференції, історичні лекторії, обговорення книг, періодики, кінофільмів і вистав за тематикою патріотичного виховання;
	вечори запитань і відповідей, тематичні вечори, усні журнали, диспути, вікторини за тематикою патріотичного виховання;
	екскурсії до Національного військово-історичного музею України, Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої

	Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», інших меморіальних комплексів і музеїв, відомих історичних місць, пам'ятників (пам'ятних знаків), будинків-музеїв і квартир-музеїв відомих державних і військових діячів, кімнат бойової слави вищих військових навчальних закладів;
	походи по місцях бойової слави;
	екскурсії-подорожі з метою вивчення традицій та історії рідного краю;
	використання стінної преси (стінна газета, бойовий листок, «блискавка», фотогазета та ін.) у пропаганді патріотичних вчинків кращих курсантів;
	форми, пов'язані з участю священнослужителів у процесі виховання (духовно-патріотичні бесіди щодо захисту Вітчизни, благословення, освячення озброєння і військової техніки, участь духовенства у вшануванні пам'яті загиблих воїнів тощо).

Аналіз діяльності низки вищих військових навчальних закладів, головно Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, засвідчив, що традиційно у них відзначалися та продовжують відзначатися річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників, Перемоги у Великій Вітчизняній війні (до 2014 р.), здійснюється вшанування пам'яті героїв Крут,

святкується День захисника Вітчизни (з 2015 р. – День захисника України), День Соборності і Свободи України, День Державного Прапора України, День Конституції України, День Незалежності України, День українського козацтва, День пам'яті та примирення (з 2015 р.), святкування річниці Збройних Сил України [186].

Святкування проводяться у формах концертів, майстер-класів, урочистих маршів, покладань квітів на Пагорбі Слави, до пам'ятників відомих українців (Михайлові Грушевському, Тарасові Шевченку, В'ячеславу Чорноволу та ін.), Днів інформування особового складу, урочистих Академій, тематичних виставок періодичної, художньої та публіцистичної літератури, відеолекторіїв, радіогазет, зустрічей з ветеранами, «круглих столів» тощо.

Курсанти ВВНЗ традиційно згадують жертв голодоморів 1922, 1932 – 1933, 1946 – 1947 років, беручи участь у загально-національній хвилині мовчання та акції «Запали свічку пам'яті» (див. також Додаток Е).

Зупинимось детальніше на інших формах роботи з патріотичного виховання, які впродовж хронологічних меж проводилися в Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Окрім названих вище, цікавими й інформативними для курсантів є зустрічі з колишніми випускниками та працівниками Академії. Наприклад, у липні 2014 р. навчальний заклад відвідав доктор педагогічних наук, професор, капітан І-го рангу Г. П. Васянович. Гість представив майбутнім офіцерам свої твори та прочитав поезію на військово-патріотичну тематику, згадав роки служби та поділився враженнями про перебування в районі АТО на східних рубежах України.

У вересні 2014 року гостем курсантів був ветеран Другої світової війни полковник С. Гіренко, останнім місцем роботи якого стала кафедра виховної роботи Національної академії Сухопутних військ. Спогади ветерана дали змогу курсантам провести паралелі між бойовими діями Другої світової війни та сучасними подіями на сході України, усвідомити роль військовослужбовця у захисті рідної землі.

Регулярно курсанти Академії відвідують визначні місця України. Наприклад, у листопаді 2016 року вони побували у Жовкві, де оглянули Вічеву площу, замок, закладений гетьманом Жолкевським (1594 р.), що через століття став резиденцією короля Польщі Яна III Собеського, костел св. Лаврентія VII ст., будівлю синагоги в стилі Ренесанс та дерев'яну церкву Святої Трійці (1720 р.) з іконостасом авторства Івана Рудковича. Безперечно, поїздки до історичних місць дають змогу курсантам відчувати гордість за своїх предків та ті рукотворні скарби, які вони витворили впродовж століть.

Координатором патріотичної діяльності закладу освіти, медіатором між ним та іншими закладами культури, громадськістю є музей історії навчального закладу (Додаток 3). Заснований 28 жовтня 2010 року у складі семи залів, він володіє значним виховним потенціалом, оскільки зберігає та експонує справжні історичні документи, які служать потужним джерелом патріотичного виховання. Ефективне використання цього потенціалу для виховання курсантів в дусі патріотизму, високої моральності є одним із найважливіших завдань музею.

Зал № 1 присвячений історії Школи кадетів піхоти та Корпусу кадетів №1 (1899–1939 рр.). В експозиції залу, зокрема – рідкісні світлини того періоду, уніформа, нагороди, зброя часів Визвольних змагань, копія прапора Легіону Українських Січових Стрільців, командні прапорці Української Галицької Армії.

Зал № 2 висвітлює історію Львівського вищого військово-політичного училища (1939–1991 рр.). Експозиція включає світлини, нагороди, уніформу курсантів, офіцерів і генералів училища, тогочасну зброю, а також особисті речі курсантів. Тут також розміщено стенд, присвячений підготовці у Львові офіцерів іноземних держав.

Експонати, що презентують історію українських військових формувань (VIII–XX ст.) та сучасних Збройних Сил України, зберігаються у залі № 3 (зал історії Українського війська).

Історії Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (1992–2012 рр.) присвячена експозиція залу № 4. Тут зберігаються світлини з життя навчального закладу, уніформа, подарунки та сувеніри, матеріали з життя гетьмана Петра Сагайдачного. Важливо також, з-поміж іншого й для патріотичного виховання курсантів, те, що експозиція містить предмети, знайдені при розкопках місць боїв членами курсантського гуртка «Пам'ять».

У залі № 5 представлено зразки озброєння української армії та армій країн Європи від початку XX ст. до наших днів.

Зал № 6 випускників Академії вміщує світлини та біографічні дані про випускників з 1941 р. і до сьогодення. Безперечно, експонати, які висвітлюють життя і діяльність новітніх Героїв є ефективним чинником формування патріотичної свідомості майбутніх офіцерів.

У залі № 7 Міжнародного співробітництва Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного представлено експонати, що висвітлюють зв'язки цього військового вишу з військовими навчальними закладами Європи. На стендах розміщено відзнаки, предмети уніформи, подарунки закордонних делегацій, подарунки та світлини від офіцерів-випускників Академії, що брали участь у міжнародних миротворчих місіях та навчаннях [152].

Без перебільшення можна констатувати, що Музей історії Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, як уже йшлося вище, – це потужний засіб патріотичного виховання курсантів, адже містить інформацію про бойові звитяги українського війська. Водночас він є формою організації пізнавальної діяльності, адже створює можливості для включення курсантів до пошукової роботи.

До вже традиційних заходів після Революції Гідності та початку Антитерористичної операції на сході України додалися нові, пов'язані із сучасною політичною ситуацією.

Особовий склад Академії бере участь у вшануванні пам'яті Героїв Небесної сотні, вихованці організовують тематичні вечори, відвідують місця поховань новітніх українських Героїв.

Значна кількість випускників Академії були учасниками АТО, відстоюючи кордони Батьківщини, є серед них й ті, що загинули, виконуючи громадський обов'язок. Станом на початок 2015 року за мужність та героїзм близько 120 вихованців Академії відзначені державними нагородами. Двом колишнім вихованцям присвоєно звання Героя України (майор О. Петраківський, старший лейтенант Є Зеленський (посмертно)). Понад 80 офіцерів нагороджені орденами Богдана Хмельницького різних ступенів, близько 30 – орденами «За мужність» різного ступня, чимало військовослужбовців відзначені медалями «За військову службу Україні» та «За бездоганну службу». Очевидно, що на прикладі героїв виховуються нові покоління офіцерів-патріотів.

У серпні 2015 року відбулася презентація книги «Світла пам'ять Героям полеглим, честь і слава Героям живим», підготовленої колективом авторів Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. У ній подано документальні свідчення про 186 випускників, нагороджених державними відзнаками за мужність та героїзм під час АТО впродовж 2014 – 2015 років. Вміщена у виданні інформація покликана формувати патріотичні почуття у читачів, виховувати у них бажання та готовність захищати Батьківщину.

У вересні цього ж року було відкрито оновлену Алею Слави випускників Академії. Два гранітні обеліски стали символами гордості і скорботи, нагадуванням прийдешнім поколінням про важливість обов'язку самовідданого захисту рідної землі. Головна мета проведеного оновлення Алеї Слави – вшанування загиблих та живих Героїв, військово-патріотичне виховання юнаків і дівчат, що навчаються та навчатимуться в Академії [149, с. 7].

Наприкінці 2015 року в Академії презентували книгу військового капелана о. А. Зелінського «Соняхи». Як зазначив автор, хлопці, про яких йдеться у творі, «молоді офіцери Збройних Сил України, втілення відданої та жертвовної служби своєму народові, щирої, щедрої та до кінця вірної любові» [150, с. 32]. Безперечно, для курсантів Академії герої книги стають взірцем патріотизму, безумовної любові до Батьківщини та готовності ціною життя захищати її.

У жовтні 2016 року курсантам Академії представили фронтовий альбом «Небо впало на землю» воєнного фоторепортера Олександра Клименка.

Під час щорічного проведення у Львові Форуму видавців курсанти мають змогу поспілкуватися з відомими письменниками та публіцистами. Так, у 2016 році відбулося три такі зустрічі. Військовий капелан Української Греко-Католицької Церкви о. А. Зелінський представив книгу «На ріках Вавилонських. Кілька думок про повернення». Як зазначив сам автор, «важливо, щоб український захисник сьогодні пам'ятав, що його завдання зі зброєю в руках на рубежі здорового глузду – любити свою родину, свою землю, все те, що ми сьогодні з вами захищаємо. ...коли лунає останній постріл, війна не завершена. Війна не завершується зі складанням зброї, вона не завершується, коли ставлять підпис під якимось документом про припинення бойових дій. Війна живе у нас, там, де є здатність до жорстокості, насилля, і де нам бракує любові, щоб творити новий світ» [102].

Видання «Хроніки гібридної війни» представив автор – блогер С. Марко, а книгу «Гібридна війна: вижити і перемогти» автор – Є. Магда. Обидва вони суголосно наголосили на ролі захисника Батьківщини у сучасних умовах, а також на необхідності подальшого розвитку військовослужбовців, адже сучасні умови ставлять перед ними серйозні виклики, на які вони мають бути готовими ефективно відповідати.

Саме тому для курсантів Академії стало справою честі відвідувати поранених військовослужбовців, які брали участь в АТО. Такі зустрічі

сприяють підняттю морального духу як учасників бойових дій, так і майбутніх офіцерів.

Крім того, курсанти Академії – учасники антитерористичної операції – проводять уроки «мужності» для учнів загальноосвітніх шкіл Львова, а також студентів Львівського автомобільно-дорожнього коледжу. У 2015 році було започатковано новацію – уроки Захисту Вітчизни для старшокласників на військовому полігоні. Такий досвід є продуктивним для патріотичного виховання і курсантів Академії, і студентів та учнів.

Курсанти Академії не лише відвідують захисників Батьківщини у зоні проведення АТО, але й приймають гостей у своєму навчальному закладі. Так, у червні 2016 року до них завітали мешканці Станиці Луганської. Молоді люди відвідали музей історії закладу. Найбільше зацікавлення у них викликали зали міжнародного співробітництва, а також випускників, нагороджених за мужність під час виконання бойових завдань. У жовтні цього ж року Академію відвідали 150 учасників Акції «Потяг єднання України «Труханівська Січ» – мешканці територій Донецької та Луганської областей, яка перебуває під контролем України. Серед учасників акції – громадські діячі, учасники АТО, родичі героїв Небесної Сотні. Такі зустрічі дають змогу курсантам краще пізнати свою країну та людей, які її населяють.

Також 700 курсантів та офіцерів Академії на початку 2017 року взяли участь у флешмобі на підтримку ветеранів АТО, прийнявши виклик від курсантів Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького та передавши її особовому складу Національного університету оборони України ім. Івана Черняховського. Ця акція дала змогу курсантам не лише привернути увагу суспільства до проблем захисників рідного краю, але й зміцнити їхнє переконання у необхідності відстоювання інтересів Батьківщини.

Очевидно, що важливу роль у патріотичному вихованні курсантів відіграють заходи, присвячені видатним вітчизняним персоналіям.

Традиційним для вищих військових навчальних закладів України, у т.ч. й Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, є вшанування пам'яті Тараса Шевченка. Воно відбувається у формах «Шевченківських вечорів», тематичних ранків, театральних вистав за мотивами творів Кобзаря, літературних вечорів, наукових семінарів.

У Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного проводилися заходи, присвячені гетьманові, чиє ім'я присвоєно вишу. Зокрема, у грудні 2010 року було проведено «круглий стіл» на тему «Петро Сагайдачний – лідер українського козацтва». У вступній промові начальник Академії, генерал-лейтенант, доктор історичних наук, професор П. Ткачук наголосив на значенні спадщини гетьмана Петра Сагайдачного у патріотичному вихованні майбутніх офіцерів. Доповідач зазначив: «Я глибоко переконаний, що сьогодні, вивчаючи життя та здобутки гетьмана Петра Сагайдачного, його воєнні та дипломатичні перемоги, переймаючи його патріотичне ставлення до рідної землі, ми зможемо й надалі готувати військових фахівців, які виховуватимуться на українських ідеалах, цінностях і звичаях» [26, с. 225]

Також тут традиційно святкується річниця утворення ЗУНР та роковини від дня народження Є. Петрушевича – Президента Західноукраїнської Народної Республіки.

Курсанти долучаються і до вшанування пам'яті полковника Є. Коновальця.

Великого значення у вищих військових навчальних закладах надається рідній мові як засобу патріотичного виховання. У цьому контексті варто згадати Директиви Міністра оборони України № Д-10 від 15.05.1992 «Про вивчення української мови у Збройних Силах України» і № Д-8 від 31.03.1993 р. «Про хід вивчення української мови у Збройних Силах та заходи щодо поліпшення цієї роботи». Другим документом, зокрема, стверджено, що від моменту видання Директиви № Д-10 зросла кількість культурно-виховних заходів, що проводяться українською мовою, відзначено роль військової преси,

зокрема, газет «Народна Армія», «Армія України», «Січ» у справі впровадження державної мови у ЗСУ. Проте також констатовано, що військовослужбовцями все ще використовуються стройові пісні, що не сприяють їх військово-патріотичному вихованню.

У 2013 році В. Барановський зазначав: «...ми ще можемо зустріти таке явище, коли певні офіцери, командири, начальники проводять наради, дають розпорядження, проводять бесіди зі своїми підлеглими російською мовою, ігнорують таким чином державну – українську мову» [12, с. 37].

У цьому контексті в позитивному аспекті можемо відзначити діяльність Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Курсанти регулярно відзначають День української писемності і мови, активно долучаються до участі в Міжнародному конкурсі української мови імені Петра Яцика, Міжнародному мовно-літературному конкурсі учнівської молоді імені Тараса Шевченка для студентів і курсантів, основною метою яких є піднесення престижу рідної мови і літератури як потужного чинника патріотичного виховання молоді. Варто зазначити, що у 2011 році у конкурсі імені Тараса Шевченка серед представників військово-навчальних закладів країни переможницею стала курсант кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ К. Ткачук.

У 2016 році вихованці Академії уже всьоме були учасниками мовно-літературного конкурсу імені Тараса Шевченка, виконуючи творчу роботу. На вибір було запропоновано теми: «Захист Батьківщини є захистом своєї гідності», «І все на світі треба пережити, і кожен фініш – це, по суті, старт» та «Не потоком галасливих фраз, а тихою, невтомною працею любіть Україну».

У цьому ж році заходи до Дня Української писемності і мови були масштабними й різноманітними. В клубі навчального закладу було реалізовано культурно-мистецький проект «Молода душа України!», відбулася зустріч з членом Національної спілки письменників України Т. Грунською, яка представила книгу «Кохання по-чоловічому». Крім того, 70 курсантів написали радіодиктант національної єдності.

Військовослужбовці академії також долучаються до святкування Дня вишиванки. Національне мистецтво є потужним чинником формування національних почуттів та гордості за Батьківщину. Тому вишиванка як символ українського духу відіграє важливу роль у розвитку патріотизму майбутніх офіцерів.

Вихованню патріотичних почуттів сприяє залучення молоді до відзначення релігійних свят. Зокрема, курсанти є активними учасниками тощо. Вони мають змогу регулярно відвідувати Богослужіння у храмі архистратига Михаїла, спілкуватися з капеланами, відвідувати гурток релігієзнавства, що функціонує при храмі, брати участь у Всеукраїнському військовому паломництві до духовного центру у Зарваниці, монастирів Гошова, а також до французького міста Люрд. Від 2013 року започатковано паломництво курсантів до чудотворної ікони Пресвятої Богородиці на Ясній Гурі (м. Ченстохова, Республіка Польща). Участь у цих заходах для військовослужбовців є насамперед нагодою спільно помолитися за Україну. Як стверджував курсант А. Пец після паломництва до Люрду: «...кожен з нас збагатився духовно. Ми й надалі молитимемося за Україну, за мирне небо над українцями, за скорішу нашу Перемогу!» [233, с. 19].

Мистецтво є важливим чинником виховання, і це добре усвідомлюють в Академії. Наприклад, у 2016 році тут було створено вокально-інструментальний ансамбль «Штурм», учасниками якого стали «АТОвці», які навчаються тут. А репертуар склали військово-патріотичні авторські пісні [141, с. 38].

Неможливо переоцінити таку форму розвитку патріотичних почуттів курсантів, як участь у різноманітних мистецьких та спортивних конкурсах відповідного спрямування.

З 2003 року в Академії проводиться військово-патріотична акція «Офіцер честі», метою якої є сприяння підвищенню авторитету офіцерів. Очевидно, що її переможці – найвідповідальніші військовослужбовці, здатні власним

прикладом виховувати у майбутніх офіцерів любов та повагу до обраної професії, готовність до захисту Батьківщини.

Упродовж перших двадцяти років незалежності України курсанти та викладачі ВВНЗ брали участь у Московському міжнародному фестивалі армійської пісні «Віват, Перемога!». Зокрема, 2011 року у номінації «Авторська пісня» переміг викладач військово-диригентської кафедри Національної академії сухопутних військ імені Петра Сагайдачного лейтенант І. Шерстюк.

Курсанти Академії регулярно беруть участь у Всеукраїнському конкурс-фестивалі військово-патріотичної творчості, Фестивалі оркестрової патріотичної пісні, який вперше відбувся у 2012 році.

У березні 2016 року в Академії було проведено конкурс патріотичного плаката «Наша доля – Україну захищати» (Додаток Ж). Мета, яку поставили перед собою його організатори, – реалізація завдань патріотичного виховання курсантів, набуття ними досвіду використання засобів наочної агітації у роботі з особовим складом, вдосконалення умінь та навичок створення засобів пропаганди, пошук нетрадиційних і креативних форм виховання військовослужбовців. Конкурсантам була запропонована така тематика плакатів:

1. Україна – наша Батьківщина.
2. Без віри немає перемоги.
3. Козацький дух у кожному з нас.

Регулярно в Академії проводяться й спортивні заходи, зокрема свято під девізом «Козацькому роду нема переводу». Беруть у ньому участь першокурсники, а основна мета його проведення – згуртування колективу, виховання у курсантів почуття дружби та військового товариства.

На важливості для формування патріотичної свідомості курсантів їхньої участь у гуртках відповідного спрямування наголошує Я. Романовський. Зокрема, автор описує досвід діяльності військово-патріотичного гуртка «ПАТРІОТ», створеного у Львівському інституті сухопутних військ. Курсанти, які брали участь

у пошукових роботах спільно зі спеціалістами підприємства Львівської обласної ради з питань здійснення пошуку поховань учасників національно-визвольних змагань та жертв воєн, усвідомили, наскільки важливими є збір і дослідження військово-історичних пам'яток, передача їх на зберігання в музейні та інші відповідні державні органи згідно з чинним законодавством України, пропаганда загальнолюдських культурних і моральних цінностей. У контексті цього відбулося підвищення схильності курсантів до рефлексії під час проходження «активної» військово-патріотичної діяльності [221, с. 14].

Важлива роль у сучасному суспільстві у справі патріотичного виховання належить засобам масової інформації: теле-, радіопередачам, газетам, журналам, книгам, брошурам, відео- та аудіопродукції, кінофільмам тощо. Так, в ефірі каналу ТРК «Львів» з квітня 2007 року транслюється військово-патріотична телепрограма «Звитяга», яка готується працівниками Академії і відображає життя військовослужбовців, їхні досягнення та проблеми, популяризує службу в армії. Окрім «Звитяги», військовослужбовці Академії долучаються до підготовки програм «Блокпост» та «Хроніка війни».

Офіцерами медіа-групи Академії створено фільм «Код Незалежності», який висвітлює основні віхи становлення державності України та роль у цьому процесі військовослужбовців. Інформація, презентована у фільмі, надала курсантам можливість відчувати вагому роль захисників Вітчизни у державотворчих процесах та надихнути їх на продовження справи старших колег.

В Академії виходить журнал «Офіцер України». На його сторінках подається офіційна інформація, а також статті, що відображають життя навчального закладу. Тематика часопису об'єднує публікації про славні сторінки української історії, а також про героїв, які в минулому і сьогодні боронять українську незалежність.

Дописувачами є як викладацький склад, так і курсанти. Промовистим є допис курсантів І. Чобіт та О. Безсмертної «Як сталь, гартувати свою волю, в ім'я миру на рідній сім'ї» [286]. Публікація відображає стійку громадянську

позицію курсанток. Звертаючись до історії України, авторки вшановують пам'ять героїв Небесної Сотні, ветеранів Другої світової війни, студентів та гімназистів, що прийняли бій під Крутами, з особливою теплотою згадують юних нахімовців, які в окупованому Криму співали гімн України, та пишуть: «Можна навести сотні прикладів мужності, героїзму та патріотизму окремих військовослужбовців, а також цілих підрозділів Збройних Сил України, які в умовах неоголошеної війни вели себе мужньо, виконуючи свій обов'язок перед державою... Ми, військовослужбовці, пов'язані спільною справою – захищати народ України – чесний, працьовитий та щирий. Той, який плекатиме свою рідну землю, народжуватиме патріотів, справжніх синів і доньок України, який ніколи не зрадить неньку...» [286, с. 12]. Авторки згадують новітніх героїв, вважаючи, що їх будуть називати патріотами, героями, взірцями... «Пам'ять про тих, хто поклав своє життя заради майбутнього, буде увічнена... Наша Батьківщина повинна пишатися такими синами і доньками, а ми в свою чергу – виховувати у собі патріотів, гартувати, як сталь, волю, честь відвагу» [286, с. 12].

А це пряма мова курсанта В. Гаврилюка – учасника АТО: «Ми стали курсантами, щоб поповнити ряди офіцерів. Бо ми – нове покоління захисників, які будуть боронити Батьківщину вдень і вночі, в холод і спеку, воюючи з ворогом до останньої краплі крові. Ми вірні Військовій присязі та українському народу. Ми – патріоти своєї Вітчизни. Бо тільки патріоти воюють та боронять свою землю в серці з Україною» [148, с. 19].

Ще один курсант Академії, учасник АТО А. Пец переконаний, що покликати хлопців і дівчат у пекло збройного конфлікту на Донбасі міг насамперед «гарячий патріотизм, адже немає більш величної справи, ніж боротьба за свободу Вітчизни» [147, с. 7]

Ці емоційні фрази підтверджують усвідомленням курсантами важливості патріотизму як обов'язкової якості кожного громадянина загалом і військовослужбовця зокрема. Відтак можемо зробити висновок, про те, що в Академії реалізації завдань патріотичного відводиться вагома роль.

У розвитку патріотизму курсантів вищих військових навчальних закладів України вагому роль відіграють військові традиції та ритуали, які охоплюють бойові традиції, традиції навчання і виховання, а також традиції військового побуту. Завдяки емоційно насиченій формі позитивний вплив на формування патріотичної свідомості майбутніх офіцерів відіграють ритуали прийняття військової присяги, вручення бойових прапорів і державних нагород, вшанування героїв тощо. Найкращі якості захисника Батьківщини формуються в умовах бойових чергувань, парадів, навчальних стрільб тощо. Виховний вплив на майбутніх офіцерів справляє і військова форма, яка змушує проявляти військову виправку, акуратність, викликає професійну гордість та утримує від негідних вчинків.

Для науково-педагогічних колективів вищих військових навчальних закладів проводяться науково-практичні семінари, які дають змогу педагогам-вихователям підвищити педагогічну майстерність, зокрема й у напрямі патріотичного виховання курсантів. Наприклад, у березні 2010 року в Національній академії сухопутних військ імені Гетьмана Петра Сагайдачного було проведено науково-практичний семінар на тему: «Досвід, проблеми та перспективи реалізації національної ідеї у Сухопутних військах Збройних Сил України», що був організований в межах науково-дослідницької теми Академії «Розробка засад впровадження національної ідеї у Сухопутних військах Збройних Сил України». У цьому ж навчальному закладі відбулися науково-практичні семінари за темами: «Забезпечення повноцінного функціонування української мови у військовому середовищі – фундаментальна організаційна засада національного виховання в Сухопутних військах ЗС України» та «Стабілізація та цільова оптимізація органів з виховної та соціально-психологічної роботи як організаційна засада національного виховання у Сухопутних військах ЗС України». Учасники семінарів отримали змогу звернутися до історичного досвіду реалізації національної ідеї, а також розглянути сучасні шляхи реалізації національної ідеї у Збройних Силах України.

У березні 2012 року в Академії було проведено «круглий стіл» на тему «Морально-етичні цінності майбутнього офіцера як основа його лідерства у військовому підрозділі». З-поміж інших розглядалися питання про необхідні для майбутнього офіцера морально-етичні цінності, чинники їхнього формування, критерії, що лежать в основі морально-етичного авторитету офіцера. У заході брали участь курсанти випускних курсів.

У листопаді 2012 року в Академії з успіхом пройшла науково-практична конференція «Сухопутні війська Збройних Сил України: історія, сучасність, розвиток», мета якої, зокрема, полягала у визначенні генези патріотичних традицій цього виду військ.

Отже, у вищих військових навчальних закладах здійснюється широкомасштабна різноманітна позааудиторна діяльність, спрямована на формування патріотичної свідомості курсантів.

2.3. Актуалізація досвіду патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів в сучасних умовах

Сьогодення диктує нові вимоги до підготовленості, бойових якостей та патріотичної вихованості військовослужбовців. Складні умови, в яких сучасним офіцерам доводиться виконувати професійний та громадянський обов'язок, актуалізують проблематику патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів. Адже саме тут починається гартування майбутніх офіцерів, яке продовжуватиметься впродовж усієї офіцерської кар'єри. «Патріотично-вихований офіцер – це особлива категорія людей з високою патріотичною свідомістю, який зацікавлений у зміцненні та захисті цілісності своєї держави, широким світоглядом, активною життєвою позицією, здатний сумлінно виконувати свої посадові обов'язки як військового, так і громадянина своєї країни» [24, с. 16].

Однак науковці висловлюють занепокоєння стосовно організації патріотичного виховання військовослужбовців загалом і майбутніх офіцерів, зокрема, у сучасних умовах. Так, Г. Коваль стверджує: державно-патріотичні цінності поки ще не стали панівними у свідомості військових кадрів. Не досягає ефекту й надмірна культивування релігійних мотивів і канонів як регуляторів поведінки військовослужбовців [104, с. 37]. Стосовно цього твердження можемо лише зауважити, що написані ці слова до початку військових дій на сході України, які кардинально вплинули на світогляд українського суспільства загалом і військовослужбовців зокрема. Стосовно ж надмірної культивування релігійних мотивів, хочемо зауважити, що власне спостереження за освітнім процесом низки вищих військових навчальних закладів засвідчило, що така робота будується винятково на добровільній основі з боку військовослужбовців.

В. Єфімова за результатами проведеного дослідження констатувала «недостатню організаційну та методичну роботу посадових осіб органів військового управління, військових частин, військово-навчальних закладів та установ (організацій) ЗС України щодо військово-патріотичного виховання особового складу» [90].

Несистемний характер заходів військово-патріотичної роботи у Збройних Силах України відзначає Ю. Каменюк. Авторка називає чинники, які негативно впливають на військово-патріотичну вихованість майбутніх офіцерів: «зниження престижу офіцерської професії та позитивної мотивації офіцерів до військової служби; соціальна незахищеність офіцерів і членів їхніх сімей; загальне розмивання духовно-моральних, патріотичних якостей офіцера. Як результат, у молоді, яка вступає до ВВНЗ, не розвинена патріотична свідомість, відчувається певний ідеологічний вакуум, що веде до зниження почуття національної гордості, любові до Вітчизни, ускладнює навчальну та виховну роботу з курсантами» [97, с. 433].

Проте, на наше переконання, об'єктивні суспільні умови стають каталізатором удосконалення процесу патріотичного виховання курсантів.

Усвідомлення небезпеки зовнішньої агресії, бажання захистити суверенітет та незалежність України спонукають майбутніх офіцерів до розвитку рис громадянина-патріота. Це підтверджується також результатами інших досліджень.

Так, вченими Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України було проведено соціологічне дослідження «Стан військово-патріотичного виховання військовослужбовців Збройних Сил України та членів їхніх сімей» [63]. Респондентам було запропоновано відповісти на такі запитання:

1. Що для вас означає поняття «патріотизм»?
2. Що для вас є предметом гордості за свою країну та свій народ?
3. Як ви оцінюєте свою морально-психологічну готовність захищати Україну від небезпек (військової загрози з боку інших країн, терористичних актів, наслідків природних катаклізмів), якщо це передбачатиме загрозу вашому життю?
4. Якщо ви готові (скоріш готові) [захищати Україну від небезпек], то вкажіть чим мотивована ваша готовність?
5. Чим обумовлені ваші вагання щодо готовності [захищати Україну від небезпек]?

Відповіді на перше питання засвідчили, що респонденти розуміють поняття «патріотизм» як: вірність громадянському і військовому обов'язку (54,81%), любов до Батьківщини (53,44%), повага до патріотичних та бойових традицій народу України та його Збройних Сил (30,16%), відчуття обов'язку перед своїми рідними та близькими (29,06%), здатність віддати життя за Батьківщину (27,22%), любов до рідної мови, відчуття причетності до минулого та сьогодення держави (16,66%).

Розподіл відповідей на друге питання був таким: місце, де народилися й вирости (47,53%), минуле країни, її історія (39,1%), національні пісні, свята, звичаї (27,56%), рідна мова (22,71%), держава, в якій живуть (21,61%), перемоги спортсменів (20,33%), прапор, гімн, герб Української держави

(15,48%), Збройні Сили України (13,83%), національні герої (13,28%), література та мистецтво (12,27%), релігія свого народу (12%), військова могутність держави (5,49%). Близько 2% респондентів вважають, що пишатися немає чим.

Відповіді на третє запитання вселяють оптимізм, адже 92% респондентів повністю готові або ж радше готові, ніж ні до захисту України від небезпек.

Мотивами готовності респонденти назвали: обов'язок захисту Батьківщини (67%), усвідомлену необхідність захищати родину і свій дім (65%), необхідність захисту свого народу і культури (34%), обов'язок захисту держави (17%).

Серед мотивів, які негативно впливають на готовність до захисту України, були згадані такі: низький рівень соціальних гарантій, погане піклування держави про своїх захисників (понад 70%), сумнів у перемозі української армії у випадку конфлікту через недостатню забезпеченість (62%), невпевненість в обіцянках держави піклуватися про військовослужбовців та їхні сім'ї у випадку загибелі/каліцтва (48%), невпевненість у здатності керівництва приймати правильні рішення в бойовій обстановці (15%), невпевненість у професійній підготовленості підлеглих до ведення бойових дій (13%), небажання ризикувати своїм здоров'ям та життям (3%).

Нами було проведене опитування курсантів Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Зміст запитань спрямовувався на встановлення розуміння курсантами сутності патріотизму; їхнього ставлення до історичного і культурного минулого України, а також її Збройних Сил; їхніх уявлень про те, які морально-психологічні та фізичні якості необхідні людині для успішного проходження військової служби; місця і ролі патріотичного виховання у життєдіяльності курсантів.

Отримані відповіді значною мірою збігаються із результатами дослідження, наведеними вище. Сутність патріотизму опитані респонденти (n=50) асоціюють із любов'ю до Батьківщини (92%), готовністю із зброєю в

руках захищати її (78%), повагою до традицій, звичаїв, мистецтва, мови та історії українського народу тощо (70%).

Практично усі курсанти (92%) відчують гордість за історичне і культурне минуле України, пишаються своїми побратимами, які брали участь в антитерористичній операції на сході України, переживають глибоку повагу та шану до новітніх героїв, які загинули, захищаючи східні кордони України.

Серед морально-психологічних та фізичних якостей, необхідних людині для успішного проходження військової служби, 82% опитаних курсантів назвали патріотизм.

Очевидно, саме тому 84% респондентів відзначають значущість роботи з патріотичного виховання, яка проводиться в Академії, усвідомлюють її необхідність та готові брати участь у всіх організовуваних заходах. 22 % курсантів вважають себе головними суб'єктами, які впливають на продуктивність такої роботи. Натомість 62% респондентів переконані, що провідна роль у цьому процесі повинна належати педагогам. Для 14% опитаних курсантів головною умовою ефективності патріотичного виховання є ефективно організоване навчально-виховне середовище Академії. І 2% курсантів на запропоновані запитання відповіді не надали.

З одного боку, наведені результати досліджень свідчать про усвідомлення в сучасному українському суспільстві загалом, а також у військових закладах вищої освіти важливості та необхідності патріотичного виховання. Проте з іншого, аналіз наукової літератури, а також сучасного стану патріотичного виховання курсантів вказав на специфічні умови, в яких воно здійснюється на сучасному етапі.

По-перше, сьогодні суттєво змінилися суб'єкти патріотичного виховання. Сучасні реалії як ніколи актуалізували проблему патріотичного виховання. Курсанти надзвичайно мотивовані. Поряд з ними навчаються товариші, які брали участь у бойових діях, з ними працюють викладачі – учасники АТО, які є живим прикладом військової відваги, витримки, звитяги. Крім того, сьогодні повноправними суб'єктами патріотичного виховання

курсантів стали військові капелани. Відповідно до Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України, затвердженого Наказом Міністра оборони України від 27 січня 2015 р. завданнями військового священика, зокрема, є: «виховання у військовослужбовців високого патріотичного почуття та бойового духу на основі морального і духовного потенціалу релігійної та культурної спадщини українського народу; виховання у військовослужбовців толерантного ставлення до людей з інакшими світоглядними та релігійними переконаннями; ознайомлення особового складу з історією національного, культурного та релігійного становлення української державності; допомога військовослужбовцям у розвитку їх особистих та колективних моральних якостей: братерства, мужності, хоробрості, відповідальності, поміркованості, жертвовності, дисциплінованості, розсудливості тощо;...формування серед військовослужбовців братерських відносин на засадах принципів солідарності, гуманності та почуття святенності військового обов'язку» [209]. Будучи незаперечним авторитетом для віруючих військовослужбовців капелан здатний виховувати власним прикладом праведності та здорового способу життя, сприяти підтриманню високого морального та бойового духу.

По-друге, відбуваються зміни ідеологічних пріоритетів, які впливають на зміну мети та завдань патріотичного виховання. Якщо в перші десятиліття незалежності Української держави мова йшла про український національний патріотизм, то після початку бойових дій на сході України, які стали небезпекою для цілісності та суверенітету держави, на перший план вийшов український державницький патріотизм. Власне умови загрози суверенітету та цілісності держави висунули на перший план інтереси держави та національної безпеки, що превалюють над індивідуальними інтересами громадян.

По-третє, в умовах гібридної війни і незалежності засобів масової інформації зростає не зажди позитивна роль ЗМІ у формуванні патріотичних почуттів молоді. Особливо це стосується телебачення та Інтернету. Наприклад, засобами телебачення можна забезпечити ефекти «присутності на місці подій»,

«першого джерела інформації» та «зараження», комплексний вплив на різні органи сприймання, можливість навіювання шляхом акцентування на певній інформації тощо. Усе це підвищує ступінь достовірності інформації, що повідомляється. А от зміст інформації є різним і часто залежно від телеканалу, який її транслює, не завжди позитивним в аспекті виховання патріотизму, готовності захищати Батьківщину тощо.

Ми погоджуємося з твердженням Г. Коваль [104], що на формування патріотизму в молоді загалом й курсантів вищих військових навчальних закладів зокрема впливають такі чинники:

- однобічна спрямованість патріотичного виховання, коли вихованці виступають головно як об’єкт впливу з боку його суб’єктів;

- стандартизація виховного процесу, спрощення та уніфікація його засобів, форм і методів;

- невизначеність, розмитість змісту, відсутність теоретично розроблених фундаментальних основ. Можемо констатувати, що нормативно-правове забезпечення патріотичного виховання молоді, яке регламентувало б зокрема основні засади змісту патріотичного виховання, є недосконалим;

- відрив від інформаційно-пізнавальної діяльності, погляд на виховання як на супутнє навчання другорядної діяльності. Позааудиторна діяльність у вищих військових навчальних закладах часто не пов’язана із аудиторною діяльністю курсантів;

- порушення координації, взаємозв’язку чи спадкоємності між всіма основними ланками системи патріотичного виховання. При цьому варто розуміти, що лише узгодженість всіх ланок системи патріотичного виховання курсантів зможе посприяти реалізації основної соціальної мети – «...зміцнення обороноздатності країни, що виражається у формуванні сукупності високих світоглядних, морально-психологічних, героїко-моральних, фізичних і військово-професійних якостей, необхідних для виконання свого патріотичного обов’язку» [24, с. 14];

– перевага негативного характеру соціально-педагогічного впливу засобів масової інформації на молодь. Інформація, яка транслюється окремими каналами ЗМІ, відображає інтереси не стільки національні України, скільки інших держав. Натомість «ефективність інформаційної боротьби залежить насамперед від добре організованої і скоординованої системи інформаційного захисту, нейтралізації джерел негативного інформаційного впливу та проведення роз'яснювальної роботи серед населення, особового складу військових формувань держави» [218, с. 152].

Уважаємо, що варто прислухатися до рекомендацій парламентських слухань про становище молоді в Україні на тему: «Ціннісні орієнтації сучасної української молоді». У них зокрема йдеться про необхідність «забезпечити збільшення частки телепрограм соціальної спрямованості, що створюються за державним замовленням, щодо формування в українській молоді патріотизму та національної свідомості на прикладах героїчної боротьби Українського народу за самовизначення і творення власної держави, за ідеали свободи, соборності та державності, героїчної боротьби українських козаків, героїв Крут, Українських січових стрільців, армій Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, Холодноярської Республіки, учасників антибільшовицьких селянських повстань, загонів Карпатської Січі, Української повстанської армії, українців-повстанців у сталінських концтаборах, українців, які воювали в арміях держав-учасниць Антигітлерівської коаліції та в рухах опору нацистській Німеччині та її союзникам під час Другої світової війни, учасників міжнародних операцій з підтримки миру і безпеки, учасників дисидентського руху в Україні, учасників революційних подій в Україні у 2004, 2013–2014 роках, учасників антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях з широким висвітленням позитивного внеску в державотворчі процеси, суспільне та культурне життя України представників національних меншин, корінних народів та іноземців, а також внеску українців у розвиток світової науки, мистецтва, літератури, спорту та культури» [219];

– слабкість наукового обґрунтування чинної системи патріотичного виховання; розрізненість наукових досліджень без врахування соціально-гуманітарних знань. На сьогодні практично відсутні дисертаційні дослідження, які охоплювали б проблему формування патріотичної свідомості курсантів вищих військових навчальних закладів тощо.

Проте очевидно, що в останні роки робота з патріотичного виховання курсантів значно поживалася. Тому в сучасних умовах мова має йти не стільки про удосконалення процесу патріотичного виховання, скільки про переорієнтацію його змісту та педагогічного інструментарію на умови, в яких сьогодні реалізуються його завдання.

Аналіз організації і змісту патріотичного виховання курсантів у вищих військових навчальних закладах освіти показав, що його метою є розвиток в майбутніх офіцерів патріотизму та громадянськості як надзвичайно важливих духовно-моральних і соціальних цінностей, формування професійно значущих якостей і готовності до їхнього прояву у практичній діяльності, вірності військовому обов'язку, відповідальності та дисциплінованості у процесі навчання та військової служби.

У сучасних умовах відбуваються зміни у змісті патріотичного виховання майбутніх курсантів. До початку бойових дій на сході України науковці констатували наявність системної кризи військової освіти, зумовленої безпосередньо кризою в освітянській сфері суспільства. Як стверджував М. Шевченко: вітчизняна система військової освіти перебуває у стані «культурного шоку», що характеризується конфліктною взаємодією трьох типів цінностей. Старшим офіцерам та генералам притаманна реліктова пам'ять системи радянської освіти, представлена цінностями радянської військової школи. Молодим випускникам національних вищих військових навчальних закладів освіти притаманні цінності національної військової школи. Натомість військовослужбовці, що пройшли перепідготовку у військових навчальних закладах Заходу, брали участь у міжнародних миротворчих операціях, є носіями цінностей, імплементованих

західноєвропейською та англо-американською військовими школами [288].

З огляду на це науковцями було надано рекомендації еволюційним шляхом здійснювати перехід від старих методологічних стереотипів (радянських часів) до нових (поєднання цінностей національної військової школи з цінностями західної військової школи). При цьому вкрай небезпечним декларувалося копіювання західноєвропейського чи англо-американського досвіду формування системи воєнної безпеки, без врахування цивілізаційних, геополітичних, геокультурних та інших особливостей вітчизняних воєнно-політичної та військово-соціальної систем [41, с. 18].

Анексія Кримського півострова, початок бойових дій на сході України стали каталізатором процесу удосконалення змісту патріотичного виховання військовослужбовців шляхом відкидання цінностей радянського зразка та прийняття нових – національно орієнтованих. Значна частина офіцерів з радянськими стереотипами мислення стали зрадниками та присягнули на вірність Російській Федерації. Натомість нова генерація офіцерів і військовослужбовців ще більше утвердилися в усвідомленні необхідності плекання національних цінностей. В сучасних умовах у змісті патріотичного виховання майбутніх офіцерів виділяються такі цінності, як громадянськість, надпартійність, пріоритет суспільних інтересів над особистими, відданість Батьківщині, готовність зі зброєю в руках захищати її, готовність до виконання складних і відповідальних завдань із захисту Батьківщини, наступність, збереження і розвиток кращих традицій Збройних Сил, інших військових формувань, самовідданість і здатність до подолання труднощів, мобільність, гуманізм, моральність, почуття власної гідності, соціальна активність, відповідальність, нетерпимість до порушення норм права та моралі.

Основу виховної роботи мають скласти такі орієнтири:

- прищеплення курсантам поваги до Конституції України, законів та Статуту Збройних Сил;
- розвиток розуміння необхідності захисту Вітчизни зі зброєю в руках;

- формування позитивного ставлення до майбутньої професії, відповідального ставлення до службових обов’язків;
- виховання у курсантів морально-бойових якостей, серед яких: мужність, відвага, стійкість, відповідальність, вірність присязі, здатність долати труднощі задля досягнення перемоги;
- прилучення курсантів до культурних цінностей, історії, побутових та бойових традицій країни;
- прищеплення норм гуманістичної моралі: чесності, толерантності, взаємодопомоги, поваги до товаришів тощо;
- розвиток почуття власної гідності, совісності, внутрішньої дисциплінованості;
- розвиток фізичних якостей, необхідних для виконання службових обов’язків та бойових завдань.

Виховання почуття любові до батьківщини і готовності її захищати має проходити червоною ниткою через діяльність вищих військових навчальних закладів. З одного боку, завдання патріотичного виховання мають реалізуватися з-поміж іншого й у межах інших напрямів виховання.

Як стверджує М. Фіцула [277, с. 43], виховання любові до рідної землі, свого народу, готовності до праці в ім’я України є одним із завдань морального виховання. Відтак виховання патріотизму – це складова частина морального виховання. Особистість з розвиненою моральною свідомістю не може не бути патріотом своєї Батьківщини.

Метою фізичного виховання є удосконалення фізичного тіла, опанування ним, розвиток бажання піклуватися про власне здоров’я тощо. Особливо важливо це для військовослужбовців, адже відмінна фізична форма – це запорука успішного виконання бойових завдань із захисту Вітчизни. Зміст фізичного виховання складають, зокрема, ігри (спортивні, рухливі), які дають змогу через співдію, співпрацю формувати погляди особистості. Завдяки туристським походам особа має змогу знайомитися з рідним краєм, милуватися

його красою, турбуватися про навколишнє середовище тощо. Це допомагає формувати патріотичні почуття любові та гордості за свій край.

Розумове виховання передбачає розвиток культури розумової праці, що тісно пов'язане із розвитком розумових сил і мислення особистості. Особа з розвиненою культурою мислення здатна до аналізу дійсності, формування реалістичного погляду на все, з чим стикається, до пошуків істини тощо. Крім того, завданням розумового виховання є накопичення знань про навколишній світ, а отже, й про Батьківщину. Власне, завдяки інформації про історію, географію, культуру, мистецтво, звичаї, традиції тощо рідного краю особистість здатна скласти цілісне уявлення про Вітчизну та побачити її місце серед інших країн світу.

Завданнями трудового виховання є психологічна та практична підготовка особистості до праці, а також до свідомого вибору професії. Їхня реалізація неможлива без роз'яснення суспільної користі праці, необхідності свідомо підходити до вибору професії, орієнтації при цьому на потреби суспільства. Важливо ознайомлювати курсантів з людьми, які виявили новаторський підхід до праці, вміння працювати сумлінно й ефективно. При цьому в особистості виховується повага до людей праці, усвідомлення необхідності працювати на користь Батьківщини.

Естетичне виховання передбачає формування естетичних понять, поглядів, переконань, смаків, розвиток творчих здібностей, з-поміж іншого й шляхом спонукання до творення прекрасного. Реалізація завдань цього напрямку виховання неможлива без прилучення особистості до світу культури. Ознайомлення з культурою і мистецтвом рідного краю дає змогу побачити їхню красу, відчувти гордість за народ, який створив таку багату культуру [184].

З іншого боку, завдання патріотичного виховання мають повсякчас реалізовуватися як в аудиторній, так і позааудиторній роботі. При цьому має забезпечуватися тісний взаємозв'язок навчання і виховання, інтеграція аудиторної й позааудиторної діяльності. Основою такої єдності є об'єктивна зумовленість навчання та виховання соціально-економічними відносинами та

державною політикою, зв'язок між змістом наукових знань та їхньою моральною оцінкою, органічний зв'язок та взаємопроникнення принципів, методів, форм навчання і виховання. Тому на кожному занятті майбутні офіцери мають не лише оволодіти певною сумою знань, але й сформувати власне ставлення до них, засвоїти низку цінностей, які ляжуть в основу поведінки. Аналогічно й кожен виховний захід доцільно насичувати важливою інформацією, форма подачі має бути більш емоційно насиченою, аніж це відбувається на заняттях. Об'єднувальним моментом має стати постійне створення на заняттях та поза ними виховних ситуацій, які дають змогу курсантам систематично та постійно виявляти необхідні професійні та моральні якості.

Патріотизм є складним інтегральним соціально-психологічним явищем. Він включає три аспекти: когнітивний (знання, уявлення), емоційний (ставлення, почуття) і поведінковий (готовність до дії, настанови).

У когнітивній сфері система освіти, засоби масової інформації мають спрямовуватися на передачу майбутнім офіцерам знань про героїчне минуле українського народу, його культурні традиції, про подвиги патріотів минулого і сучасності, які зробили значний внесок у здобуття й збереження суверенітету та державної незалежності України.

Як було зазначено у підрозділі 1.2, дисципліни соціально-гуманітарного циклу насичені відповідною інформацією. Натомість на заняттях з військової підготовки це завдання реалізоване не повною мірою. Як зазначає Є. Брижаний, і ми з цим повністю погоджуємося: «У програмі навчання слід передбачити вирішення основних проблем: формування патріотичної спрямованості особистості майбутнього офіцера; засвоєння програми військової підготовки; усвідомлення їх особистісної та суспільної значущості під час виконання конституційного обов'язку щодо захисту держави та її народу; формування теоретичної, практичної і психологічної готовності майбутнього офіцера до планування, організації, підготовки та якісного проведення виховних заходів патріотичного спрямування» [24, с. 12].

В умовах військової загрози надзвичайно важливо забезпечити консолідовану роботу засобів масової інформації. Інформація, ними трансльована, має пропагувати взірці моральної поведінки, передавати загальнолюдські цінності, містити критичну оцінку щодо тих сфер дійсності, які мають деструктивний характер. Варто звернути увагу на те, щоб зміст пропагованої інформації відображав проукраїнську позицію та створював позитивний образ українських Збройних Сил.

Велику роль в утвердженні в суспільній свідомості ідей патріотизму відіграють традиційні церкви, які мають чітку проукраїнську позицію та сприяють розвитку в суспільстві моральних ідеалів і загальнолюдських якостей, розглядають служіння Вітчизні вищим духовним обов'язком людини. З огляду на це вважаємо доцільним продовження розвитку інституту військового капеланства, залучення курсантів, які цього бажають, до участі в Богослужіннях, прощах до святих місць, спілкуванні зі священниками тощо.

Загальновідомо, що для продуктивного засвоєння інформація має бути збагачена емоційно. «В емоціях і почуттях відображений вибірковий характер людської свідомості, оскільки найчастіше переживання викликані тими об'єктами і явищами, які набувають для індивіда певного життєвого значення, стають для нього цінними...» [287, с. 406].

Для забезпечення емоційної складової в патріотичному вихованні курсантів важливо використовувати різні форми, методи і засоби впливу. Безперечно, застосування традиційного педагогічного інструментарію патріотичного виховання має переваги, які насамперед пов'язані з вивіреною відпрацьованістю, алгоритмізацією процесу виховання. Проте з іншого боку, звичайна щоденна робота стає для курсантів рутинною, звичною, нецікавою, а відтак не залишає емоційного відклику в душах.

Саме тому варто урізноманітнювати педагогічний інструментарій патріотичного виховання шляхом більш широкого залучення активних методів та технологій виховання, ширше застосовувати інформаційні технології. У цьому контексті погоджуємося з думкою Є. Брижатога: «Необхідно

поєднувати різноманітні методи і форми патріотичного виховання, уникати формалізму й одноманітності, насичувати їх патріотичними емоціями та переживаннями, активно використовувати приклади мужності й героїзму захисників України як з історичного минулого, так і нинішніх воїнів-героїв, які боронять нашу державу від російської агресії» [24, с. 14].

Так, у процесі патріотичного виховання курсантів широко використовуються методи, що належать до низки груп:

1) методи формування патріотичної свідомості. До цієї групи належать загальнопедагогічні методи, які традиційно використовуються у діяльності вищих військових навчальних закладів: бесіда, розповідь, лекція, дискусії, переконання (словом і ділом) тощо. Проте, на наше переконання, їх слід доповнити методами занурення, екстраполяції минулого на сучасність, неперервного відстежування новацій, аналізу ситуацій тощо. Кожен з них несе своєрідне функціональне навантаження. Метод занурення у тематику патріотичного виховання дає змогу встановити міцний зв'язок між аудиторною і позааудиторною роботою та забезпечити одночасне логічне й емоційне сприймання і засвоєння необхідної інформації. Його різновидом може стати метод занурення у минуле, який допоможе курсантам системно та всебічно ознайомитися з історією України та її Збройних Сил, встановити причинові зв'язки між різними подіями, фактами, явищами тощо. Метод екстраполяції минулого на сучасність уможливорює оцінку досвіду минулого, пошук конструктивного розв'язання сучасних проблем, спираючись на досвід минулого. Метод неперервного відстежування новацій дає можливість курсантам помічати найменші досягнення у різних сферах життя держави, що, своєю чергою, впливатиме на формування у них гордості за свій народ, державу, її Збройні Сили тощо. Застосування методу аналізу ситуацій включає три етапи: 1) вивчення, 2) аналіз і 3) прийняття рішення стосовно ситуації, що виникла як наслідок минулих подій чи може виникнути у майбутньому. Моделювання та аналіз ситуацій дають змогу майбутнім офіцерам ментально

побудувати алгоритм дій, який може знадобитися у майбутньому при виконанні професійних завдань.

У процесі патріотичного виховання варто також спиратися на метод прикладу. Сьогодні поряд з курсантами навчаються товариші, які брали участь в АТО, багато викладачів навчальних закладів, а також їхніх випускників можуть поділитися своїм бойовим досвідом. Такі зустрічі мають бути регулярними, а їхній зміст – мати чітке патріотичне спрямування;

2) методи формування патріотичної поведінки курсантів. У вищих військових навчальних закладах широко застосовуються такі методи, як вимога, вправлення, доручення. Проте, вважаємо, що ширше варто застосовувати створення виховних ситуацій, ділові та рольові ігри, моделювання тощо. Практикування названих методів дасть змогу курсантам на практиці проявити моральні риси характеру, зокрема, й патріотизм, стати ініціаторами певної діяльності, а відтак відчувати відповідальність за її результат;

3) методи стимулювання діяльності. Безперечно, методи заохочення і покарання у військовій педагогіці поширені. Ми хочемо наголосити на необхідності більш широкого використання методу змагання, позаяк здорова конкуренція є каталізатором розвитку. Змагання здатне згуртувати колектив, спрямувати його на досягнення успіхів, навчити курсантів гідно як перемогати, так і програвати. При цьому у процесі змагання варто застосовувати прийом актуалізації патріотичних почуттів.

У процесі патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів варто також урізноманітнювати форми виховної роботи. Зокрема, це мають бути як форми, що забезпечують загальнорозвивальний компонент змісту патріотичного виховання (бесіди, вечори запитань-відповідей, «круглі столи», семінари, конференції, перегляд художніх і документальних фільмів тощо), так і форми, детерміновані специфікою завдань патріотичного виховання (ділові ігри, практичні роботи, участь у роботі гуртків військово-патріотичного спрямування, секції з військово-прикладних

видів спорту тощо). Найважливішу для становлення патріотизму курсантів групу форм виховання мають складати комплексні форми, до яких належить організація:

- урочистих ритуалів та церемоній;
- уроків мужності;
- вечорів пам'яті;
- святкування визначних дат в історії України та її Збройних Сил;
- зустрічей з учасниками бойових дій, випускниками вищих військових навчальних закладів, добровольцями, волонтерами;
- вшанувань кращих офіцерів та курсантів вищих військових навчальних закладів;
- науково-дослідницького забезпечення патріотичного виховання (виконання курсових, випускових робіт, рефератів, статей відповідної тематики);
- музейної роботи;
- роботи з увіковічення пам'яті героїв минулого і сучасності;
- показових виступів курсантів зі стрийової, бойової підготовки, зразків зброї та військової техніки;
- участі у спортивних та мистецьких конкурсах і змаганнях, музичної, образотворчої і літературної творчості;
- екскурсій рідним краєм, місцями бойової слави тощо;
- участі у випуску газет, радіогазет, а за можливості – телепередач відповідної тематики;
- профорієнтації учнівської молоді тощо.

Серед засобів патріотичного виховання курсантів сьогодні особливу роль мають відігравати ЗМІ, художня література, мистецтво тощо, позаяк вони дають змогу пізнавати життя, за потреби зануритися у минуле, засвоїти необхідний досвід. Також вони здатні хвилювати почуття, а завдяки емоційному переживанню інформація краще засвоюється.

Крім цього, важливими засобами патріотичного виховання майбутніх офіцерів є і повинні залишатися військові традиції та військові ритуали. До них, зокрема, належать: прийняття військової присяги, посвята в офіцери, військові паради, церемонії нагородження, виконання патріотичних пісень тощо.

Символіка різних видів військ також володіє потужним виховним потенціалом. Наприклад, символами емблем з'єднань та військових частин Збройних Сил України є синьо-жовті стрічки, тризуб, китиці червоної калини, герби старовинних міст України, символіка Козаччини тощо. Очевидно, що використання такої символіки є свідченням патріотичної налаштованості військовослужбовців.

У поведінковій сфері всі засоби виховання мають спрямовуватися на формування у курсантів суспільно-орієнтованих форм поведінки, готовності враховувати інтереси суспільства, держави, відстоювати їх та захищати. Для цього важливо залучати їх до різних патріотично спрямованих форм діяльності: проведення уроків мужності, таборування разом з дітьми та молоддю, волонтерства тощо. Важливо схвалювати будь-яку ініціативу курсантів з метою організації різноманітних заходів та спонукати їх до цього.

Специфіка військової підготовки передбачає суб'єкт-об'єктний підхід в організації освітнього процесу, зважаючи на жорстку субординацію у військовій ієрархії. Натомість ми переконані, що у вихованні важливо поступово переходити на новий рівень взаємодії педагогів і курсантів, забезпечувати суб'єкт-суб'єктні взаємини. Такий характер взаємин має відбуватися як демонстрація і передача ціннісного ставлення педагога-вихователя, передача вихованцям способів діяльності, стимулювання активності та вільного вибору. При цьому варто уникати формування бар'єрів спілкування, обирати правильний стиль спілкування, з боку педагога-вихователя мають проявлятися тактовність, емпатія, толерантність.

За такого підходу до патріотичного виховання створюються умови для формування активності й самостійності курсантів, здатності до формулювання

власної компетентної точки зору, прийняття обґрунтованих рішень у різних, у т.ч. й нестандартних умовах професійної діяльності, а також до вдосконалення професійної майстерності [179].

Отже, в сучасних умовах актуалізуються питання збагачення змісту, урізноманітнення форм, методів і засобів патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів з метою вироблення у них власних смислів служіння Батьківщині. При цьому нагальним питанням залишається перехід на новий рівень взаємодії педагогів і курсантів, що забезпечував би суб'єкт-суб'єктні взаємини у процесі виховання.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Високі вимоги до професійної підготовки курсантів вищих військових навчальних закладів впливають на зміст, форми, методи та засоби патріотичного виховання майбутніх офіцерів.

У розділі проаналізовано завдання виховної роботи у вищих військових навчальних закладах, серед яких вагома роль відводиться формуванню високих моральних і бойових якостей, серед яких виділяється, зокрема, патріотизм.

Аналіз змісту патріотичного виховання курсантів переконливо довів, що завданням вищого військового навчального закладу має стати виховання любові до Батьківщини та вірності військовій присязі; формування готовності до самопожертви в ім'я Вітчизни та її народу; розвиток національної самосвідомості, гідності та гордості за свою Батьківщину, любові та поваги до української культури, мови, мистецтва, історичного минулого, державних символів України тощо.

Створення умов для гуманізації освіти у вищих військових навчальних закладах зумовило посилення гуманітарної складової освітнього процесу. Відтак вдосконалений зміст навчальних дисциплін, що викладаються в умовах вищих військових навчальних закладів забезпечує формування когнітивного компонента патріотичної вихованості.

Аналіз освітніх програм і навчальних планів вищих військових навчальних закладів України дав підставу диференціювати зміст патріотичного виховання майбутніх офіцерів на гуманітарні напрями: культурно-історичний, духовно-моральний, соціально-політичний, воєнно-історичний, правовий, філологічний, економіко-управлінський, інформатичний, психолого-педагогічний та безпековий. Контент-аналіз робочих навчальних програм дисциплін соціально-гуманітарного циклу за виокремленими напрямками та виявлення спільних і відмінних змістових ліній допоміг встановити, що названі дисципліни володіють значним виховним потенціалом.

У дослідженні проаналізовано організацію позааудиторної роботи в напрямі патріотичного виховання низки вищих військових навчальних закладів. Встановлено, що педагогічний інструментарій позааудиторної діяльності впродовж кінця XX – початку XXI ст. постійно змінювався. Основними формами роботи із патріотичного виховання у системі військової освіти впродовж хронологічних меж дослідження були: лекції, бесіди, диспути, вікторини, тематичні вечори з питань історії України та її Збройних Сил; творчі зустрічі курсантів з учасниками війни, ветеранами Збройних Сил, працівниками культури, мистецтва, творчої інтелігенції, трудових та творчих колективів; тематичні вечори на історико-патріотичну тематику, присвячені конкретним історичним і пам'ятним датам, державним й всенародним святам; літературно-художні та музичні вечори, читацькі конференції, обговорення художньої та публіцистичної літератури, огляди матеріалів періодичних видань щодо питань військової справи; місячники військово-патріотичного виховання і оборонно-масової роботи; відвідування військово-історичних та історичних музеїв, місць бойової слави, меморіалів і пам'ятників борцям за свободу та незалежність України; військові ритуали (урочисте прийняття Військової присяги, вручення особистої зброї тощо); проведення Днів відкритих дверей; участь в історико-патріотичних заходах, які проводяться місцевими органами влади, громадськими організаціями і рухами, музеями, закладами культури; кінолекторії із військово-патріотичної та історичної тематики; огляди-конкурси художньої самодіяльності тощо.

Нові реалії гібридної війни актуалізували ще й такі форми виховної роботи, як вшанування пам'яті Героїв Небесної сотні, відвідування у госпіталях поранених військовослужбовців, що брали участь в АТО, прийом гостей із зони проведення антитерористичної операції, флешмоби на підтримку ветеранів АТО тощо.

Дослідженням проаналізовано роль таких чинників патріотичного виховання, як рідна мова, національне мистецтво, релігійні свята, образотворче мистецтво, засоби масової інформації тощо.

Структурно-змістова модель процесу патріотичного виховання курсантів у вищому військовому навчальному закладі наведена у Додатку Д.

У розділі актуалізовано досвід патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів та констатовано необхідність: збагачення змісту та урізноманітнення педагогічного інструментарію патріотичного виховання курсантів, а також поступова переорієнтація взаємин з майбутніми офіцерами з суб'єкт-об'єктних на суб'єкт-суб'єктні.

Основні положення розділу викладені у працях: [179; 181; 183; 184; 185; 186; 187; 190].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнено наукову проблему патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів України впродовж кінця XX – початку XXI століття і запропоновано її системне розв’язання, що уможливорює удосконалення змісту та педагогічного інструментарію виховання майбутніх офіцерів.

Проведення ретроспективного аналізу розвитку патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів є підставою для формулювання низки висновків.

1. Історіографічний аналіз літератури дав змогу виокремити низку основних тематичних напрямів наукової розробки питання патріотичного виховання військових фахівців:

- історія національно-патріотичного виховання української молоді та патріотичного вишколу вояків українських військових формацій минулого (М. Голик, С. Головчук, О. Даценко, Н. Дмитришина, В. Кіндрат, А. Науменко, В. Огнєв, Н. Сабат, А. Тимчак, М. Ткачук, В. Футулуйчук, Я. Яців та ін.);

- зарубіжний досвід громадянсько-патріотичного виховання молодих поколінь та формування громадянськості і патріотизму у системі професійної військової освіти (О. Алексєєва, Є. Брижаний, А. Бухун, О. Гончаренко, М. Кузякіна, Т. Лібел, Т. Ліхневська, Х. Мулер, М. Нещадим, С. Полторак, С.А. Уотсон та ін.);

- сучасний стан військово-патріотичного виховання допризовної молоді та формування патріотизму як особистісної і професійної якості військового фахівців (А. Афанасьєв, В. Дзюба, Я. Зорій, М. Зубалій, Г. Коваль, Р. Кутовий, Ю. Красильник, Б. Мисак, В. Мірошніченко та ін.).

2. У процесі дослідження виявлено умови патріотичного виховання у системі вищої військової освіти, які умовно поділено на три групи:

- військово-політичні: системна криза світової безпеки та зміни геополітичної ситуації у світі, Європі, Україні; трансформації

внутрішньодержавного життя в Україні, суперечливі тенденції політичного, економічного, суспільного тощо розвитку; розширення спектру реальних і потенційних загроз національній безпеці України, динамічний характер гібридної війни, мінливість внутрішньополітичної ситуації та ін.;

- військово-професійні: створення якісно нової системи національної безпеки й оборони та масштабна розбудова мережі силових структур; ускладнення й урізноманітнення функцій Збройних Сил України як гаранта національної безпеки в специфічних умовах сучасних гібридних конфліктів; професіоналізація української армії, створення ефективної системи кадрового менеджменту Збройних Сил тощо;

- військово-освітні: модернізація системи професійної підготовки військовослужбовців Збройних Сил України відповідно до сучасних викликів професійної військової діяльності; загострення проблем військового виховання у складних умовах військової служби під час анексії Криму, проведення Антитерористичної операції; інтенсифікація ідеологічної роботи і патріотичного виховання у Збройних Силах України та ін.

У своїй сукупності і єдності визначений комплекс умов створює підґрунтя для переосмислення нагромадженого досвіду виховання патріотизму молодого покоління військових фахівців та здійснює істотний вплив на формування сучасної теорії і практики патріотичного виховання у системі вищої військової освіти України.

3. Аналіз стану патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів впродовж 1992–2016 рр. дав змогу обґрунтувати періодизацію, в основу якої покладено соціально-політичні умови життя країни, специфіку педагогічного інструментарію патріотичного виховання курсантів, а також розвиток практики взаємодії учасників освітнього процесу. Відтак можна виділити два періоди:

- 1) 1992–2014 рр. – період стагнації у розвитку патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів. Падіння престижу професії офіцера, скорочення чисельного складу армії, небажання молоді виконувати

громадянський обов'язок перед Батьківщиною призвели до однобічності та формалізму в організації освітнього процесу вищих військових навчальних закладів. Зміст патріотичного виховання охоплював такі цінності, як повага до державної мови та бажання оволодіти нею, пошана до національних символів, звичаїв, традицій. У перші роки незалежності у вищих військових навчальних закладах продовжувалося відзначення свят попередньої епохи, що базувалися іноді на спотвореній міфологізованій історії України. Проте з початком XXI ст. спостерігалася переорієнтація на вшанування свят нової доби. Педагогічний інструментарій патріотичного виховання характеризувався шаблонністю, одноманітністю. Хоча варто зазначити, що впродовж періоду було видано низку нормативних документів з рекомендаціями удосконалення патріотичного виховання молоді. Особливо цей процес інтенсифікувався на початку XXI ст., будучи зумовленим суспільними подіями, зокрема, Помаранчевою революцією. Характер взаємодії учасників освітнього процесу впродовж періоду повільно змінювався з суб'єкт-об'єктного на суб'єкт-суб'єктний, що пов'язувалося із демократизацією всіх сфер суспільного життя. Однак прояви суб'єктності курсантського складу у процесі патріотичного виховання були поодинокими та ситуативними. Результатом нехтування виховним процесом у вищих військових навчальних закладах впродовж першого періоду став значний відсоток офіцерів, які зрадили присягу і перейшли на бік ворога під час подій 2014 року;

2) 2014–2016 рр. – період пожвавлення процесу патріотичного виховання майбутніх офіцерів, пов'язаний насамперед із необхідністю захисту територіальної цілісності та суверенітету України. У змісті патріотичного виховання чітко простежуються цінності любові до Батьківщини, готовності зі зброєю в руках захищати її, пошана до національних героїв, які віддали життя за незалежність України тощо. У вищих військових навчальних закладах значно урізноманітнилася тематика виховних заходів патріотичного спрямування, що стала суголосною подіям, які відбувалися в країні. Педагогічний інструментарій патріотичного виховання значно урізноманітнився з точки зору як методів, так

і засобів виховання. Характер взаємодії учасників освітнього процесу впродовж періоду має більш суб'єктний характер, оскільки серед курсантів навчається значна кількість тих, хто брали участь в антитерористичній операції та мають значний досвід бойової підготовки, яким можуть поділитися не лише з товаришами, але й викладачами.

4. У дослідженні виокремлено ідеї, що залишаються актуальними для ефективної організації процесу патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів.

Насамперед варто й надалі збагачувати зміст патріотичного виховання майбутніх офіцерів, пропагуючи засобами аудиторної та позааудиторної роботи такі цінності, як громадянськість, надпартійність, пріоритет суспільних інтересів над особистими, відданість Батьківщині, готовність зі зброєю в руках захищати її, готовність до виконання складних і відповідальних завдань із захисту Батьківщини, наступність, збереження і розвиток кращих традицій Збройних Сил, інших військових формувань, самовідданість і здатність до подолання труднощів, мобільність, гуманізм тощо. Тематику традиційних виховних заходів варто розширювати, орієнтуючись на славні сторінки українського минулого та сучасності.

Необхідно й надалі поєднувати різноманітні методи і форми патріотичного виховання, уникати формалізму та одноманітності. Ефективним може стати використання таких методів та прийомів, як занурення, екстраполяція минулого на сучасність, неперервне відстежування новацій, метод аналізу ситуацій тощо. У вищих військових навчальних закладах варто організовувати заходи, які належать до таких груп форм виховання: 1) ті, що забезпечують загальнорозвивальний компонент змісту патріотичного виховання (бесіди, вечори запитань-відповідей, «круглі столи», семінари, конференції, перегляд художніх і документальних фільмів тощо); 2) детерміновані специфікою завдань патріотичного виховання (ділові ігри, практичні роботи, участь в роботі гуртків військово-патріотичного спрямування, секції з військово-прикладних видів спорту тощо); 3) комплексні форми (урочисті ритуали та

церемонії; уроки мужності; вечори пам'яті; святкування визначних дат в історії України та її Збройних Сил; зустрічі з учасниками бойових дій, випускниками вищих військових навчальних закладів, добровольцями, волонтерами; вшанування кращих офіцерів та курсантів вищих військових навчальних закладів тощо).

Серед засобів патріотичного виховання курсантів сьогодні особливу роль повинні відігравати ЗМІ, художня література, мистецтво тощо, а також військові традиції, військові ритуали та військова символіка.

Крім того, у вихованні важливо поступово забезпечувати суб'єкт-суб'єктні взаємини учасників освітнього процесу, що створить умови для демонстрації і передачі ціннісних ставлень, способів діяльності від педагога-вихователя до курсантів-вихованців і навпаки.

Уважаємо, що розв'язання поставлених завдань забезпечило реалізацію мети дослідження, водночас переконані, що окремі його аспекти залишаються перспективними й актуальними і можуть стати предметом наступних досліджень, зокрема: специфіка організації патріотичного виховання курсантів, що навчаються на військових кафедрах цивільних закладів вищої освіти; співпраця вищих військових навчальних закладів з іншими інституціями у процесі патріотичного виховання курсантів, а також теоретико-методичні засади патріотичного виховання майбутніх офіцерів за кордоном.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамчук О. В. Патріотичне виховання студентів вищих технічних навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Тернопіль, 2006. 20 с.
2. Адаменко О. Методологічні засади дослідження історії розвитку педагогічної науки. *Рідна школа*. 2013. № 1 – 2. С. 8 – 14.
3. Алексеева О. В. Теорія і практика виховання громадянськості в школах Франції у контексті європейської інтеграції : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. К., 2003. 190 с.
4. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. К. : Либідь, 1998. 560 с.
5. Алещенко В. І. Правове виховання у механізмі формування правової свідомості військовослужбовців Збройних Сил України : навчально-методичний посібник. К. : НАОУ, 2008. 224 с.
6. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році». К. : НІСД, 2017. 928 с.
7. Афанасьєв А. О. Педагогічні умови військово-патріотично виховання військовослужбовців строкової служби Збройних Сил України : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. К., 2005. 255 с.
8. Афанасьєв А. О. Форми військово-патріотичного виховання особового складу Збройних Сил України на військових традиціях. *Військова освіта : зб. наук. праць Національного університету оборони України*. 2014. № 1 (29). С. 28 – 36.
9. Афанасьєва Ю. В. Закордонний досвід патріотичного виховання. *Актуальні проблеми державного управління*. 2017. № 2(52). С. 1 – 5.
10. Афонин Э. А. Становление Вооруженных Сил Украины : социальные и социально-психологические проблемы : монография. Изд. 2-е, доп. К. : НТЦ «Психея», 2014. 476 с.

11. Барабанщиков А. В., Давыдов В. П., Утлик Э. П. Военная педагогика и психология. М. : Воениздат, 1986. 240 с.
12. Барановський В. Ф. Національно-патріотичне виховання військової інтелігенції у вищих навчальних закладах України. *Військова освіта*. 2013. № 1. С. 34 – 40.
13. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності. К. : Либідь, 2006. 272 с.
14. Бех І. Д., Чорна К. І. Національна ідея в становленні громадянина-патріота України : Програмно-виховний контекст. К. : ЧОППОП, 2008. 40 с.
15. Бех І., Чорна К. Програма патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. *Світ виховання*. 2007. №1 (20). С. 23 – 34.
16. Безпека держави: економічна, соціальна, релігійно-духовна : монографія / за загальною редакцією О. С. Власюка, А. І. Мокія. Львів : Апріорі, 2013. 836 с.
17. Бец Ю. І. Формування національної свідомості у майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі вивчення гуманітарних дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Тернопіль, 2011. 20 с.
18. Біжан І. В. Організація навчально-виховного процесу, методичної і наукової роботи у вищій військовій школі : підручник. Х. : ХВУ, 2001. 410 с.
19. Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014 – 2016) / під заг. ред. І. Руснака. К. : Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2017. 162 с.
20. Білявець С. Історичні аспекти підготовки молоді до військово-професійної діяльності в Україні: від Київської Русі до XVII століття. *Збірник наукових праць Національної академії державної прикордонної служби України. Серія : Педагогічні науки*. 2016. № 4(6). С. 18 – 31.
21. Богуш А. Патріотичне виховання починається з доброти. Педагогіка Добра у спадщині Василя Сухомлинського. *Дошкільне виховання*. 2014. Вип. 11. С. 4 – 7.

22. Бойко А. М. Виховання людини: нове і вічне: методолого-теоретичний і практичний коментар : статті, виступи, рецензії. Полтава : Техсервіс, 2006. 566 с.

23. Бойко О. В., Коберський Л. В., Кожевніков В. М. Військова педагогіка у професійній діяльності офіцера і сержанта : навч. посіб. Львів : АСВ, 2012. Ч. 1: «Загальні основи педагогіки та військової дидактики». 447 с.

24. Брижаний Є. Військово-патріотичне виховання майбутніх офіцерів Збройних Сил України. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Педагогічні науки*. 2016. № 1. С. 5 – 18.

25. Брижаний Є. І. Формування готовності майбутніх офіцерів інженерних військ до професійної діяльності в системі безперервної освіти : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Хмельницький, 2014. 20 с.

26. Бураков Ю. В., Свірідова Л. Ю. Відзначення в академії сухопутних військ 440-річчя з дня народження гетьмана Петра Сагайдачного. *Військово-науковий вісник*. 2010. Вип. 14. С. 224 – 227.

27. Бухун А. Г. Розвиток громадянської компетентності майбутніх офіцерів національної гвардії України у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Полтава, 2017. 322 с.

28. Ваврик Р. В. Національна свідомість та самосвідомість та підходи до їх формування у військовослужбовців Збройних Сил України. *Військова освіта* : збірник наукових праць. 2002. № 10. С. 31 – 36.

29. Ваховський Л. Ц. Методологія дослідження історико-педагогічного процесу: постановка проблеми. *Шлях освіти*. 2005. № 2. С. 7 – 11.

30. Ващенко Г. Виховний ідеал : підруч. для педагогів, виховників, молоді і батьків. Львів : Камула, 2006. 273 с.

31. Вербовський О. В. Військово-патріотичне виховання в Україні: історико-генетичний аналіз. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Педагогіка, психологія, філософія*. 2016. Вип. 239. С. 31 – 36.

32. Виховна робота у Збройних Силах України : підручник / А. О. Кобзар, О. В. Копаниця, В. М. Грицюк та ін. ; за заг. ред. Б. П. Андресюка. Чернівці : «Місто», 2011. 408 с.

33. Вихрущ А. Інтеграція української освіти в європейський освітній простір. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Чернівці, 2009. Вип. 469. Педагогіка та психологія. С. 22 – 32.

34. Вишневський О. Про перспективи реформування середньої освіти в Україні. Львів : Вид. пед. товариства імені Григорія Ващенка, 2015. 41 с.

35. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки : посібник для студ. вищих навч. закладів. К. : Знання, 2008. 568 с.

36. Військова психологія і педагогіка : підручник для військових вузів / Б. М. Олексієнко, С. Д. Максименко, Д. В. Іщенко, О. Д. Сафін. Хмельницький : Вид-во Акад. ПВУ, 1998. 562 с.

37. Військове виховання: історія, теорія та методика : навч. посіб. / за ред. В. В. Ягупова. К. : Graphic Paging, 2002. 506 с.

38. Військове законодавство України та право : Короткий довідник офіцера. К., Варта, 1994. 211 с.

39. Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : вибрані наукові праці. К. : НІСД, 2016. 528 с.

40. Военная педагогика / под. ред. О. Ю. Ефремова. С.-Пб. : Питер, 2008. 540 с.

41. Воробйов Г. П. Підготовка офіцерів для сухопутних військ Збройних Сил України: історія та перспективи. *Військово-науковий вісник*. 2013. Вип. 19. С. 12 – 23.

42. Воспитательная программа по формированию личности офицера ПВО в ходе учебного процесса. Житомир : ЖВУРЭ ПВО, 1996. 72 с.

43. Галімов А. В. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників до виховної роботи з особовим складом : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Тернопіль, 2005. 40 с.

44. Галкіна В. Д. Компетентнісний підхід як методологічна основа професійної підготовки військових фахівців. *Військова освіта*. 2014. № 1. С. 59 – 65.
45. Гарнійчук В. М. Досвід провідних країн світу щодо виховання патріотизму підростаючого покоління. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2015. Вип. 19(1). С. 138 – 150.
46. Герасименко М. В. Військова освіта доби Гетьманату (квітень – грудень 1918 року). *Збірник наукових праць Військового гуманітарного інституту Національної академії оборони України*. 2003. № 6 (37). С. 28 – 35.
47. Гербарт И. Ф. Главнейшие педагогические сочинения. URL : http://elib.gnpbu.ru/text/herbart_glavneyshie-sochineniya_1906/fs,1/
48. Гнатюк В. Дніпровська січ: Козацька доба у системі національного виховання дітей та молоді. *Освіта*. 2008. № 49 – 50. 10 – 17 грудня. С. 6 – 7.
49. Голик М. М. Формування вищої військової освіти в Україні (1992 – 1998 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22. Львів, 2000. 175 с.
50. Головчук С. Ю. Ідея патріотичного виховання в педагогічній спадщині Бориса Грінченка. *Вісник Черкаського університету*. 2014. № 24(317). С. 18 – 21.
51. Головчук С. Ю. Проблема виховання патріота-державника у педагогічній спадщині Григорія Ващенка (1878 – 1967) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. К., 2012. 247 с.
52. Гончаренко О. Л. Західна парадигма формування особистості військового професіонала (соціально-філософський аналіз) : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03. Х., 2008. 211 с.
53. Гончаренко С. У. Методологічні характеристики педагогічних досліджень. *Педагогіка і психологія*. 1993. № 1. С. 11 – 23.
54. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. К. : Либідь, 1997. 376 с.
55. Груздев П. Н. Педагогика : учебник для высших пед. учебн. завед. М. : Учпедгиз, 1940. 623 с.

56. Грязнов І. О. Система морального виховання майбутніх офіцерів-прикордонників : монографія. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2004. 370 с.
57. Грязнов І. О. Теоретико-методичні засади морального виховання майбутніх офіцерів Державної прикордонної служби України : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.07. Тернопіль, 2005. 40 с.
58. Гупан Н. М. Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. К., 2001. 487 с.
59. Даценко О. М. Військово-патріотичне виховання в українських збройних формуваннях в умовах боротьби за українську державність (березень 1917 – листопад 1929 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22. К., 2002. 192 с.
60. Державна національна програма «Освіта. Україна ХХІ століття». К. : Райдуга. 1994. 61 с.
61. Деев В. В. Военно-патриотическое воспитание курсантов (слушателей) военных учебных заведений : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Коломна, 2004. 263 с.
62. Демков М. И. Курс педагогики для учительских институтов, высших женских гимназий. М. : Спб. Тип. Демакова, 1917. 366 с.
63. Дєточка О. Д. Уявлення військовослужбовців про патріотизм та їх готовність захищати Батьківщину». *Патріотизм у системі сучасних суспільних цінностей* : матеріали XV науково-практичної конференції. К. : ВНЗ «Національна академія управління», 2016. С. 78 – 80.
64. Дзюба В. М. Патріотичне виховання майбутніх офіцерів внутрішніх військ у процесі вивчення соціально-гуманітарних дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 20.02.02. Хмельницький, 2002. 21 с.
65. Дзюба В. М. Патріотичне виховання майбутніх офіцерів внутрішніх військ у процесі вивчення соціально-гуманітарних дисциплін : дис. ... канд. пед. наук. : 20.02.02. Хмельницький, 2002. 222 с.
66. Дистервег А. Руководство к образованию немецких учителей. URL : http://jorigami.ru/PP_corner/Classics/Diesterweg/Diesterweg_Rukov_k_obraz_nem_uchitel.htm

67. Діденко О. Г. Зарубіжний досвід патріотичного виховання громадян та можливості його адаптації в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2014. № 3 – 4. С. 52 – 59.

68. Дмитришина Н. М. Національне виховання в освітньо-виховних закладах українського чернецтва Галичини (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Рівне, 2011. 207 с.

69. Дудко А. В. Воспитание патриотизма у студентов военных высших учебных заведений : дисс. ... канд. пед. наук. Оренбург, 2002. 198 с.

70. Дюркгейм Э. Социология образования. М. : ИНТОР, 1996. 80 с.

71. Економічна безпека України в умовах гібридної агресії: аналітична доповідь / Я. Б. Базилюк, С. В. Давиденко, Д. Ю. Венцковський та ін. К. : НІСД, 2017. 84 с.

72. Енциклопедія освіти / Академія пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кременя. К. : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

73. Ермоленко Н. В. Патриотическое воспитание курсантов в процессе обучения военно-специальным дисциплинам в высшем военном учебном заведении : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Челябинск, 2006. 187 с.

74. Єфімова О. М. Формування іншомовної комунікативної компетентності курсантів вищих військових навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. К., 2013. 20 с.

75. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової : монографія. К. : Видавництво Ліра-К, 2016. 216 с.

76. Закон України «Про національну безпеку України». *Офіційний вісник України*. 2018. № 55. С. 51.

77. Закордонний досвід підготовки кадрів для сил сектору безпеки та можливості його використання в Україні : науково-методичні рекомендації / К. Л. Бугайчук та ін. Х. : ХНУВС, 2016. 120 с.

78. Замисел розвитку системи військової освіти на період до 2016 року : рішення Міністра оборони України від 18.06.2011 № 263/1/2157. URL : www.mil.gov.ua/

79. Збандуто С. Ф. Педагогіка : навч. посіб. для студ. пед. інст. К. : Рад. школа, 1965. 508 с.
80. Зелений В. І. Розвиток педагогічної культури молодих офіцерів внутрішніх військ МВС України : автореф. дис. ... канд. пед. наук. : 13.00.04. Хмельницький, 2003. 18 с.
81. Зельницький А. М., Пашкова О. О. Національна рамка кваліфікацій вищої освіти у формуванні змісту військової освіти. *Вісник Національного університету оборони України* : збірник наук. праць. К. : НУОУ, 2012. № 5 (30). С. 52 – 56.
82. Зонь В. В. Виховання волевих якостей у курсантів вищих військових навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. К., 2002. 20 с.
83. Зонь В. В. Виховання волевих якостей у курсантів вищих військових навчальних закладів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. К., 2002. 210 с.
84. Зорій Я. Б. Військово-патріотична підготовка майбутніх офіцерів запасу в умовах навчального процесу вищого навчального закладу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Вінниця, 2005. 20 с.
85. Зорій Я. Б. Військово-патріотична підготовка майбутніх офіцерів запасу в умовах навчального процесу вищого навчального закладу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Вінниця, 2005. 251 с.
86. Зубалій М. Д. Військово-патріотичне виховання допризовників. К. : ІЗМН, 1998. 60 с.
87. Зубалій М. Д. Форми військово-патріотичного виховання допризовної молоді. К., 2010. 272 с.
88. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії. К. : МАУП, 2000. 312 с.
89. Єжеєв М. Ф., Семенов Ю. М., Устименко О. В. Підготовка фахівців оперативно-тактичного та оперативно-стратегічного рівнів підготовки у Корпусі морської піхоти США. Досвід для України. *Військова освіта* : збірник наукових праць. К., 2008. № 2 (22). С. 186 – 192.
90. Єфімова В. В. Шляхи покращення військово-патріотичного виховання військовослужбовців та членів їхніх сімей у сучасних умовах.

Патріотизм у системі сучасних суспільних цінностей : матеріали XV науково-практичної конференції. К. : ВНЗ «Національна академія управління», 2016. С. 82 – 83.

91. Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений. С-Пб. : Питер, 2009. 576 с.

92. Ильина Т. А. Педагогика : курс лекций. М. : Просвещение, 1984. 496 с.

93. Івашковський В. В. Військово-патріотичне виховання учнівської молоді як засіб формування суб'єкта громадянського суспільства. *Проблеми освіти*. 2012. № 72. С. 20 – 24.

94. Ісаєнко Т. К. Виховання моральної культури курсантів у педагогічному процесі вищих військових закладів освіти : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Х., 2005. 20 с.

95. Ісаєнко Т. К. Виховання моральної культури курсантів у педагогічному процесі вищих військових закладів освіти : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Полтава, 2005. 222 с.

96. Іщенко Т. В. Виховна робота з особовим складом в умовах розвитку Збройних Сил України : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22. Львів, 2008. 193 с.

97. Каменюк Ю. В. Соціально-психологічні аспекти військово-патріотичного виховання майбутніх офіцерів. *Збірник наукових праць Національної академії державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні та психологічні науки*. 2015. № 1 (74). С. 429 – 442.

98. Камеш С. І. Військово-патріотичне виховання в контексті ідеологічної роботи в Збройних Силах України. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. Вип. 2. С. 331 – 334.

99. Кемінь В., Невмержицька О., Квас О. Історія виховання. Том 2: від XIX ст. до наших днів. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2012. 196 с.

100. Кириченко О. В. Виховання старшокласників на військово-козацьких традиціях у процесі допризовної підготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Херсон, 2006. 248 с.
101. Кіндрат В. К. Проблема патріотичного виховання підлітків у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. К., 1998. 218 с.
102. Книжковий форум в Академії: близько півтори тисячі офіцерів та курсантів зустрілися з авторами книг. URL : <http://www.asv.gov.ua/?q=news/2016/09/17/knyzhkovyy-forum-v-akademiyi-blyzko-pivtory-tysyachi-oficeriv-ta-kursantiv>
103. Коваль Г. В. Становлення та розвиток системи патріотичного виховання молоді в радянській Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2012. № 19. С. 120 – 122.
104. Коваль Г. В. Особливості військово-патріотичного виховання в Україні. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"]*. Сер. : Державне управління. 2014. Т. 235, Вип. 223. С. 34 – 39.
105. Коваль Г. В. Формування патріотизму – важливий чинник соціалізації молоді України на сучасному етапі політичного процесу : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Миколаїв, 2007. 208 с.
106. Ковтун Ю. В. Патріотичне виховання військовослужбовців як основа становлення української національної еліти. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. 2016. Вип. 1. С. 49 – 53.
107. Козинець О. Г. Підготовка кадрів російської армії у другій чверті XIX століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Х., 2004. 205 с.
108. Комаровский Б. Б. Русская педагогическая терминология. М. : Просвещение, 1969. 312 с.
109. Коменський Я. А. Велика дидактика. URL : http://bookwu.net/book_velika-didaktika_1254/

110. Конотопенко Я. І., Томчук М. І. Організація та методика допризовної підготовки : навч.-метод. посібник. К. : Вежа, 1996. 324 с.
111. Конституція України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
112. Концептуальні засади розвитку системи забезпечення національної безпеки України : аналітична доповідь / О. О. Резнікова, В. Ю. Цюкало, В. О. Паливода, С. В. Дрьомов, С. В. Сьомін. К. : НІСД, 2015. 58 с.
113. Концепція виховної роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях України. *Флот України*. 1998. 19 вересня. С. 52 – 55.
114. Концепція гуманітарного і соціального розвитку у Збройних Силах України. *Народна армія*. 2004. 4 лютого. С. 1 – 5.
115. Концепція кадрової політики у Збройних Силах України на період до 2010 року : наказ Міністерства оборони України від 26 червня 2017 року № 342. К. : МОУ, 2017. 16 с.
116. Корж Г. В. Історична пам'ять у стратегіях національно-патріотичного виховання : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.10. Х., 2012. 180 с.
117. Корнійчук Ю. Г. Формування готовності майбутніх офіцерів до організації виховної діяльності з військовослужбовцями строкової служби : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Житомир, 2011. 20 с.
118. Корчемный П. А. Военная психология: методология, теория, практика. М. : Воениздат, 2008. 280 с.
119. Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки (курс лекцій) : навч. посібн. [для студентів педагогічних навчальних закладів та унів-тів]. Тернопіль, 1994. 358 с.
120. Красильник Ю. С. Патріотичне виховання військовослужбовців Збройних Сил України засобами української етнопедагогіки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. К., 2002. 20 с.
121. Красильник Ю. С. Патріотичне виховання військовослужбовців Збройних Сил України засобами української етнопедагогіки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. К., 2002. 254 с.

122. Кривизюк Л. П. Вишкіл та виховна робота в українських військах періоду визвольних змагань 1917–1920 років : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22. Львів, 2001. 194 с.

123. Криленко І. М. Система військової освіти України : історико-методологічні аспекти. Дослідження з історії техніки : зб. наук. праць / за ред. Л. О. Гріффіна. К. : НТУУ «КПІ», 2006. Вип. 9. С. 128 – 136.

124. Крупская Н. К. Педагогические сочинения. Т. 2: Общие вопросы педагогики. М. : Изд-во АПН РСФСР, 1958. 735 с.

125. Кузь В. Г., Руденко Ю. Д., Сергійчук З. О. Основи національного виховання: Концептуальні положення. К. : Інформ.-вид. центр «Київ», 1993. 152 с.

126. Кузьменко В. В., Мусиенко В. С. Формирование чувства патриотизма в истории педагогической мысли. *Педагогические основы становления субъектности в образовательном пространстве: проблема, поиск, решение* : сборник научных трудов участников международной научно-практической конференции (г. Биробиджан, 29 октября 2014 г.) / под ред. Р. К. Сережниковой. Биробиджан, 2012. С. 51 – 54.

127. Кузякіна М. Л. Проблеми громадянського виховання школярів у системі середньої освіти Німеччини : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.17. Полтава, 2011. 224 с.

128. Кутовий Р. В. Патріотичне виховання курсантів вищих навчальних закладів системи МВС України в навчально-виховному процесі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Луганськ, 2011. 218 с.

129. Левченко С. М. Особистісно орієнтоване виховання майбутніх офіцерів у вищому військовому навчальному закладі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Х., 2004. 20 с.

130. Лепешинський І. Ю., Глебов В. В., Листків В. Б. Основи військової педагогіки та психології. URL : <http://medbib.in.ua/osnovyi-voennoy-pedagogiki.html>

131. Литвиновський Є. Ю. Формування в офіцерів структури виховної роботи Збройних сил України вмінь проектування виховного процесу : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. К., 2003. 20 с.
132. Лихачев Б. Т. Педагогика : курс лекцій. М. : Литпресс, 1996. 607 с.
133. Лихачев Д. С. Русская культура. М. : Искусство, 2000. 438 с.
134. Ліхневська Т. А. Громадянське виховання учнівської молоді у середній школі США : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Тернопіль, 2009. 260 с.
135. Лозовий В. Гуманітарні науки в контексті модернізації освітньої системи в Україні та їх вплив на національно-патріотичне виховання молоді. *Проблеми дидактики історії*. 2017. Вип. 8. С. 33 – 40.
136. Локк Дж. Мысли о воспитании. URL : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z00000460/index.shtml>
137. Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української школи і педагогіки : навчальний посібник. К. : Знання, 2006. 447 с.
138. Макаренко А. С. Лекції про виховання дітей: твори в 7 т. К. : Рад. школа, 1954. Т. 4. 396 с.
139. Максимюк С. П. Педагогіка : навч. посіб. К. : Кондор, 2005. 667 с.
140. Матвійчук В. П. Педагогічна технологія формування ціннісних орієнтацій у майбутніх офіцерів-прикордонників : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Хмельницький, 2009. 20 с.
141. Махно І. Пісенні висоти штурмуватиме «Штурм». *Офіцер України*. 2016. № 13 – 14. С. 38.
142. Мисак Б. П. Формування військово-патріотичної готовності учнівської молоді до захисту Вітчизни : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Тернопіль, 2010. 220 с.
143. Міністерство оборони України. Біла книга 2017. Збройні Сили України. К., ФОП Москаленко О. М., 2018. 152 с.
144. Мірошніченко В. І. Теоретико-методичні засади патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07. К., 2012. 380 с.

145. Мірошниченко В. І. Патріотичне виховання майбутніх офіцерів-прикордонників у сучасних умовах. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Тези доповідей науково-практичної конференції (7 квітня 2017 року, м. Харків, Україна). Х., ХНУВС, 2017. С. 14 – 16.

146. Мороз Н. В. Формування соціокультурної компетенції як складової професійної підготовки курсантів вищих військових навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Хмельницький, 2007. 20 с.

147. Мосейченко І. В Академії – першокурсник, у війську – не новачок. *Офіцер України*. 2015. № 4. С. 7.

148. Мосейченко І. Війна – іспит суворий. *Офіцер України*. 2015. № 1. С. 18 – 19.

149. Мосейченко І. Світла пам'ять героям полеглим. Честь і слава героям живим! *Офіцер України*. 2015. № 7 – 8. С. 6 – 7.

150. Мосейченко І. Тільки любов здатна на перемогу! *Офіцер України*. 2015. № 10 – 11. С. 32 – 33.

151. Мох Ю. А. Формування професійно значущих якостей майбутніх офіцерів засобами дидактичних ігор у процесі фахової підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Харків, 2011. 20 с.

152. Музей історії Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. URL : <http://www.vnz.univ.kiev.ua/ua/museums/category/7/4-muzey-istorii-akademii-suhoputnih-viysk-imeni-getmana-petra-sagaydachnogo>

153. Мухамедова Г. Х. Педагогические условия военно-патриотического воспитания курсантов в военном вузе : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Йошкар-Ола, 2011. 214 с.

154. Навчальний посібник з національно-патріотичної підготовки особового складу Збройних Сил України на 2018 рік / М. В. Герасименко, В. В. Мараєва, О. А. Мацагор та ін. / За заг. ред. Н. А. Агаєва. К. : НДЦ ГП ЗСУ, 2018. 181 с.

155. Наказ Міністерства оборони України від 22.02.2016 № 95 «Про затвердження Концепції підготовки Збройних Сил України». URL : www.mil.gov.ua/ministry/normativno-pravova-baza/nakazi-ministra-oboroni-ukraini/

156. Наказ Міністерства оборони від 05 лютого 2013 року № 78 «Про затвердження Концепції ідеологічної роботи у Збройних Силах України». URL : <http://www.mil.gov.ua/ministry/normativno-pravova-baza/nakazi-ministra-oboroni-ukraini/nakazi-ministerstva-oboroni-ukraini-za-2013-rik.html/>

157. Наказ Міністерства оборони України від 20.03.2013 р. № 188 «Про затвердження Інструкції з організації воєнно-ідеологічної підготовки у Збройних Силах України». URL : <http://www.mil.gov.ua/ministry/normativno-pravova-baza/nakazi-ministra-oboroni-ukraini/nakazi-ministerstva-oboroni-ukraini-za-2013-rik.html/>

158. Наказ Генерального штабу Збройних Сил України від 04.01.2017 № 4 «Про затвердження Інструкції з організації інформаційно-пропагандистського забезпечення у Збройних Силах України». URL : <http://www.mil.gov.ua/ministry/normativno-pravova-baza/nakazi-ministra-oboroni-ukraini/nakazi-ministerstva-oboroni-ukraini-za-2017-rik.html/>

159. Наказ Міністерства освіти і науки України від 16. 06. 2015 р. № 641 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах». URL : <http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/4068>

160. Наказ Міністерства оборони України від 08.06.10 № 295 «Про затвердження концепції військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України». URL : <http://www.mil.gov.ua/ministry/normativno-pravova-baza/nakazi-ministra-oboroni-ukraini/nakazi-ministerstva-oboroni-ukraini-za-2010-rik.html>

161. Наказ Міністерства оборони України від 11.01.2012 №14 «Про затвердження Програми військово-патріотичного виховання у Збройних Силах

України на 2012 – 2017 роки та Перспективного плану реалізації Програми військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України на 2012 – 2017 роки. URL : <http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/4068>

162. Наказ Міністерства оборони України від 3.07.2013 № 449 «Про затвердження Концепції розвитку державно-патріотичних та військових традицій у Збройних Силах України». URL : <http://www.mil.gov.ua/ministry/normativno-pravova-baza/nakazi-ministra-oboroni-ukraini/nakazi-ministerstva-oboroni-ukraini-za-2013-rik.html/>

163. Нариси історії Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного : монографія / П. П. Ткачук, О. П. Красюк, А. І. Харук та ін. Львів : АСВ, 2015. 125 с.

164. Науменко А. О. Національно-патріотичне виховання в Армії Української Республіки періоду Директорії : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22. К., 2004. 198 с.

165. Нещадим М. І. Військова освіта в Україні: історія, теорія, методологія, практика : монографія. К. : ВПЦ «Київський університет», 2003. 852 с.

166. Нещадим М. І. Теоретико-концептуальні основи змісту військової освіти. *Наука і оборона*: Щоквартальний науково-теоретичний та науково-практичний журнал. 1999. № 3. С. 23 – 29.

167. Новейший философский словарь : 3-е изд., исправл. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 1280 с. URL : http://pnu.edu.ru/media/filer_public/2013/04/17/newest_philosophical_dictionary.pdf

168. Нормативно-правова база у галузі безпеки і оборони України / заг. ред. А. Гриценко, А. Єрмолаєв, Ф. Флурі. К., Центр досліджень армії, конверсії та роззброєння, 2012. 800 с.

169. Нуждин Д. М. Педагогические условия патриотического воспитания курсантов военного вуза : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Екатеринбург, 2004. 208 с.

170. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. К. : Довіра, 1992. 141 с.
171. Огнєв В. О. Проблеми навчання і виховання військовослужбовців у педагогічній спадщині М. І. Драгомирова : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. К., 2001. 238 с.
172. Огородников И. Т., Шимбирев П. Н. Педагогика : учебник. М. : Учпедгиз, 1950. 432 с.
173. Олексієнко Б. М. Військова психологія і педагогіка : підручник. Хмельницький : Вид. Академії ПВУ, 1998. 562 с.
174. Онопрієнко О. Патріотичне виховання як науково-педагогічна проблема: понятійний аспект. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2007. № 21. С. 103 – 110.
175. Організація інформаційно-прапагандистського забезпечення особового складу Збройних Сил України : навчальний посібник / В. В. Зонь, С. О. Кубіцький, В. Г. Слонімський, М. В. Великожон. К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. 225 с.
176. Остапенко О. І., Зубалій М. Д., Шаповалов Б. Б. Концептуальні засади реформування військово-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді України. *Фізичне виховання в рідній школі*. 2016. № 6. С. 33 – 35.
177. Паламарчук М. О. Виклики модернізації в Україні: політичні аспекти : монографія / за ред. О. В. Литвиненка. К. : НІСД, 2014. 152 с.
178. Пантюк М. П. Виховання підлітків у діяльності молодіжних товариств і об'єднань в західноукраїнських землях кінця ХІХ – початку ХХ ст. (історико-теоретичний аспект) : автореф. ... канд. пед. наук : 13.00.01. К., 1998. 16 с.
179. Пантюхов Б. О. Актуалізація досвіду патріотичного виховання курсантів військових закладів вищої освіти в сучасних умовах. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань : ФОП Жовтий О.О., 2018. Вип. 2. С. 197 – 210.

180. Пантюхов Б. О. Військове виховання в умовах сьогодення: проблеми і перспективи. *Молодь і ринок*. 2018. № 12. С. 161 – 165.
181. Пантюхов Б. О. Зміст патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів. *Молодь і ринок*. 2018. № 7. С. 135 – 139.
182. Пантюхов Б. О. Наукові засади патріотичного виховання курсантів у військових ЗВО. *Розвиток життєвої компетентності особистості в умовах освітніх трансформацій: виховний, психологічний, інклюзивний виміри* : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (20 – 21 вересня 2018 року, м. Херсон). Том II / за ред. А. М. Зубка, В. В. Примакової та ін. Херсон : Айлант, 2018. С. 7 – 9.
183. Пантюхов Б. О. Нормативне забезпечення патріотичного виховання курсантів військових закладів вищої освіти. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Аксіологічні аспекти в розвитку науки та освіти* / редактори-упорядники: Я. Гжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький. Конін – Ужгород – Херсон – Кривий Ріг: Посвіт, 2018. С. 183 – 184.
184. Пантюхов Б. О. Патріотичне виховання в системі виховної роботи. *Формування цінностей особистості: європейський вектор і національний контекст* : збірник матеріалів міжнародної наук.-практ. конф. / за заг. ред. Марії Чепіль. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2017. С. 204 – 207.
185. Пантюхов Б. О. Патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів України: історичний аспект : монографія. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2018. – 224 с.
186. Пантюхов Б. О. Патріотичне виховання курсантів військових закладів вищої освіти в умовах позааудиторної діяльності (кінець XX – початок XXI ст.). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. Вип. 155 / гол.ред. Носко М. О. Чернігів : ЧНПУ, 2018. С. 280 – 284. (Серія: Педагогічні науки).

187. Пантюхов Б. О. Патріотичне виховання курсантів військових закладів вищої освіти засобами соціально-гуманітарних дисциплін. *Педагогічні науки*: збірник наукових праць. Випуск LXXXV. Херсон, 2018. С. 61 – 66.
188. Пантюхов Б. О. Патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів як педагогічна проблема. *Педагогічні науки* : збірник наукових праць. Випуск LXXXII. Том 2. Херсон, 2018. С. 80 – 84.
189. Пантюхов Б. О. Патріотизм: сутність та характеристика поняття. *Інноваційна педагогіка* : науковий журнал. Одеса, 2018. Вип. 6. С. 28 – 31.
190. Пантюхов Б. О. Проблема патріотичного виховання курсантів у культурно-історичних обставинах України кінця XX – початку XXI століття. *Perspectives of science and education*. New York, USA, 2018. С. 315 – 323.
191. Пантюхов Б. О. Феномен патріотизму у зарубіжній науковій думці. *Концептуальні напрями розвитку наукових знань* (частина II): матеріали Міжнародної науково-практичної конференції м. Київ, 24–25 листопада 2018 року. Київ : МЦНД, 2018. С. 26 – 28.
192. Патріотичне виховання: теорія та практика реалізації у Збройних Силах України : монографія / Б. З. Якимович та ін. ; за ред. П. П. Ткачука. Львів : Акад. сухопут. військ, 2012. 290 с.
193. Педагогика : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. 2-е изд., доп. и перераб / под ред. Ю. К. Бабанского. М. : Просвещение, 1988. 479 с.
194. Педагогика : учеб. пособ. / Болдырев Н. И., Гончаров Н. К., Есипов Б. П., Королев Ф. Ф. М. : Просвещение, 1968. 526 с.
195. Педагогика : учеб. пособ. / под ред. П. И. Пидкасистого. М. : Дружба, 1998. 640 с.
196. Педагогика : учеб. пособ. / под. ред. В. А. Сластенина, И. Ф. Исаева, А. И. Мищенко, Е. Н. Шиянова. М. : Школа–Пресс, 1999. – 512 с.
197. Педагогика : учебник / Л. П. Крившенко, М. Е. Вайндорф-Сысоева и др.; под ред. Л. П. Крившенко. М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2010. 432 с.
198. Педагогический словарь: в 2 т. / под. ред. И. А. Каирова. М. : АПН РСФСР, 1960. Т. 1. 774 с.

199. Педагогіка : підручник для студ. пед. ін-тів / за ред. М. Д. Ярмаченка. К. : Вища школа, 1986. 541 с.
200. Педагогічні технології / О. С. Падалка, А. М. Нісімчук, І. О. Смолюк, О. Т. Шпак. К. : Вид. «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. 254 с.
201. Песталоцци И. Г. Как Гертруда учит своих детей. URL : <http://31.detirkutsk.ru/upload/31/литература/книга%20песталоцци.pdf>
202. Пікуль Ю. М. Підготовка офіцерських кадрів у військово-навчальних закладах Російської імперії (1861 – 1914 рр.). : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Харків, 2011. 222 с.
203. Подготовка офицеров иностранных армий / Богданов В. Н., Емец В. С., Поляков С. П., Хасанов Р. Ш. ; под общ. ред. С. П. Полякова. М. : ВУ МО РФ, 2011. 392 с.
204. Подласый И. П. Педагогика : 100 вопросов – 100 ответов / И. П. Подласый. – М. : Владос-Пресс, 2006. – 365 с.
205. Подласый И. П. Педагогика. М. : Просвещение, 1996. 432 с.
206. Політологічний енциклопедичний словник. 2-е вид., доп. і перероб. / упоряд. В. П. Горбатенко. К. : Генеза, 2004. 736 с.
207. Положення про вищі військові навчальні заклади. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0706-15>.
208. Положення про особливості організації освітнього процесу у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1126-15>.
209. Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України. URL : http://www.mil.gov.ua/content/other/MOU40_2015.pdf
210. Полторак С. Т. Розвиток системи вищої військової освіти України та за кордоном: державно управлінські аспекти. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 3. С. 70 – 73.

211. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 грудня 1997 року № 1410 «Про створення єдиної системи військової освіти». *Офіційний вісник України*. 1997. № 51. С. 32.
212. Преображенский А. Этимологический словарь русского языка: в 3-х т. – М. : Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1910 – 1914. Т. 2: П – С. URL : <http://etymolog.ruslang.ru/doc/preobrazhenskijP-S.pdf>
213. Примак В. П. Формування громадянської відповідальності у курсантів вищих навчальних закладів МВС України : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Луганськ, 2011. 20 с.
214. Програма реформування військової освіти на період до 2017 року (погоджена Міністром освіти та науки України та затверджена Міністром оборони України 28.03.2013 р.). URL : www.mil.gov.ua/index.php?past=educational/
215. П'янковський Г. В. Педагогічна оцінка ефективності військово-патріотичного виховання призовної молоді : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. К., 1997. 23 с.
216. Разумцев О. Г. Ціннісна свідомість військовослужбовців Збройних Сил України: актуальні проблеми трансформації. К. : НІСД, 1997. 92 с.
217. Райко В. В. Теоретичні і методичні засади формування правової культури офіцерського складу Державної прикордонної служби України : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Тернопіль, 2009. 40 с.
218. Радзіковський С. Деякі аспекти ефективності ідеологічного виховання військовослужбовців. *Збірник наукових праць Національної академії державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні науки*. 2016. № 1 (3). С. 142 – 156.
219. Рекомендації парламентських слухань про становище молоді в Україні на тему: «Ціннісні орієнтації сучасної української молоді». URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1908-19>

220. Розвиток громадянського суспільства в Україні : аналітична доповідь / В. М. Яблонський, П. Ф. Вознюк, Д. М. Горєлов та ін.; за ред. О. А. Корнієвського, М. М. Розумного. К. : НІСД, 2015. 60 с.

221. Романовський Я. Діяльність науково-педагогічних працівників щодо військово-патріотичного виховання та формування психофізіологічних рис курсантів вищих військових навчальних закладів. *Збірник наукових праць. «Молодіжний науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки»*. Луцьк : ВНУ, 2009. № 2. С. 13 – 15.

222. Романовський Я. Я. Історичні витоки формування патріотизму особистості у Збройних Силах України. *Держава та армія : збірник наукових праць* / відповід. ред. Л. Є. Дещинський. Львів : Вид. НУ «Львівська політехніка», 2008. С. 180 – 187.

223. Российская педагогическая энциклопедия : в 2 т. / под ред. В. В. Давыдова. М. : БРЭ, 1993. Т. 1 : А – М. 608 с.

224. Руденко М. В. Педагогічна оцінка готовності офіцерів органів виховної роботи до управлінської діяльності в процесі навчання у вищих військових навчальних закладах післядипломної освіти : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. К., 2003. 20 с.

225. Руденко Ю., Губко О. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність : навчальний посібник. К. : МАУП, 2007. 342 с.

226. Русова С. Вибрані педтвори: у 2-х т. К. : Либідь, 1997. Т. 2. 320 с.

227. Руссо Ж. Ж. Сповідь. URL : <https://mybook.ru/author/zhan-zhak-russo/spovid/read/?page=4>

228. Ряшко О. В., Остапенко Л. О. Проблеми війни і миру у філософії Канта, Гегеля, Фіхте. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2016. № 845. С. 490 – 495.

229. Сабат Н. В. Національне виховання учнівської молоді Галичини (1869 – 1914 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ, 1998. 208 с.

230. Савин Н. В. Педагогика : учеб. пособ. 2-е изд., доп. М. : Просвещение, 1978. 351 с.
231. Сазонов В. Н. Воспитание на основе потребностей человека. *Педагогика*. 1992. № 2. С. 28 – 32.
232. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. К. : НІСД, 2017. 496 с.
233. Світова столиця молитов. *Офіцер України*. 2015. № 6. С. 18 – 19.
234. Селевко Г. К. Энциклопедия образовательных технологий : в 2 т. М. : НИИ школьных технологий, 2006. Т. 2. 816 с.
235. Симаков М. Военно-учебные заведения Франции. *Зарубежное военное обозрение*. 1990. № 1. С. 14 – 18.
236. Система патріотичного виховання дітей та учнівської молоді в умовах модернізаційних суспільних змін : науково-методичний посібник / І. Д. Бех, К. І. Чорна, К. О. Журба та ін. К. : Педагогічна думка, 2011. 240 с.
237. Системна криза міжнародної безпеки: Близькосхідно-Чорноморський простір : Аналітична доповідь / К. А. Кононенко, Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська. К., НІСД, 2016. 65 с.
238. Сичевський Ю. О. Формування відповідальності як професійно-особистісної якості у майбутніх офіцерів-прикордонників : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Хмельницький, 2008. 20 с.
239. Сковорода Г. С. Вдячний Еродій. URL : <https://onlyart.org.ua/skovoroda-grygorij-blagodarnyj-erod/>
240. Смолянчук В. Ф. Військова могутність України : Теоретико-методологічні засади формування і розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років). К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2000. 466 с.
241. Снігур Л. А. Військова психологія і педагогіка : підручник. Луцьк : Твердиня, 2010. 576 с.
242. Стасюк В. В., Олійник Л. В., Мотика С. М. Виховання патріотизму української молоді: від козацьких традицій до сьогодення. *Науковий вісник*

Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки. 2015. № 2 (49). С. 167 – 171.

243. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка : навчально-методичний посібник. К. : ІЗМН, 1997. 232 с.

244. Стефановская Т. А. Педагогика: наука и искусство : курс лекций. М. : Совершенство, 1998. 368 с.

245. Стрелецкий А. Система подготовки офицерских кадров в США. *Зарубежное военное обозрение.* 2006. № 12. С. 16 – 21.

246. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. К. : А.П.Н., 2003. 67 с.

247. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 5-ти т. К. : Рад. школа, 1977. Т. 3.: Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. 670 с.

248. Телелим В. М., Приходько Ю. І. Підготовка військових фахівців у контексті сучасних форм і видів збройної боротьби. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* 2013. Вип. 42. С. 198 – 210.

249. Темко Г. Д. Основи формування системи виховання воїна в Україні у період утвердження державності (світоглядно-філософський аналіз) : монографія. К. : Варта, 1997. 288 с.

250. Темко Г. Д. Формування системи виховання воїна в Україні у період утвердження державності (світоглядно-філософський аналіз) : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03. К., 1997. 397 с.

251. Тимчак Я. В. Військово-фізична підготовка в Україні (IX – XVIII ст.) : дис. ... канд. наук з фіз. виховання різних груп населення : 24.00.02. Луцьк, 1998. 204 с.

252. Ткачук М. М. Зміст національного виховання в педагогічній думці України другої половини XIX – початку XX століття : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Умань, 2016. 275 с.

253. Тогочинський О. М. Виховання моральних орієнтацій у майбутніх офіцерів внутрішніх військ МВС України : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Хмельницький, 2003. 18 с.

254. Тлумачний словник української мови : в 4-х т. / укл. В. Яременко, О. Сліпущко. К. : Аконіт, 1998. Т.3: ОБЕ-РОБ. 927 с.

255. Толлок І. В., Приходько Ю. І. Підготовка військових фахівців з вищою освітою: інноваційні підходи. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2013. № 6. С. 259 – 269.

256. Троша Н. В. Літературна спадщина Олександра Довженка як вияв національної ідентичності й джерело виховання патріотизму. *Філологічні трактати*. 2013. Т. 5, № 4. С. 101 – 106.

257. Трусов Є. В., Красильник Ю. С. Теоретичні засади військово-патріотичного виховання військовослужбовців контрактної служби : навч. посібник. Київ : НАОУ, 2006. 312 с.

258. Туряниця В. В. Григорій Ващенко про український національний виховний ідеал: історія і сучасність. *Освіта Закарпаття*. 2008. № 7. С. 56 – 61.

259. Указ Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України». *Офіційний вісник України*. 2015. № 43. С. 14.

260. Указ Президента України від 24 вересня 2015 року № 555/2015 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України». *Офіційний вісник України*. 2015. № 22. С. 19.

261. Указ Президента України від 15 березня 2016 року № 96/2016 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року «Про Стратегію кібербезпеки України». *Офіційний вісник України*. 2016. № 23. С. 69.

262. Указ Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року

«Про Доктрину інформаційної безпеки України». *Офіційний вісник України*. 2017. № 20. С. 8.

263. Указ Президента України від 14 березня 2016 року № 92/2016 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України». *Офіційний вісник України*. 2016. № 10. С. 3.

264. Указ Президента України від 6 червня 2016 року № 240/2016 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України». *Офіційний вісник України*. – 2016. № 45. С. 15.

265. Указ Президента України від 22 березня 2017 року № 73/2017 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Державну програму розвитку Збройних Сил України на період до 2020 року». *Офіційний вісник України*. 2017. № 27. С. 11.

266. Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 9 червня 2017 р. Маріуполь : ДонДУУ, 2017. 311 с.

267. Український радянський енциклопедичний словник: в 3-х т. / редкол. : А. В. Кудрицький та ін. 2-ге вид. К. : Голов. ред УРЕ. 1987. Т. 2. 736 с.

268. Універсальний словник-енциклопедія / гол. ред. ради чл. коресп. НАНУ М. Попович. К. : Ірина, 1999. 1551 с.

269. Уткин В. Е. Военно-патриотическое воспитание в системе подготовки будущих офицеров в высших военно-учебных заведениях: На опыте частей и подразделений при выполнении служебно-боевых задач : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Казань, 2000. 216 с.

270. Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології. URL : http://dugward.ru/library/pedagog/ushinskiy_chelovek1.html#ooch

271. Феденко Н. Ф., Фильков С. М. Система подготовки личного состава вооруженных сил Великобритании. М. : ВПА, 1991. 78 с.

272. Федоренко В. А. Философско-социологические вопросы
воинского воспитания. Житомир : ЖВУРЭ ПВО, 1994. 232 с.
273. Федоренко В. В. Військово-правове виховання
військовослужбовців Збройних Сил України: соціально-філософський аналіз :
дис. ... канд. філ. наук : 09.00.03. Житомир, 2016. 225 с.
274. Философская энциклопедия: в 5 т. / под ред. Ф. В. Константинова.
М. : Советская энциклопедия, 1960. Т. 2. 498 с.
275. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Інститут
філософії ім. Г. С. Сковороди; за ред. В. І. Шинкарука. К. : Абрис, 2002. 742 с.
276. Фінін Г. І. Військова освіта в сучасних соціокультурних контекстах
: монографія. Х. : Майдан, 2014. 300 с.
277. Фіцула М. М. Педагогіка : навчальний посібник для студентів
вищих педагогічних закладів освіти. Тернопіль : «Навчальна книга – Богдан»,
1997. 192 с.
278. Фіцула М. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. К. : Академвидав,
2006. 352 с.
279. Футулуйчук В. М. Військово-патріотичне виховання у Галицькій
армії : дис.. ... канд. іст. наук : 20.02.22. Львів, 1999. 199 с.
280. Хабермас Ю. Политические работы. М. : Праксис, 2005. 368 с.
281. Харламов И. Ф. Педагогика : учеб. пособ. М. : Высшая школа,
1990. 520 с.
282. Химиця Н. О. Становлення системи національної військової освіти
у 1917 – 1918 рр. *Держава та армія*: Вісник Національного університету
«Львівська політехніка». 2000. № 408. С. 55 – 60.
283. Чепіль М. Етнічний патріотизм у педагогічній спадщині
К. Ушинського. *Людинознавчі студії. Педагогіка*. 2014. Вип. 29(1). С. 213 –
221.
284. Чепіль М. М. Педагогічна персонологія Галичини міжвоєнного
періоду: історіографія проблеми. *Педагогічна теорія і практика в контексті*

інтеграційних процесів : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (25–26 квіт. 2014 р.). Тернопіль : ТНЕУ, 2014. С. 296 – 302.

285. Чернов В. Подготовка офицерских кадров Сухопутных войск Германии. *Зарубежное военное обозрение*. 1992. № 1. С. 17 – 19.

286. Чобіт І., Безсмертна О. Як сталь, гартувати свою волю, в ім'я миру на рідній сім'ї. *Офіцер України*. 2014. № 2. С. 10 – 12.

287. Чорна К. І. Основні компоненти моральної самосвідомості зростаючої особистості. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2014. Вип. 18(2). С. 404 – 412.

288. Шевченко М. М. Глобалізація і військова освіта – український варіант. *Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди* : науково-теоретичний збірник. Переяслав-Хмельницький, 2005. С. 460 – 770.

289. Шевчук В. П. Збройні Сили незалежної України: становлення та розвиток. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 26. С. 386 – 398.

290. Шубинский В. С. Человек как цель воспитания. *Педагогика*. 1992. № 3 – 4. С. 37 – 42.

291. Щеголева Т. Л. Формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі вивчення дисциплін гуманітарного циклу : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Хмельницький, 2007. 20 с.

292. Ягупов В. В. Військова дидактика : навчальний посібник. К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2000. 400 с.

293. Ягупов В. В. Військова психологія: підручник. К. : ВК ТОВ «Тандем», 2004. 656 с.

294. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посіб. К. : Либідь, 2002. 560 с.

295. Ярмаченко М. Д. Розвиток системи освіти і педагогічної думки в Україні. К. : Вища школа, 1991. 381 с.

296. Яців Я. М. Національно-патріотичне виховання учнівської молоді у позаурочний час на західноукраїнських землях (1919 – 1939 pp.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ, 2005. 241 с.
297. Brozio P. Vom pädagogischen Bezug zur pädagogischen Beziehung . Würzburg : Ergon Verlag, 1995. 704 s
298. Detjen J. Politische Bildung. Geschichte und Gegenwart in Deutschland. München, Oldenburg Verlag, 2013. 550 s.
299. Encycopedia of modern education / ed. by Rivlin H. N. New York : F. Hubner and Co., 1943. 453 p.
300. König D. Patriotismus in Deutschland. Hamburg, Diplomica Verlag, 2012. 152 s.
301. Komiszewski F. Terminologia w pedagogice. Pedagogika na usługach szkoły. Warszawa : PZWSz, 1964. S. 55 – 62.
302. Kronenberg V. Patriotismus in Deutschland. Perspektiven für eine weltoffene Nation. Wiesbaden : VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2006. 418 s.
303. Libel T. European Military Culture and Security Governance: Soldiers, Scholars and National Defence Universities. London, Routledge, 2016. 244 p.
304. MacIntyre A. Ist Patriotismus eine Tugend? *Kommunitarismus. Eine Debatte über die moralischen Grundlagen moderner Gesellschaften* / A. Honneth (Hg.). Frankfurt a.M. : Campus, 1993. S. 84 – 102.
305. Mertes M. Wozu Patriotismus? *Zeitschrift für Soziale Marktwirtschaft*. 2004. Nr. 101. S. 7 – 12.
306. Mirel J. E. Patriotic Pluralism: Americanization Education and European Immigrants. Cambridge, Harvard University Press, 2010. 378 p.
307. Muhler Ch. Transformation wider Willen?: Die Bundeswehr im Kontext deutscher Auslandseinsatzpolitik 1989–2011 : Inauguraldissertation zur Erlangung der Doktorwürde. Heidelberg, 2017. 381 s.
308. Patriotism and Citizenship Education / B. Haynes (Ed.). Hoboken, Wiley-Blackwell, 2010. 136 p.
309. Peacocke Ch. A study of Concepts. London : MIT, 1990. 326 p.

310. Randall B., Dorn Ch. Patriotic Education in a Global Age. Chicago, Chicago Press, 2018. 174 p.
311. Rorty R. Stolz auf unser Land. Die amerikanische Linke und der Patriotismus. Frankfurt a.M. : Suhrkamp, 1999. 166 s.
312. Sandel M. Liberalism and the Limits of Justice. New York : Cambridge University Press, 1998. 252 p.
313. Seifert J. Politik zwischen Destruktion und Gestaltung. Studien über Veränderung von Politik. Hannover, Offizin, 1997. 176 s.
314. Sternberger D. Verfassungspatriotismus. Frankfurt a.M., Insel Verlag, 1990. 390 s.
315. Viroli M. For Love of Country: an Essay on Patriotism and Nationalism. Oxford : Clarendon Press, 1995. 216 p.
316. Taylor Ch. Wieviel Gemeinschaft braucht die Demokratie? Aufsätze zur politischen Philosophie. Frankfurt a.M. : Suhrkamp, 2001. 288 s.
317. Watson C. A. Military Education: A Reference Handbook. Westport, Praeger, 2007. 208 p.
318. Westheimer J. Politics and patriotism in education. *Pledging allegiance: The politics of patriotism in America's schools* / J. Westheimer (Ed.). New York : Teacher's College Press, 2007. P. 171 – 188.
319. World education encyclopedia / ed. by G. Th. Kurian. New York : Stryteller, 1988. 1320 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Інформація про публікації, апробацію та впровадження результатів дослідження

Додаток А.1

Список публікацій за темою дисертаційного дослідження

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Пантюхов Б.О. Патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів України: історичний аспект : монографія. Дрогобич :Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2018. 224 с.

2. Пантюхов Б.О. Зміст патріотичного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів. *Молодь і ринок*. 2018. № 7. С. 135–139 (Index Copernicus. IСV 2016: 48,83, IСV 2017: 63,05).

3. Пантюхов Б.О. Патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів як педагогічна проблема. *Педагогічні науки* : збірник наукових праць. Херсон, 2018. Випуск LXXXII. Том 2. С. 80–84 (Index Copernicus. IСV 2016: 40,05).

4. Пантюхов Б.О. Патріотичне виховання курсантів військових закладів вищої освіти в умовах позааудиторної діяльності (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. Вип. 155. Чернігів : ЧНПУ, 2018. С. 280–284. (Серія: Педагогічні науки).

5. Пантюхов Б.О. Патріотизм: сутність та характеристика поняття. *Інноваційна педагогіка* : науковий журнал. Одеса, 2018. Вип. 6. С. 28–31 (Index Copernicus. IСV 2017: 45,31).

6. Пантюхов Б.О. Актуалізація досвіду патріотичного виховання курсантів військових закладів вищої освіти в сучасних умовах. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань : ФОП Жовтий О.О., 2018. Вип. 2. С. 197–210 (Index Copernicus. IСV 2016: 68,88, IСV 2017: 53,77).

7. Пантюхов Б.О. Патріотичне виховання курсантів військових закладів вищої освіти засобами соціально-гуманітарних дисциплін. *Педагогічні науки : збірник наукових праць*. Херсон, 2018. Випуск LXXXV. С. 61–66 (Index Copernicus. IСV 2016: 40,05).

8. Пантюхов Б.О. Військове виховання в умовах сьогодення: проблеми і перспективи. *Молодь і ринок*. 2018. № 12. С. 161–165 (Index Copernicus. IСV 2016: 48,83, IСV 2017: 63,05).

9. Пантюхов Б.О. Проблема патріотичного виховання курсантів у культурно-історичних обставинах України кінця ХХ – початку ХХІ століття. *Perspectives of science and education*. New York, USA, 2018. С. 315–323.

Праці апробаційного характеру

10. Пантюхов Б.О. Патріотичне виховання в системі виховної роботи. *Формування цінностей особистості: європейський вектор і національний контекст* : зб. матеріалів міжнародної наук.-практ. конф., м. Дрогобич, 26 – 27 жовтня 2017 р.. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2017. С. 204–207.

11. Пантюхов Б.О. Наукові засади патріотичного виховання курсантів у військових ЗВО. *Розвиток життєвої компетентності особистості в умовах освітніх трансформацій: виховний, психологічний, інклюзивний виміри* : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (20 – 21 вересня 2018 року, м. Херсон). Херсон : Айлант, 2018. Том II. С. 7–9.

12. Пантюхов Б.О. Феномен патріотизму у зарубіжній науковій думці. *Концептуальні напрями розвитку наукових знань (частина II)* : матеріали

Міжнародної науково-практичної конференції м. Київ, 24-25 листопада 2018 року. Київ : МЦНД, 2018. С. 26–28.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

13. Пантюхов Б.О. Нормативне забезпечення патріотичного виховання курсантів військових закладів вищої освіти. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Аксіологічні аспекти в розвитку науки та освіти*. Конін – Ужгород – Херсон – Кривий Ріг : Посвіт, 2018. – С. 183–184.

Додаток А.2

Відомості про апробацію результатів дослідження

Апробація матеріалів дослідження відбувалася шляхом обговорень на науково-методичних семінарах і засіданнях кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Основні теоретичні положення й практичні результати дослідження доповідалися на науково-практичних конференціях різного рівня:

міжнародних: «Виховання у контексті цивілізаційних процесів: вітчизняний і зарубіжний досвід» (м. Дрогобич, 2016 р.), «Педагогічні аспекти підготовки фахівців в університетах до професійної діяльності» (м. Дрогобич, 2016 р.), «Формування цінностей особистості: європейський вектор і національний контекст» (м. Дрогобич, 2017 р.), “Perspectives of science and education” (м. Нью-Йорк, 2018), «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи» (Конін – Ужгород – Херсон – Кривий Ріг, 2018) «Концептуальні напрями розвитку наукових знань» (м. Київ, 2018 р.);

всукраїнських: «Виховна робота з дітьми: теорія і практика» (м. Дрогобич, 2017 р.), «Національно-патріотичне виховання засобами козацької педагогіки та краєзнавства» (м. Умань, 2018 р.), «Педагогіка Василя Сухомлинського: від традицій до інновацій» (м. Дрогобич, 2018), «Розвиток життєвої компетентності особистості в умовах освітніх трансформацій: виховний, психологічний, інклюзивний виміри» (м. Херсон, 2018);

регіональних: «Психолого-педагогічні аспекти виховання особистості в системі неперервної освіти» (м. Дрогобич, 2016 р.).

Додаток А.3

Відомості про впровадження результатів дослідження

Міністерство освіти і науки України
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ІВАНА ФРАНКА

82100, м. Дрогобич, вул. Івана Франка, 24; тел. (03244) 1-04-74, факс: (03244) 1-04-74
 р/р 35224001000379 у ВДК м. Дрогобича, МФО-825014, код ЄДРПОУ 02125438
 e-mail: administrator@drohobych.net

№ 1589 від 22.11 2018 р.

АКТ

про апробацію і впровадження результатів дисертаційного дослідження
 здобувача наукового ступеня кандидата педагогічних наук **Пантюхова Бориса**
Олександровича на тему «Патріотичне виховання курсантів вищих військових
 навчальних закладів України (1992 – 2016 рр.)», виконаного
 за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Науково-дослідницька робота з теми «Патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів України (1992 – 2016 рр.)» з 2016 р. виконувалася на базі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Впродовж трьох років дисертант втілював у практику діяльності ДДПУ імені Івана Франка основні ідеї дисертаційного дослідження. Здобувач був ініціатором організації наукових дискусій, круглих столів, семінарів з проблематики патріотичного виховання дітей та молоді за участі науково-педагогічних працівників кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти, неодноразово презентував результати дослідження перед студентською аудиторією, проводив виховні бесіди зі студентами соціально-гуманітарного факультету.

Теоретичні положення дослідження Пантюхова Б.О. ґрунтовно доповнили зміст дисциплін, що читаються викладачами кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти: «Педагогіка», «Педагогіка вищої школи», «Педагогіка і психологія вищої школи», «Актуальні проблеми освіти».

Матеріали дисертації неодноразово презентувалися Пантюховим Б.О. на науково-практичних конференціях, що проводилися на базі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, публікувалися у науковому фаховому виданні «Молодь і ринок». Результати роботи Пантюхова Б.О. отримали схвальні відгуки науково-педагогічних працівників та студентів університету, а також рекомендацію щодо їхнього використання науковими установами, закладами вищої освіти для розробки актуальних питань виховання студентської молоді.

Довідку про апробацію та впровадження результатів дослідження Пантюхова Б.О. на тему «Патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів України (1992 – 2016 рр.)», виконаного на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки, обговорено та затверджено на засіданні кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти (протокол №18 від 20 листопада 2018 р.).

Завідувач кафедри загальної педагогіки
 та дошкільної освіти ДДПУ імені Івана Франка,
 доктор педагогічних наук, професор

М.М. Чепіль

Проректор з наукової роботи,
 доктор педагогічних наук, професор

М.П. Пантюк

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КОМУНАЛЬНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХЕРСОНСЬКА АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ»
ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

вул. Покришева, 41, м. Херсон, 73034, тел. (0552) 37-02-00, 41-08-10, 41-08-11, факс 37-05-92
Web: <http://academy.ks.ua> E-mail: info@academy.ks.ua

05.12.2018 № 01-04/632

АКТ

про апробацію та впровадження
результатів дисертаційного дослідження здобувача наукового ступеня кандидата
педагогічних наук **Пантюхова Бориса Олександровича**
на тему «Патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних
закладів України (1992 – 2016 рр.)», виконаного за спеціальністю 13.00.01 –
загальна педагогіка та історія педагогіки

Результати наукового дослідження «Патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів України (1992 – 2016 рр.)» впроваджувалися в освітній процес Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради. Дисертаційне дослідження є актуальним та значущим в контексті тих соціально-політичних процесів, що відбуваються в українському суспільстві.

Основні концептуальні положення дослідження, розкриті в теоретичних напрацюваннях Пантюхова Б.О., стимулювали розширення змісту лекцій, які читаються викладачами кафедри педагогіки й менеджменту освіти в межах курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників. Викладачі кафедри асимілюють науковий доробок здобувача у науково-дослідницьку діяльність, що проводиться відповідно до плану дослідницько-експериментальної роботи академії.

Опубліковані здобувачем наукові праці використовувалися слухачами у процесі самостійної роботи у міжкурсовий період, а також при підготовці випускних та творчих робіт.

Апробація результатів дисертаційного дослідження Пантюхова Б.О. засвідчила доцільність його подальшого впровадження в теорію та практику вітчизняної педагогічної освіти. Результати впровадження наукового дослідження Пантюхова Бориса Олександровича на тему «Патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів України (1992 – 2016 рр.)» розглянуто на засіданні кафедри педагогіки й менеджменту освіти Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради (протокол № 11 від 19 листопада 2018 р.).

Перший проректор,
доктор педагогічних наук, доцент
Комунального вищого навчального закладу
«Херсонська академія неперервної освіти»
Херсонської обласної ради

І.Я. Жорова

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

вул. Ст. Бандери, 12, м. Рівне, 33028, тел. (0362) 26-78-65, факс (0362) 26-37-15
E-mail: rectorat@rdgu.uar.net, код ЄДРПОУ 25736989

18.12.2018 № 137-ОІ-12

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Пантюхова Бориса Олександровича
на тему «Патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів
України (1992–2016 рр.)»,
виконаного на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

На базі Рівненського державного гуманітарного університету (кафедра теорії та методики виховання) впродовж 2016–2018 рр. упроваджувалися результати наукового дослідження Б. О. Пантюхова під час читання курсів «Теорія і методика виховання», «Актуальні проблеми освіти і виховання», «Технології організації виховної роботи у ЗВО», «Технології організації позакласної та позашкільної роботи», «Інноваційні технології позашкільної освіти і виховання».

Результати наукового пошуку дисертанта використовувалися при розробці навчально-методичних комплексів дисциплін, організації самостійної роботи студентів, керівництві педагогічною практикою, при підготовці курсових та кваліфікаційних робіт.

Основні наукові положення дисертаційного дослідження пройшли апробацію на засіданнях наукових семінарів кафедри теорії та методики виховання.

Важливість та актуальність проблеми патріотичного виховання, наукова якість дисертаційного дослідження дає підстави зробити висновок про доцільність впровадження його результатів у практику діяльності закладів вищої освіти України.

Акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження Б. О. Пантюхова обговорено та затверджено на засіданні кафедри теорії та методики виховання (протокол № 12 від 28 листопада 2018 р.).

Завідувач кафедри теорії і методики виховання,
доктор педагогічних наук, професор

Петренко О. Б.

Перший проректор, доктор психологічних наук,
професор

Павелків Р. В.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY OF LVIV

вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна
тел./факс (032) 261-60-48, тел. 260-34-02
<http://www.lnu.edu.ua>, e-mail: lnu@lnu.edu.ua
Код ЗКПО 02070987 Державна Казначейська служба України
МФО 820172, р.р. 35225230001061
№ свідоцтва 17701483, ін. под. № 020709813029
Валютний рахунок № 26005000028567, 26009000028110
в Укресімбанку
м. Львів МФО 322313
№ 474-Н від 11.02.2019

1, Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine
Phone/Fax: +38 (032) 261-60-48, 260-34-02
<http://www.lnu.edu.ua>, e-mail: lnu@lnu.edu.ua
Code ZKPO 02070987 State Treasury Service of Ukraine
MFO 820172, Settlement Acc. 35225230001061
Certificate No. 17701483, Tax IN 020709813029
Foreign Currency Acc. No. 26005000028567, 26009000028110
in Lviv Branch of Ukreximbank
MFO 322313
на № _____ від _____

Довідка

про апробацію і впровадження результатів дисертаційного дослідження
Пантюхова Бориса Олександровича
на тему «Патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів
України (1992 – 2016 рр.)», виконаного на здобуття наукового ступеня кандидата
педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Упродовж 2016-2018 рр. основні положення наукового дослідження Пантюхова Б.О. на тему «Патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів України (1992 – 2016 рр.)», апробовано та впроваджено у Львівському національному університеті імені Івана Франка.

Напрацювання дисертанта використовувалися викладачами кафедри у процесі підготовки наукових публікацій, при розробці науково-методичного забезпечення кафедри.

Положення та висновки дисертації Пантюхова Б.О. пройшли апробацію на засіданнях наукового семінару кафедри загальної та соціальної педагогіки, у доповідях на звітних наукових конференціях кафедри.

Матеріали та основні положення дисертаційного дослідження щодо змістових аспектів та педагогічного інструментарію патріотичного виховання молоді доповнили зміст таких дисциплін, як «Педагогіка», «Педагогічна творчість», «Педагогіка вищої школи», «Педагогічна майстерність викладача вищої школи» тощо.

Наукова якість дослідження Бориса Пантюхова, важливість проблематики патріотичного виховання в сучасних складних суспільно-політичних умовах спонукали до висновку про доцільність впровадження його результатів у практику професійної підготовки майбутніх педагогів.

Проректор з наукової роботи
Львівського національного університету
імені Івана Франка,
чл.-кор. НАН України

Гладишевський Р.Є.
проф. Гладишевський Р.Є.

УКРАЇНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**
вул. М.Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027,
тел. (0352)43-58-80, факс (0352)43-60-55,
e-mail: info@tnpu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125544

UKRAINE
MINISTRY OF EDUCATION AND
SCIENCE OF UKRAINE
**TERNOPIL VOLODYMYR HNATYUK
NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY**
2 M. Kryvonosa st., Ternopil, 46027, Ukraine
tel. +38 0352 43 60 67, fax: +38 0352 43 60 55
e-mail: info@tnpu.edu.ua

від "23" 01 2019 р. № 99-33/03

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Пантюхова Бориса Олександровича
«Патріотичне виховання курсантів вищих військових
навчальних закладів України (1992 – 2016 рр.)»,
виконаного на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

В освітній процес Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка впродовж 2016 – 2018 рр. впроваджено окремі положення дисертаційного дослідження Бориса Пантюхова, у якому системно висвітлено теоретико-методичні засади патріотичного виховання майбутніх офіцерів Збройних Сил України. Матеріали, які стали основою дисертаційної роботи, використовувалися у процесі викладання навчальних дисциплін «Історія педагогіки», «Педагогіка», «Психологія і педагогіка вищої школи», «Управління навчальною та виховною діяльністю закладів освіти». Зміст навчальних курсів доповнено даними про історію розвитку національної освіти з урахуванням соціально-політичних чинників, змістові та інструментальні аспекти патріотичного виховання молоді, управління виховним процесом у закладах вищої освіти.

Основні результати впровадження дисертаційного дослідження «Патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів України (1992 – 2016 рр.)» обговорено та схвалено на засіданні кафедри педагогіки та менеджменту освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Проректор з наукової роботи
та міжнародного співробітництва

Г. І. Фальфушинська

03906

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступника начальника Національної академії
сухопутних військ імені гетьмана Петра
Сагайдачного з навчальної роботи

полковник

О.П. КРАСЮК

" 16 "

2019 року

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження
Пантюхова Б.О. на тему: «Патріотичне виховання курсантів вищих
військових навчальних закладів України (1992 – 2016 р.р.) у
освітній процес Національної академії сухопутних військ імені
гетьмана Петра Сагайдачного

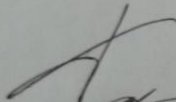
Комісією у складі: голови комісії – начальника кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ, кандидата педагогічних наук, доцента, полковника РОМАНИШИНА А.М., членів комісії – заступника начальника кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ, кандидата психологічних наук, старшого наукового співробітника, підполковника МАЦЕВКА Т.М., доцента кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ, кандидата педагогічних наук підполковника КАПІНУСА О.С., доцента кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ підполковника БОГОРОДИЦЬКОГО Д.В. складено цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження ПАНТЮХОВА Б.О. на тему: «Патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів України (1992 – 2016 р.р.), які викладені у монографії Пантюхов Б.О. Патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів України : історичний аспект / За наук. ред. О. Невмержицької. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2018. – 224 с., впроваджені в освітній процес Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, а саме під час викладання таких навчальних занять:

– навчальна дисципліна «Робота з особовим складом», тема №4 «Організація виховної роботи з різними категоріями військовослужбовців», Заняття 3. «Заходи щодо національно-патріотичного виховання офіцерського складу підрозділу»;

– навчальна дисципліна «Інформаційно-пропагандистське забезпечення», тема №6 «Військово-патріотична роботи у ЗС України», заняття 2 «Основні елементи системи військово-патріотичної роботи в ЗС України»;

– навчальна дисципліна «Військова педагогіка та психологія (у т.ч. Військове навчання та виховання)», тема № 6 «Виховання воїнів.», заняття 4 «Військово-патріотичне виховання».

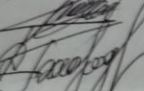
Голова комісії: полковник

 А.М. РОМАНИШИН

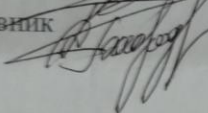
Члени комісії: підполковник

 Т.М. МАЦЕВКО

підполковник

 О.С. КАПІНУС

підполковник

 Д.В. БОГОРОДИЦЬКИЙ

Додаток Б

Додаток Б.1

**Тлумачення поняття «виховання» вітчизняними та зарубіжними
вченими-педагогами в історичній ретроспективі**

Тлумачення поняття «виховання»	Автори
Виховання – це передача суспільно-історичного досвіду новим поколінням з метою підготовки їх до суспільного життя і продуктивної праці.	М. Демков
Виховання у широкому значенні – це процес формування особистості, який відбувається під впливом сімейного та шкільного устрою, усієї навколишньої дійсності, суспільного ладу. У вузькому значенні – це навмисний і систематичний вплив дорослих на поведінку дітей і підлітків з метою отримати певний тип людини.	Н. Крупська
Виховання – це цілеспрямована суспільна діяльність, зміст якої – догляд за розвитком підростаючого покоління, передача розуму і засвоєння у конкретній системі та формі накопиченого досвіду, необхідного для подальшого розвитку і для завершення формування суспільної поведінки.	П. Груздев
Виховання – це процес і можливість змінити людину на особистість.	Г. Рівлін
Виховання – процес вироблення в учнів свідомості, поведінки і розвитку їх пізнавальних та творчих здібностей і талантів; воно передбачає пізнання	І. Огородніков

життя та формування відносин і поведінки у житті.	
Виховання – це вплив суспільства на людину, яка розвивається. У вузькому значенні слова виховання – цілеспрямований вплив батьків і школи на вихованця, тобто незрілу людину. Мета виховання – сприяння розвитку у вихованця обдарувань або стримування будь-яких задатків відповідно до мети («ідеал виховання»). Засобом виховання є передусім приклад, який вихователь подає вихованцю, потім наказ (вимога і заборона), переконання, освіта і навчання. Виховання поширюється на тіло, душу та дух і ставить перед собою завдання надати освіту, розвинути здібності для цілісної гармонії, а також досягнення вихованцем сприятливих для нього самого і для суспільства душевно-моральних цілей стосовно інших людей, сім'ї, народу, держави.	Ф. Константинов
Виховання у широкому розумінні – цілеспрямоване формування фізичних і духовних сил людини, що охоплює освіту і навчання; у вузькому – виховна робота, вироблення наукових основ світогляду, моральних ідеалів, естетичного ставлення до дійсності, фізичного розвитку. Іншими словами, виховання – гармонійний розвиток усіх сторін особистості.	І. Каіров
Виховання – 1) процес передачі соціального і практичного досвіду старшими поколіннями молодому поколінню із метою підготовки їх до життя і праці; 2) цілеспрямований, системний і планомірний процес впливу на людину з метою	Ф. Коміжевський

формування у неї певних особистих якостей.	
Виховання – цілеспрямований, організований процес розвитку фізичних і духовних сил особистості.	С. Збандуто
Виховання – це процес цілеспрямованого, систематичного формування особистості з метою підготовки її до активної участі у громадському, виробничому і культурному житті, що здійснюється завдяки організованій спільній діяльності сім'ї і школи, дошкільних та позашкільних установ, дитячих і молодіжних організацій, громадськості та суспільству.	М. Болдирев М. Гончаров Б. Єсіпов Ф. Корольов
Виховання – це процес, в якому провідна роль належить педагогу, який розробляє програму спільної мети виховання, використовуючи різні методи і засоби.	Б. Комаровський
Виховання – це процес соціалізації, перебіг якого призводить до послідовного і поступового засвоєння особами, котрі виховуються відповідно до соціально вироблених норм, цінностей, способів діяльності.	Н. Кузьміна В. Гінецинський
Виховання – це процес цілеспрямованого формування якостей особистості, що зумовлюють певний рівень вихованості, культури, інтелектуальний, духовний і фізичний розвиток.	М. Савін
Виховання – 1) у широкому соціальному сенсі – це вплив на людину всієї навколишньої дійсності, соціуму, соціального ладу і навколишнього середовища, тобто дія всіх виховних сил	Т. Ільїна

суспільства; 2) у широкому педагогічному сенсі – це цілеспрямована діяльність, що охоплює весь навчально-виховний процес і здійснюється у навчально-виховних закладах; 3) вузьке педагогічне розуміння виховання зводиться до спеціальної виховної роботи, спрямованої на формування системи певних якостей, поглядів, переконань; 4) у ще більш вузькому виховному значенні мається на увазі вирішення певного завдання – виховання естетичне, розумове тощо.	
Виховання – це соціальне явище суспільного буття, що забезпечує життєву наступність між старшим і молодшим поколінням.	М. Ярмаченко
Виховання – це соціально і педагогічно організований процес створення оптимальних умов для формування людини як особистості; це вплив вихователя на вихованця з метою формування у нього бажаних соціально-психічних і фізичних якостей.	Ж. Куріан
Виховання – це процес передачі старшими поколіннями суспільно-історичного досвіду новим поколінням із метою підготовки їх до життя та праці, необхідної для забезпечення подальшого розвитку суспільства... Виховання людини в широкому педагогічному розумінні – це цілеспрямований процес, який здійснюється під керівництвом спеціально призначених суспільством людей – учителів, педагогів, вихователів, що охоплює всі види	Ю. Бабанський

навчальних занять та позанавчальної, спеціально здійснюваної виховної роботи.	
Виховання – це важливий засіб, за допомогою якого реалізовується соціальна програма розвитку особистості, її задатків і здібностей.	І. Харламов
Виховання – це планомірний вплив на дитину, яка росте, з метою формування здібностей і навичок через гармонійний розвиток.	К. Пікок
Виховання – це «духовне» харчування вихованця, піднесення його на новий рівень відносин із світом та самим собою.	В. Сазонов
Виховання – це процес підготовки індивіда до творчої діяльності.	В. Шубинський
Виховання – соціальне, цілеспрямоване створення умов (матеріальних, духовних, організаційних) для розвитку людини. Виховання в широкому соціальному сенсі – це вплив на особистість суспільства в цілому (тобто воно ототожнюється з соціалізацією. Виховання у вузькому сенсі – цілеспрямована діяльність, покликана формувати у дітей систему якостей особистості, поглядів і переконань. Виховання часто трактується в ще більш локальному значенні – як розв’язання якого-небудь конкретного виховного завдання (наприклад, виховання громадянської позиції, колективізму тощо).	В. Давидов
Виховання – це процес впливу вихователя на учня з метою формування в нього совісті, честі, людяності, правдивості та інших рис характеру, які	О. Падалка А. Нісімчук І. Смолук

визначатимуть особистість школяра як майбутнього свідомого громадянина.	О. Шпак
Виховання – це символічна інтеракція, тобто соціальна взаємодія в певній ситуації, яка навмисно орієнтована на поведінкову реакцію, що реалізується як прямо, так і опосередковано.	Р. Брозіо
Виховання – це дія, що здійснюється дорослими поколіннями на покоління, які ще не дозріли до соціального життя. Виховання має на меті порушити і розвинути у дитини певну кількість фізичних, інтелектуальних і моральних властивостей, котрі вимагають від неї взаємодіяти з політичним суспільством загалом і соціальним середовищем зокрема.	Е. Дюркгейм
Виховання – це складний та суперечливий соціально-історичний процес входження, включення підростаючих поколінь у життя суспільства: у побут, суспільно-виробничу діяльність, творчість, духовність; становлення їх людьми, розвинутими особистостями та індивідуальностями, важливим елементом виробничих сил суспільства, творцями власного щастя.	Б. Ліхачев
Виховання у широкому соціальному розуміння – це передача набутого досвіду від старших поколінь молодшим. У вузькому соціальному значенні – це спрямований вплив на людину з боку суспільних інститутів із метою формування в неї певних знань, поглядів та переконань, моральних цінностей,	І. Підласий

політичної орієнтацій підготовки до життя. Виховання у широкому педагогічному розумінні – це спеціально організований, цілеспрямований та керований вплив колективу, вихователів на вихованця з метою формування в нього певних якостей, який здійснюється в навчально-виховних закладах та охоплює весь навчально-виховний процес. У вузькому педагогічному розумінні – це процес і результат виховної роботи, спрямований на розв’язання конкретних виховних завдань.	
Виховання – процес цілеспрямованого, систематичного формування особистості, зумовлений законами суспільного розвитку, дією багатьох об’єктивних і суб’єктивних факторів. У широкому розумінні виховання – це вся сума впливів на психіку людини, спрямованих на підготовку її до активної участі у виробничому, громадському й культурному житті суспільства. Сюди входить як спеціально організований вплив виховних закладів, так і соціально-економічні умови, що діють певною мірою стихійно. У вузькому розумінні слова виховання є планомірним впливом батьків і школи на вихованця. Метою виховання є сприяння розвитку у вихованця виявленого обдарування чи отримання якихось задатків відповідно до мети («ідеал виховання»). Засобом виховання є насамперед приклад, який вихователь подає вихованцеві, потім – наказ (вимога й заборона), переконання,	С. Гончаренко

привчання й навчання. Виховання поширюється на тіло, душу й дух і ставить завданням утворення із задатків і здібностей, що розвиваються, гармонійного цілого, а також набуття підростаючим вихованцем сприятливих для нього самого і для суспільства душевно-духовних установок стосовно до інших людей, сім'ї, народу, держави тощо.	
Виховання – в широкому сенсі розглядається як суспільне явище, як вплив суспільства на особистість; у вузькому сенсі – це спеціально організована діяльність педагогів та вихованців з реалізації цілей освіти в умовах педагогічного процесу.	В. Сластьонін І. Ісаєв А. Міщенко Є. Шиянов
Виховання – це частина педагогічного процесу, в якому освіта, розвиток та формування особистості відбувається у різноманітних видах діяльності під керівництвом і за результатами соціальної діяльності вихователя.	Т. Стефановська
Виховання – це організована діяльність, яка сприяє максимальному розвитку особистості дитини, входженню її в контекст сучасної культури, становленню як суб'єкта і стратега власного життя, гідної Людини.	П. Підкасистий
Виховання – це процес цілеспрямованої, систематичної, організованої і планомірної взаємодії вихователя і вихованця, під час якого відбувається вплив на свідомість, підсвідомість, пізнавальну, емоційно-вольову та мотиваційну сфери вихованця з метою формування у нього	В. Ягупов

наукового світогляду, високих моральних, громадських і професійних рис для формування його особистості.	
Виховання – це передача старшими поколіннями й активне засвоєння новими поколіннями соціального досвіду, необхідного для життя і праці.	С. Максимюк
Виховання в широкому соціальному сенсі – це вплив суспільства і соціального середовища на людину в цілому, тобто виховання фактично ототожнюється з соціалізацією. Виховання в широкому педагогічному сенсі – це педагогічний компонент соціалізації, цілеспрямований вплив на дитину виховними інститутами суспільства. Виховання у вузькому педагогічному сенсі – це виховна робота з цілеспрямованого формування у дітей системи певних морально-естетичних якостей. Виховання в ще більш вузькому значенні – це розв’язання конкретних виховних завдань (наприклад, виховання певних моральних якостей).	Г. Селевко
Виховання – це діяльність, яка організована через систему виховних заходів і спрямована на формування всебічно та гармонійно розвиненої особистості.	М. Фіцула
Виховання – це усвідомлене та цілеспрямоване зрощування людини як особистості у відповідності зі специфікою цілей, соціальних груп і організацій, в яких воно здійснюється. На відміну від соціалізації – процесу неперервного, виховання – процес дискретний, перервний, здійснюється планомірно,	В. Кремень О. Савченко В. Андрющенко І. Бех

обмежений місцем і часом.	
Виховання – похідне від слова «ховати», «виросувати», «оберігати» від зла, зовнішнього шкідливого впливу. Виховання повинно бути на першому місці, бо це поняття найстарше і сягає тих глибин етнопедагогіки, коли матерям вистачало розуму ховати маленьких дітей не лише від ворогів, але і від чужих очей. Виховання – це діяльність, спрямована на розвиток людини.	А. Вихрущ
Виховання – спеціально організована діяльність, спрямована на формування певних якостей людини, здійснювана у взаємодії педагогів і вихованців в рамках виховної системи.	Л. Крившенко, М. Вайндорф-Сисоева
Виховання – це формування людиною власної моделі поведінки у суспільстві і природі.	О. Вишневський

Додаток Б.2

**Характеристика патріотичного виховання видатними вітчизняними
і зарубіжними вченими-педагогами в історичній ретроспективі**

Сутність, мета і засоби патріотичного виховання	Учені-педагоги
Патріотичне виховання має ґрунтуватися на ідеї народності, яка включає вимоги навчання рідною мовою, виховання людяності, гуманності, прагнення сформувати таку людину, яка вище за все ставить благополуччя своєї Батьківщини і готова жертвувати собою заради її свободи та незалежності. Шлях формування патріотизму – розвиток переконань, щоб молодь «могла захищати все, що вона вважає істинним і добрим ... чесним»	Я.А. Коменський
Основним чинником формування патріотичних почуттів є виховання, що встановлює панування розуму над почуттями, дисципліни духу. Мистецтво виховання полягає у використанні кожного сприятливого випадку та створенні таких для спонукання дитини бажаних повторних дій, що зміцнюють позитивну звичку.	Дж. Локк
У вихованні елементів патріотизму вимагається: по-перше, виховання добрих почуттів, засобами якого є спостереження за картинами людського горя, страждань; по-друге, виховання добрих міркувань і намірів, які формуються у процесі вивчення історії, ознайомлення з біографіями великих людей; по-третє,	Ж.Ж. Руссо

розвиток доброї волі, яка формується у практичній діяльності.	
Патріотизм знаходиться в одному ряду з такими значущими моральними якостями, як благородство, скромність, поміркованість, працьовитість, доброзичливість. Серед складових патріотизму – любов до народу, Батьківщини, людська гідність, гордість та ін. Метою виховання є підготовка дітей до спорідненої праці та розвиток «благодатного серця», однією з ознак якого є любов до Великої Русі, здатність чесно і вірно служити їй.	Г. Сковорода
Патріотизм – складова моральних почуттів, завдяки яким виявляються перші чуттєві паростки моральності в людей, та які є основним фундаментом чуттєвого споглядання. Одна з ознак патріотизму – здатність дітей і молоді до досконалого пізнання добра, досконалого вміння і бажання творити добро. У вихованні патріотизму визначальним є принцип родинності. Природна любов дитини до матері служить джерелом всіх моральних почуттів: довіри, вдячності, слухняності. У процесі виховання любов до матері трансформується і поширюється на інших членів сім'ї, потім на товаришів. Дитина під керівництвом матері природовідповідно підіймається від чуттєвої віри і фізичної любові до людської любові, до людської довіри, а від них до чистого почуття істинної християнської віри та істинної християнської любові.	Й.Г. Песталоцці

Виховання патріотизму, як елемент моральності, має ґрунтуватися на ідеї внутрішньої свободи, ідеї вдосконалення, приязні, добра і справедливості. Людина вихована на основі цих ідей, ніколи не вступатиме в конфлікт із середовищем і завжди стоятиме на варті існуючого державно-політичного устрою в країні.	Й.Ф. Гербарт
Виховання патріотизму вимагає від педагога досконалого знання психологічних законів розвитку дитини. В його основі має бути тісний взаємозв'язок принципів культуровідповідності і природовідповідності за умови обов'язкового узгодження першого принципу з другим, бо «що суперечить природі є непридатним, хоча б і було вельми культуро відповідним». Головне завдання сім'ї та школи – виховання любові до всього людства та свого народу. Основний засіб виховання патріотизму – рідна мова, бо «з принципу: виховуй, як велить природа, виходить другий принцип: виховуючи, вживай рідну мову». Основний етап патріотичного виховання розпочинається в юнацькому віці, коли виникають певні ідеали й усвідомлення на кшталт: «Спочатку людина, потім німецький громадянин».	А. Дістервег
Мета патріотичного виховання ґрунтується передовсім на національному підґрунті, а основним засобом виступає рідна мова – «найбільший народний наставник», «великий народний педагог». У мові	К. Ушинський

одухотворяється весь народ і вся його Батьківщина. Мова – найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що об'єднує живущі і майбутні покоління народу в одне велике, історично живе ціле. Стратегічний напрям формування патріотичних почуттів у дитячому віці – розвиненість уявлення про малу батьківщину. Засоби становлення патріотизму – природа, праця, культура, вплив церкви, а також благородні впливи народної обрядовості і гуманних взаємин старших.	
Важливими засобами патріотичного виховання молоді є мова, бо саме в ній виявляється ступінь зрілості народу й ступінь глибини його духовної культури, дотримання християнських доброчеснот, родинних традицій, використання культурно-історичного складу рідного народу. Зміст патріотичного виховання реалізується у тісній взаємодії церкви, родини, освітніх інституцій за умов дотримання гуманності та демократизму.	І. Огієнко
Патріотичне виховання є складовою загальної виховної системи. Виховний процес спрямовується на виховання патріотичних почуттів, волі, мужності, цілеспрямованості, честі, власної гідності, гордості за свій народ та ін. Засобами патріотичного виховання виступають: дотримання традицій (віддання урочистих рапортів біля прапора; бережливе ставлення до герба, гімну; урочистий порядок виносу прапора; урочистості, присвячені державним святкам тощо); виховання	А. Макаренко

почуття взаємної колективної відповідальності; суспільно корисна, продуктивна праця, навчання й участь у різноманітних гуртках, красзнавчих експедиціях та ін.	
Метою патріотичного виховання є формування любові до рідного народу й водночас поваги до інших народів. Головне завдання патріотичного виховання – створення громадського ідеалу, який допоможе учневі «перекинути мости» між «егоїстичними, особистими прагненнями й вимогами педагогіки», дасть змогу «навчитися своїй персональній бажання підпорядковувати загальним вимогам рідної йому громади, держави». Засоби патріотичного виховання: мова, гра, екскурсії, гуртки, вивчення історії та релігії свого народу, упорядкування шкільного історико-географічного музею, фізичний та моральний вишкіл й ін.	С. Русова
Сутність патріотизму віддзеркалюється в національному виховному ідеалі. Зміст патріотизму складає глибока віра українців у Бога, національні цінності в поєднанні з загальнолюдськими. Головним завданням патріотичного виховання є прищеплення молоді прагнення до високої мети, якою є «благословенство і щастя Батьківщини», а «гаслом, під яким має проводитись виховання української молоді є: Служба Богові та Батьківщині». Засоби патріотичного виховання: родина, церква, живе слово вчителя, священнослужителя, культурні впливи, фольклор, художня література та мистецтво	Г. Ващенко

загалом.	
Основу виховного ідеалу, до якого входить і патріотизм вихованців, складають загальнолюдські та національні цінності: любов до матері, рідної землі, народу, мови, його історії, культури; повага до всіх народів світу; гуманне ставлення учнів один до одного; працелюбність; потреба у пізнанні; почуття відповідальності за іншу людину; потреба у допомозі слабкішим, живим істотам, похилим людям; потреба в естетизації власного двору, села, школи, довкілля загалом. Сила й ефективність патріотичного виховання визначається тим, наскільки глибоко ідея Вітчизни проникає у духовний світ молодшої людини, в який період відбувається становлення людини-громадянина, наскільки глибоко вона бачить світ і саму себе очима патріота. Сутність патріотичного виховання полягає у тому, щоб кожна людина ще в отроцтві пішла тим життєвим шляхом, на якому яскравіше проявиться її талант, нахили, здібності для служіння Вітчизні.	В. Сухомлинський
Патріотичне загартування молодшої людини у контексті побудови громадянського суспільства – це могутній стимул у боротьбі за розбудову нової незалежної України, духовне оновлення суспільства, формування високої етики міжнаціональних стосунків. Результатом патріотичного виховання є активна патріотична діяльність.	В. Кузь Ю.Руденко З. Сергійчук
Патріотичне виховання – це дієве ставлення	А. Алексюк

особистості до формування власного духовного багатства, добропорядності, свідомої громадянськості.	
Найголовнішими цінностями національного виховання, зокрема й патріотичного, є готовність до захисту Батьківщини, любов до рідної культури, мови, національних свят і традицій, самопожертва у боротьбі за свободу нації. Серцевиною патріотичного виховання є формування національної ідеології державотворення, державо захисту та державозбереження. Прищеплення молоді любові до України як життєвої домінанти має першорядне, життєве значення. Юнацький вік потребує державно-патріотичного самоусвідомлення, яке передбачає, крім усвідомлення національних цінностей, утвердження поважного ставлення до національно-культурних цінностей інших народів і прищеплення почуття національної, расової, конфесійної толерантності.	О. Вишневський
Результат патріотичного виховання – це сформована готовність особистості обстоювати громадянські ідеї, які виявляються як джерело її переживань і духовності. Це – ідеї свободи, справедливості, патріотизму та громадянського обов’язку. Такі ідеї спочатку мають стати особистісно значущими, обрости людськими пристрастями, втілитися у вчинках.	І. Бех

Додаток В

Нормативно-правова база з питань патріотичного виховання

Укази Президента України	Про День Соборності України : указ Президента України від 13 листопада 2014 р. за № 871. URL : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/871/2014
	Про День Гідності та Свободи : указ Президента України від 13 листопада 2014 р. за № 872. URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/872/2014
	Про День захисника України : указ Президента України від 14 жовтня 2014 р. за № 806. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/806/2014
	Про вшанування подвигу учасників Революції гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні : указ Президента України від 11 лютого 2015 р. за № 69. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/69/2015
	Про вшанування пам'яті князя Київського Володимира Великого – творця середньовічної європейської держави Руси-України : указ Президента України від 25 лютого 2015 р. за № 107. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/107/2015
	Про День Національної гвардії України : указ Президента України від 18 березня 2015 р. за № 148. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/148/2015

	Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді : указ Президента України від 12 червня 2015 р. за № 334. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/334/2015
	Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру : указ Президента України від 12 серпня 2015 р. за № 471. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/471/2015
	Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України» : указ Президента України від 14 березня 2016 р. за № 92. URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/92/2016
	Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 роки : указ Президента України від 13 жовтня 2015 р. за № 580. URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/580/2015
	Про відзначення у 2018 році Дня пам'яті та примирення і 73-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні : указ Президента України від 26 березня 2018 р. за № 85. URL : http://www.president.gov.ua/documents/852018-23846
	Про відзначення 22-ї річниці Конституції України : указ Президента України від 28 березня 2018 р. за № 91. URL : http://www.president.gov.ua/

Законодавчо- нормативні Верховної України	акти Ради	documents/912018-23890
		Про відзначення 27-ї річниці незалежності України : указ Президента України від 11 квітня 2018 р. ЗА № 99. URL : http://www.president.gov.ua/documents/992018-23974
		Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті : Закон України від 9 квітня 2015 р. за № 314-VIII. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/314-19
		Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років : Закон України від 9 квітня 2015 р. за № 315-VIII. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/315-19
		Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років : Закон України від 9 квітня 2015 р. за № 316-VIII. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/316-19
		Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 9 квітня 2015 р. за № 317-VIII. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/317-19
		Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді : постанова Верховної Ради України від 12 травня 2015 р. за № 373-VIII. Офіційний вісник

	України. 2015. № 41. С. 9–10.
	Про увіковічення пам'яті Героїв України, які віддали своє життя за свободу і незалежність України : постанова Верховної Ради України від 13 січня 2015 р. за № 97-VIII. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/97-19
	Про встановлення Дня українського добровольця : постанова Верховної Ради України від 17 січня 2017 за № 1822-VIII. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1822-19
	Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2018 році : постанова Верховної Ради України від 08 лютого 2018 за № 2287-VIII. URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2287-19
Нормативно-правові документи Кабінету Міністрів України	Деякі питання військово-патріотичного виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів : розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. за № 1718-р. <i>Урядовий кур'єр</i> . 2010. № 167. 10 вересня. С. 12.
	Про утворення Міжвідомчої комісії з питань національно-патріотичного виховання : постанова Кабінету Міністрів України від 22 липня 2015 р. за № 524. <i>Урядовий кур'єр</i> . 2015. № 143. 7 серпня. С. 9.
	Про зміну складу Міжвідомчої комісії з питань національно-патріотичного виховання : розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 листопада 2015 р. за № 1188-р. URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1188-2015-

	%D1%80
	Про затвердження плану заходів з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників на період до 2021 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2016 р. № 777-р. URL : https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249445447
	Про затвердження плану заходів із відзначення у 2016 році Дня Соборності України : розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 січня 2016 р. за № 3-р. URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3-2016-%D1%80
	Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2017-2020 роки України : розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 жовтня 2017 р. за № 743-р. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/743-2017-p
	Про затвердження плану заходів щодо національно-патріотичного виховання молоді на 2017 рік : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2016 р. за № 898-р. URL : http://dsmsu.gov.ua/media/2017/02/21/8/plan_zahodiv.pdf
	Про затвердження плану заходів з підготовки та відзначення 26-ї річниці незалежності України : розпорядження Кабінету Міністрів України від 09

	серпня 2017 р. за № 522-р. URL : https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/250189028
	Про затвердження плану заходів із відзначення 22-ї річниці Конституції України : розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 червня 2018 р. за № 522-р. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/407-2018-p
	Про утворення Організаційного комітету та затвердження плану заходів з підготовки та проведення у 2018 році заходів з відзначення Дня пам'яті та примирення і 73-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 квітня 2018 р. за № 259-р. URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/259-2018-p
Нормативно-правові акти Міністерства освіти і науки України	Про затвердження Рекомендацій щодо порядку використання державної символіки в навчальних закладах України : наказ Міністерства освіти і науки України від 07 вересня 2000 р. за № 439. URL : http://uazakon.com/document/spart40/inx40041.htm
	Про заходи щодо посилення патріотичного виховання у вищих навчальних закладах України: наказ Міністерства освіти і науки України. <i>Освіта України</i> . 2007. № 84. 13 листопада. С. 5.
	Про затвердження Положення про Всеукраїнську дитячо-юнацьку військово-патріотичну гру «Сокіл» («Джура») : наказ Міністерства освіти і науки України від 13 червня 2012 р. за № 687.

	URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1094-12
	Про затвердження плану заходів щодо посилення національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді : наказ Міністерства освіти і науки України від 27 жовтня 2014 р. за № 1232. URL : http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/3008-
	Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах : наказ Міністерства освіти і науки України від 15 червня 2015 р. за № 641. URL : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/
	Про національно-патріотичне виховання в системі освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 16 липня 2015 р. за № 768. URL : http://zakon0.rada.gov.ua/rada/show/v0768729-15
	Про затвердження Плану заходів Міністерства освіти і науки України щодо вшанування пам'яті Героїв Небесної Сотні: наказ МОН від 31 березня 2017 р. за № 519. URL : https://drive.google.com/file/d/0B3m2TqBM0APKSGhOblZSUjRSVm8/view
	Про Всеукраїнську акцію «Лист пораненому» :

	лист Міністерства освіти і науки України від 27 листопада 2014 р. за № 1/9-614. URL : old.mon.gov.ua/files/normative/2014-11-28/3197/1_9-614.doc
	Про проведення Уроків мужності : лист Міністерства освіти і науки України від 13 серпня 2014 р. за № 1/9-412. URL : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/42453/
	Про організацію Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура») в навчальних закладах : лист Міністерства освіти і науки України від 17 лютого 2015 р. за № 1/9-78. URL : http://osvita.ua/legislation/pozashk_osv/45995/
	Щодо протидії пропаганді сепаратизму та антиукраїнській ідеології в системі освіти : лист Міністерства освіти і науки України від 24 червня 2015 р. за № 1/9-302 URL : http://old.mon.gov.ua/ua/aboutministry/normative/4101
	Щодо заходів з відзначення Дня захисника України : лист Міністерства освіти і науки України від 25 вересня 2015 р. за № 1/9-455 URL : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47946/
	Про методичні рекомендації з проведення інформаційної роботи щодо престижності військової служби у Збройних Силах України за контрактом : лист Міністерства освіти і науки України від 22 вересня 2016 р. за № 1/9-506 URL :

	https://base.kristti.com.ua/?p=5517
	Щодо заходів до Дня пам'яті та примирення : лист Міністерства освіти і науки України від 28 квітня 2017 р. за № 1/9-233. URL : https://base.kristti.com.ua/?p=4190
	Про відзначення дня захисника України : лист Міністерства освіти і науки України від 19 вересня 2017 р. за № 1/9-505. URL : http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/8083-
	Про Типові правила та умови проведення змагань і конкурсів шкільного, I (районного, міського), II (обласного та Київського міського) і III (Всеукраїнського) етапів гри «Сокіл» («Джура») : лист Міністерства освіти і науки України від 16 березня 2018 р. за № 1/9-155. URL : https://mon.gov.ua/ua/npa?params=type=npa&key=Джура&from=16.03.2018&to=&num=&category=8&tag=

Додаток Д

**Структурно-змістова модель процесу патріотичного виховання
курсантів у вищому військовому навчальному закладі**

Структурні компоненти	Зміст структурних компонентів
Поняття «патріотизм»	суспільний і моральний принцип, який характеризує ставлення людей до своєї країни та проявляється у певному способі дій і складному комплексі суспільних почуттів, що узагальнено називається любов'ю до своєї Батьківщини. З іншої – як соціально-політичне явище, якому притаманні природні витoki, власна внутрішня структура, що в процесі суспільного розвитку наповнювалася різним соціальним, національним і класовим змістом (В. Кульчицький).
Сутність процесу патріотичного виховання	закономірна, послідовна, безперервна, систематична виховна діяльність, що заснована на педагогічній взаємодії, у процесі якої відбувається розвиток особистості курсанта як майбутнього офіцера, командира, формуються його стійкі моральні якості, моральний дух воїна-захисника, потреби, почуття, навички і звички поведінки на основі ідеалів, норм, принципів етики і моралі, участі у практичній діяльності.
Теоретико-методологічна основа патріотичного	– історико-педагогічне вчення гуманістичної особистісно орієнтованої педагогіки; – нормативно-правові документи про навчання і виховання у вищому військовому навчальному закладі;

виховання	– вчення про морально-етичну основу патріотизму, структуру та особливості походження й розвитку морально-етичних норм і взаємовідносин між людьми в громадянському суспільстві.
Мета і завдання патріотичного виховання	конкретизується через систему таких виховних завдань: – утвердження в свідомості і почуттях особистості патріотичних цінностей, переконань і поваги до культурного та історичного минулого України; – виховання поваги до Конституції України, Законів України, державної символіки; – підвищення престижу військової служби, а звідси – культивування ставлення до солдата як до захисника вітчизни, героя; – усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її патріотичною відповідальністю; – сприяння набуттю молоддю патріотичного досвіду на основі готовності до участі в процесах державотворення, уміння визначати форми та способи своєї участі в життєдіяльності громадянського суспільства, спілкуватися з соціальними інститутами, органами влади, спроможності дотримуватись законів та захищати права людини, готовності взяти на себе відповідальність, здатності розв'язувати конфлікти відповідно до демократичних принципів; – формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій; – утвердження гуманістичної моральності як базової основи громадянського суспільства;

	– культивування кращих рис української ментальності працелюбності, свободи, справедливості, доброти, чесності, бережного ставлення до природи; – формування мовленнєвої культури; – спонукання зростаючої особистості до активної протидії українофобству, аморальності, сепаратизму, шовінізму, фашизму.
Шляхи патріотичного виховання в умовах вищого військового навчального закладу	це система виховної роботи у виховному просторі вищого військового навчального закладу як упорядкованому педагогічно сформованому специфічному способі життя особистості та колективу; сукупність формальних та неформальних педагогічних явищ, елементів і процесів, які відповідають сучасним вимогам суспільства та здійснюють оптимальний вплив на згуртування навчального військового колективу, формування у курсантів морального духу, інших якостей, необхідних для захисту незалежної Української держави.
Належні педагогічні умови вищого військового навчального закладу	– реалізація теоретико-методологічних настанов гуманістичної, особистісно орієнтованого навчання і виховання; – сучасна матеріально-технічна база; – професійність та компетентність викладацького колективу; – застосування традиційних та інноваційних технологій тощо.
Форми патріотичного виховання	лекції, практичні заняття, групові вправи, семінари, підготовка і захист рефератів, курсові роботи, заліки, екзамени, розробка та захист кваліфікаційних робіт,

курсантів	форми рубіжного і підсумкового модульного контролю; наряди, гарнізонні заходи, військова практика, стажування; а також екскурсії, організовані вечори, зустрічі, форми козацької педагогіки тощо.
Методи патріотичного виховання курсантів	словесні, практичні, наочні, активні, інтерактивні, методи козацької педагогіки тощо.
Вікові психологічні особливості курсантів як суб'єктів взаємодії	Це старший юнацький вік (18 – 25 років). Його можна характеризувати як концептуальну соціалізацію, коли формуються усталені властивості особистості. При цьому засвоюються як норми відносин між людьми, так і професійно-трудові вміння і навички. У подальшому людина вже не лише засвоює соціальний досвід, а й відтворює його шляхом активного впливу на середовище через свою діяльність. Це початок дорослості. На цьому етапі молода людина є уже зрілою і в фізичному, і в соціальному плані.
Суб'єкти виховного впливу	сім'я, виховне середовище військового закладу вищої освіти, первинний колектив (контактний), громадські організації, неформальні групи, церква, засоби масової інформації.
Роль сім'ї	Формування основ патріотизму.
Роль церкви в процесі патріотичного виховання курсантів	Впровадження інституту капеланства у Збройних силах України. Капелани – це військові священники (фізичні особи), які запропоновані релігійними організаціями – членами Ради у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України, пройшли відбір і призначені на посади працівників Збройних Сил

	України для задоволення релігійних потреб особового складу.
Основні регулятори патріотичного виховання курсантів	Свідомість, етнічна самоідентифікація, досвід, морально-етична, правова, громадянська, політична, релігійна позиція, совість, сором, здійснення морально-етичного вибору, усвідомлення власної відповідальності та обов'язку згідно з правовими, моральними нормами суспільства, взятими на себе індивідуальними зобов'язаннями.
Патріотизм як риса особистості і критерій вихованості	громадянське усвідомлене почуття, змістом якого є любов до Батьківщини і готовність пожертвувати своїми інтересами заради неї, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури, особливе емоційне переживання своєї приналежності до країни і свого громадянства, мови, історії, традицій, готовність діяти в інтересах Вітчизни та постати на її захист у разі необхідності.

Додаток Е

Визначні дати 2018 року

1 січня	Новий рік. Всесвітній день миру
7 січня	Різдво Христове (за юліанським календарем)
22 січня	День Соборності України. 100-річчя проголошення самостійності Української народної Республіки
27 січня	Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту. День пам'яті жертв Голокосту в Україні
29 січня	День пам'яті Героїв Крут
15 лютого	День вшанування учасників бойових дій на території інших держав
20 лютого	День Героїв Небесної Сотні
8 березня	Міжнародний жіночий день. Міжнародний день прав жінок і миру
15 березня	День проголошення незалежності Карпатської України
4 квітня	День створення НАТО
8 квітня	Великдень (Воскресіння Христове)
12 квітня	Всесвітній день авіації і космонавтики. Міжнародний день польоту людини в космос
22 квітня	100-річчя Кримського походу Петра Болбочана (22 – 27 квітня 1918 р.)

26 квітня	Міжнародний день пам'яті жертв радіаційних аварій та катастроф. 32-а річниця катастрофи на Чорнобильській АЕС
29 квітня	100-річчя проголошення Української Держави на чолі з Гетьманом Павлом Скоропадським. 100-річчя підняття українських прапорів на кораблях Чорноморського флоту
1 травня	День праці
8 – 9 травня	Дні пам'яті та примирення, присвячені пам'яті жертв Другої світової війни
9 травня	День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні
15 травня	145-річчя з дня народження Гетьмана Павла Скоропадського
16 травня	370 років перемоги війська Богдана Хмельницького від Жовтими Водами
18 травня	День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу. День боротьби за права кримськотатарського народу
19 травня	День Європи
20 травня	День пам'яті жертв політичних репресій
26 травня	370 років перемоги війська Богдана Хмельницького під Корсунем
27 травня	День Святої Трійці (П'ятидесятниця)
29 травня	Міжнародний день миротворців ООН
22 червня	День скорботи і вшанування пам'яті жертв війни в Україні
28 червня	День Конституції України

30 червня	День проголошення Акту відновлення Української держави (1941)
1 липня	День Військово-Морських Сил Збройних Сил України
15 липня	День українських миротворців
28 липня	День хрещення Русі-України
29 липня	День Сил спеціальних операцій Збройних Сил України
5 серпня	День Повітряних Сил Збройних Сил України
6 серпня	Всесвітній день боротьби за заборону ядерної зброї
23 серпня	День Державного Прапора України. Європейський день пам'яті жертв сталінізму і нацизму
24 серпня	День Незалежності України
9 вересня	Міжнародний день пам'яті жертв фашизму
21 вересня	Міжнародний день миру
22 вересня	День партизанської слави
23 вересня	370 років перемоги війська Богдана Хмельницького під Пилявцями
29 вересня	День пам'яті жертв Бабиного Яру
14 жовтня	День захисника України. День українського козацтва. День створення Української Постанської Армії. Покрова Пресвятої Богородиці. День молитви за всіх полеглих за волю і державність України
28 жовтня	День визволення України від фашистських загарбників

1 листопада	100-річчя збройного повстання у Львові
6 листопада	75-річчя визволення Києва від фашистських загарбників
9 листопада	80-та річниця заснування Організації народної самооборони «Карпатська січ»
11 листопада	100-річчя завершення Першої світової війни
13 листопада	100-річчя проголошення Західно-Української Народної Республіки. 100-річчя створення Української Галицької Армії
14 листопада	100-річчя антигетьманського повстання і проголошення відновлення Української Народної Республіки
21 листопада	День ракетно-штурмових військ Збройних Сил України. День Гідності та Свободи
24 листопада	День пам'яті жертв голодоморів
6 грудня	День Збройних Сил України
12 грудня	День Сухопутних військ Збройних Сил України
14 грудня	День вшанування учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС
25 грудня	Різдво Христове (за григоріанським календарем)

Джерело: Навчальний посібник з національно-патріотичної підготовки особового складу Збройних Сил України на 2018 рік / М.В. Герасименко, В.В. Мараєва, О.А. Мацагор та ін. / За заг. ред. Н.А. Агаєва. – К. : НДЦ ГП ЗСУ, 2018. – 181 с. – С. 168 – 170.

Додаток Ж

Оголошення про конкурс патріотичного плакату «Наша доля – Україну захищати!», проведений у Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

УВАГА!

Кафедрою Морально-психологічного забезпечення діяльності військ оголошується конкурс патріотичного плакату «НАША ДОЛЯ – УКРАЇНУ ЗАХИЩАТИ!»

До участі у конкурсі запрошуються курсанти загальновійськового факультету Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

Метою конкурсу є: патріотичне виховання курсантів, набуття досвіту використання засобів наочної агітації у роботі з особовим складом, вдосконалення умінь та навичок створення засобів пропаганди, пошук нетрадиційних та креативних форм виховання військовослужбовців.

Рекомендована тематика плакатів:

1. Україна – наша Батьківщина.
2. Без віри немає перемоги.
3. Козацький дух у кожному із нас.

До участі у конкурсі приймаються плакати розміром А3, виконані з використанням як комп'ютерних графічних редакторів, так і альтернативних засобів (олівці, фломастери, фарби, аплікації і т.д.). Термін подання плакатів до участі у конкурсі – 15 березня 2016 року.

Переможців конкурсу чекають призи!

Додаток 3

**Музей історії Національної академії сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного**

Рис. 3.1. Фасад Музею

Рис. 3.2. Експозиція залу № 1

Рис.3.3. Експозиція залу № 3

Рис. 3.4. Експозиція залу № 4

Рис. 3.5. Експозиція залу № 5

Рис. 3.6. Експозиція залу № 6

Рис. 3.7. Експозиція залу № 7

Рис. 3.8. Експозиція залу № 8